

КАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АВГУТИНА ВОЛОШИНА
УЖГОРОДСЬКА УКРАЇНСЬКА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»

УКРАЇНСЬКА ДУХОВНА КУЛЬТУРА

Монографія

Київ
Ужгород
2025

КАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АВГУТИНА ВОЛОШИНА
УЖГОРОДСЬКА УКРАЇНСЬКА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»

УКРАЇНСЬКА ДУХОВНА КУЛЬТУРА

Монографія

За науковою редакцією професора,
єпископа Віктора Бедь

Ужгород
2025

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Карпатського університету імені Августина Волошина
(протокол № 6 від 26 червня 2025 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Ужгородської української богословської академії
(протокол № 7 від 24 липня 202 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол № 11 від 25 серпня 2025 р.)*

Автори:

Монографію підготовлено науковцями: В. Бедь, А. Богущ, Г. Зварич, Г. Кравченко, О. Кривенко, О. Пономаренко, О. Рогова, І. Сіданіч.

Науковий редактор:

Віктор Бедь, доктор богословських наук, доктор юридичних наук, професор, академік. Державний службовець першого рангу. Член Національної спілки журналістів, Асоціації адвокатів України, Асоціації правників України, президент Карпатського університету імені Августина Волошина.

Рецензенти:

Саух Петро Юрійович,

доктор філософських наук, професор, дійсний член (академік) НАПН України;

Кириченко Микола Олексійович,

дійсний член (академік) Національної академії наук вищої освіти України, професор, ректор Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти».

У45 **Українська духовна культура:** кол. монографія / Карпатський ун-т імені Августина Волошина / за наук. ред. В. В. Бедь. — Київ: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2025. — 330 с.

ISBN 978-617-8335-56-4.

Видання є спільним науковим проєктом провідних учених, освітян, науково-педагогічних працівників закладів освіти України, які займаються питаннями духовної культури України. У монографічному дослідженні висвітлюються тенденції, стан і перспективи розвитку духовної культури України, окреслені сучасні зміст, форми і методи розвитку духовної культури підростаючого покоління, проаналізовано проблеми і перспективи впровадження програми духовної культури в закладах освіти, систематизовано організаційні тенденції підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів для підвищення їх духовної культури і здоров'я.

Матеріали стануть у нагоді науковим працівникам, викладачам, здобувачам другого та третього освітніх рівнів, педагогічним, науково-педагогічним та керівним кадрам закладів освіти України.

УДК 373.3.5.091.07(477)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА / PREFACE	4
БЕДЬ Віктор / Victor BED. Історичні витоки української духовної культури	6
БОГУШ Алла / Alla BOGUSH. Духовність і мораль у системі національного виховання в Україні	88
СІДАНІЧ Ірина / Iryna SYDANYCH. Духовна культура особистості у сучасній освіті: теорія і практика	110
ОТАМАСЬ Інна / Inna OTAMAS. Духовна ідентичність як визначальна характеристика особистості українця від козацтва до сучасності	137
РОГОВА Олена / Olena ROGOVA. Символізм духовної культури в контексті сучасної освіти	150
СІДАНІЧ Ірина / Iryna SYDANYCH, ПОНОМАРЕНКО Олена / Olena PONOMARENKO. Українська духовна культура як складова освітнього процесу: інтеграція в навчальні програми	184
ЗВАРИЧ Ганна / Ganna ZVARYCH. Андрей Шептицький як духовний лідер культури українців	208
СІЧКАРИК Іван / Ivan SICHKARYK. Духовна культура і духовно-моральне виховання особи на основі Святого Письма	227
КРАВЧЕНКО Ганна / Hanna KRAVCHENKO. Організаційно-педагогічні умови формування духовної культури у майбутніх учителів музичного мистецтва	241
ЖАБЛЯК Марія / Maria ZHABLYAK, ПАПІШ Лариса / Larisa PAPISH. Ціннісний потенціал уроків мистецтва у формуванні духовної культури школярів	272
КРИВЕНКО Олександр / Oleksandr KRYVENKO. Виховання духовно-моральних цінностей як основа становлення духовної культури здобувачів освіти в умовах війни	290
ГЛОСАРІЙ / GLOSSARY	326
Відомості про авторів / Information about the authors	336

ПЕРЕДМОВА / PREFACE

Становлення й утвердження української духовної культури є основою формування національної свідомості й ідентичності, моральних, патріотичних та громадянських орієнтирів, загальнолюдських і християнських цінностей в умовах розбудови й захисту незалежної Української держави. Саме духовність і культура є тими чинниками, які забезпечують цілісність особистості, ідентифікацію нації, єдність і життєстійкість суспільства, а також спадкоємність поколінь.

В умовах сучасних викликів, що постали перед Україною у ХХІ столітті – насамперед внаслідок російської агресії та глобальних духовно-ціннісних загроз, – надзвичайно актуальним стає всебічне дослідження філософських, богословських, історичних, педагогічних, психологічних, морально-етичних та патріотичних вимірів української духовної культури. У цьому контексті зростає роль національної освіти як простору формування особистості, українського патріота й громадянина, здатних мислити вільно й одухотворено, діяти відповідально та зберігати національні основи свого буття й багатотисячолітньої історичної тяглості та духовно-культурної спадщини українського народу.

Автори цієї колективної монографії порушують фундаментальні питання духовно-морального, культурно-естетичного та патріотично-історичного виховання на християнських і загальнолюдських засадах, формування гуманістичного світогляду, ціннісних орієнтирів, соціалізації особистості, підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів як носіїв високої української духовної культури, а також осмислюють історичний і нормативно-правовий контекст цих процесів. У центрі уваги – людина як творець і носій високої культури й духовності, вихованець української спільноти, культури, духовності й школи, громадянин демократичного суспільства.

Монографічне дослідження відображає міждисциплінарний підхід, поєднуючи результати філософських, богословських,

педагогічних, психологічних та історичних розвідок. У праці розглянуто теоретичні основи та практичні моделі духовно-морального виховання, окреслено перспективи інтеграції духовних засад у сучасну освітню парадигму, представлено новітні концепції та досвід впровадження відповідних програм в освітніх закладах України як невід'ємної складової єдиної та цілісної української духовної культури.

Монографія адресована науковцям, освітянам, богословам, учням, студентам, аспірантам, а також усім, хто небайдужий до минулого, сучасного й майбутнього української духовної культури та виховання молодого покоління й нації загалом – у дусі правди, добра, відповідальності й любові до свого народу.

БЕДЬ Віктор / Victor BED

доктор богословських наук, доктор юридичних наук,
професор, академік, президент Карпатського університету
імені Августина Волошина, Ужгородської української
богословської академії та Міжнародної академії
богословських наук, єпископ Мукачівський і Карпатський
Православної Церкви України

БЕДЬ Віктор / Victor BED

*доктор богословських наук, доктор юридичних наук,
професор, академік, президент Карпатського університету
імені Августина Волошина, Ужгородської української
богословської академії та Міжнародної академії
богословських наук, єпископ Мукачівський і Карпатський
Православної Церкви України.
Ужгород, Україна.
<https://orcid.org/0000-0002-1817-8195>*

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Українська духовна культура є явищем унікальним, багатовимірним і глибоко історично вкоріненим. Вона постала не раптово, а є результатом багатотисячолітнього безперервного розвитку, який бере свій початок від палеолітичних святилищ Кам'яної Могили, проходить крізь духовну спадщину Трипілля, Скіфії, Сарматії, Великої Білої Хорватії, Київської Русі, Руського королівства, Литовсько-Української (Литовсько-Руської) держави, України доби гетьманського правління, Української Народної Республіки, Карпатської України, Української Держави – і сягає сучасної доби незалежної України. Ця культура органічно базується як на сакральних традиціях дохристиянської доби, так і на багатовіковому власному церковному будівництві. Її структура охоплює світоглядні, релігійно-філософські, моральні, обрядові, літературні, мистецькі та богословські складники, що формують цілісну традицію української духовної ідентичності та буття.

Актуальність теми зумовлена нагальною потребою національного духовно-культурного самопізнання, особливо в умовах новітніх викликів – агресії Російської Федерації проти України, спроб знищення її історичної пам'яті та ідентичності, ведення гібридної інформаційної війни та духовного спустошення. Відтак повернення до джерел української духовної культури постає не лише як наукове завдання, а як вияв національного обов'язку та відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Метою даного дослідження є всебічне вивчення витоків, етапів і трансформацій української духовної культури – від найдавніших часів до сьогодення – в історичній тягlostі, спадкоємності та багатовимірності її форм. Важливим завданням виступає не лише реконструкція подій, постатей і фактів, а насамперед – осмислення глибинної сутності духовних явищ, які формували національний характер, релігійність, культуротворення, державне й церковне життя українського народу.

У процесі дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує історико-культурологічний, богословський, філософський, соціогуманітарний, правовий і релігієзнавчий методологічні підходи. Джерельну базу становлять археологічні, літописні, літературні, церковно-канонічні, фольклорні й документальні матеріали, а також праці українських і зарубіжних науковців.

Хронологічні межі охоплюють період від доби палеоліту (понад 20 000 років до н.е.) до початку XXI століття. Структура викладу побудована за історичними етапами й включає:

- дохристиянський період;
- апостольсько-ранньохристиянську добу;
- церковне будівництво в Скіфії-Русі та формування Київської духовної традиції;
- період Литовсько-Української держави та Речі Посполитої;
- епоху колоніального поневолення (XVIII – початок XX ст.);
- трагічні та героїчні сторінки XX століття;
- новітню добу духовно-культурного відродження в незалежній Україні.

Концептуально дослідження виходить із засад визнання історичної правди, тяглості та автентичності української духовної традиції, свідомої відмови від імперських і колоніальних стереотипів, прагнення до відновлення повноти національної духовно-культурної пам'яті. Уникається вживання принизливих або науково неточних термінів, зокрема слова «язичництво», у контексті праукраїнської віри. Натомість застосовуються коректні академічні формули: дохристиянські вірування, традиція праукраїнської духовності, релігійна культура доби до нової ери.

Цей текст покликаний стати внеском у збереження, осмислення та примноження великої духовної спадщини українського народу – спадщини, що бере свій початок у дохристиянських і апостольських часах, розквітла в добу християнського середньовіччя, вистояла у випробуваннях гетьманської державності, Української Народної Республіки, Другої світової війни та комуністично-радянського терору, і продовжує жити в героїчному сьогодні – в боротьбі за правду, віру, свободу та державну незалежність.

I. Духовна культура праукраїнської цивілізації (до I ст. н.е.)

Духовні уявлення доби Кам'яної Могили та палеолітичних культур

Історичний і культурний контекст. Кам'яна Могила – одна з найдавніших сакральних пам'яток на теренах сучасної України, розташована біля села Терпіння поблизу Мелітополя (Запорізька область). За результатами археологічних досліджень Б. Михайлова, В. Даниленка,

С. Кіфішина та інших учених, діяльність цього комплексу охоплює кілька історичних епох: пізній палеоліт (бл. 35–10 тис. до н.е.), мезоліт (10–7 тис. до н.е.), неоліт (7–4 тис. до н.е.) та бронзову добу (3–1 тис. до н.е.).

Це унікальне природне утворення – останець піщанику, в якому нараховується понад 3 000 петрогліфів – зображень тварин, людей, ритуальних сцен і символів. У численних печерах і гротах знайдено свідчення релігійного життя: жертovníки, місця обрядів, сакральні вогнища [1; 2].

Солярна символіка, тотемізм і трисвітовий світогляд. Петрогліфи свідчать про високоорганізовану релігійно-світоглядну систему. Особливо поширені солярні знаки – кола, диски, хрести, спіралі – символи сонця як джерела життя. У зооморфних образах (бик, кінь, олень, змія, птах) виявляються ознаки тотемізму. Ці образи ототожнювалися з предками, охоронцями роду, об'єктами шанування. Важливою частиною світогляду була трисвітова модель: світ богів (небо), людей (земля) та духів і мертвих (підземелля), що відтворювалась у ритуалах і просторовій організації сакральних місць.

Піктографічна писемність як прообраз духовного слова. Окрему цінність мають плити з врізьбленими знаками – піктографічними текстами. Дослідники (С. Кіфішин, В. Шилов) припускають, що це найдавніші форми письма: культові формули, імена богів, космогонічні тексти, які можуть випереджати шумерське письмо (3300–3000 рр. до н.е.).

Терміни: «язичництво» і *праукраїнська духовна традиція*. У цьому дослідженні цілеспрямовано не використовується термін «язичництво», оскільки він є історично неточним і релігійно зневажливим. Замість цього застосовуються означення: дохристиянські вірування, традиція праукраїнської духовності, релігійні уявлення доби до нової ери – як такі, що фіксують цивілізаційну тяглість і гідність сакральної спадщини праукраїнців.

Трипільська культура: культ Матері-Землі та духовна символіка

Історико-культурний контекст. Трипільська культура (також відома як Кукутень-Трипілля), що існувала на теренах сучасної України, Молдови й Румунії у V–III тис. до н.е., є однією з найяскравіших цивілізацій доби неоліту та енеоліту. Вона була відкрита археологом Вікентієм Хвойком наприкінці XIX століття на Київщині. Трипільська культура вирізнялася високим рівнем господарського укладу, соціальної організації, сакрального мистецтва, символізму та розвиненої духовної системи.

Культ Матері-Землі. Центральним образом трипільського духовного світу була Велика Богиня-Мати (або Мати-Земля) – універсальне божество життя, родючості, оновлення та захисту. Її образ постійно повторюється у глиняній пластиці, орнаменті, фресках, ритуальних предметах. Статуетки,

що зображували жінок із акцентом на живіт, груди, стегна, символізували плідність і циклічність життя. У цих зображеннях відображалася ідея священної жіночої енергії, що підтримує світ.

Цей культ лежав в основі світоглядної парадигми трипільців, яка базувалася на повазі до Природи, родючості, безперервності поколінь і жіночого начала як джерела буття.

Символічна система: мова духовного буття. Сакральна символіка Трипільля була високоорганізованою: в орнаменті кераміки переважають спіралі, меандри, хрести, ромби, солярні кола. Це не лише декоративні елементи, а знаково-міфологічна мова, що передавала уявлення про космос, час, простір, життя і смерть, зв'язок між земним і небесним.

Трипільці володіли духовною знаковою мовою, що використовувалася для комунікації з сакральним світом – у храмах, в обрядах, у домашньому просторі. Їхнє мислення мало архетипно-міфопоетичний характер, споріднений з найглибшими рівнями колективного несвідомого, про які згодом писатимуть філософи ХХ століття.

Вплив на подальшу українську традицію. Трипільська культура передала свою духовну спадщину наступним поколінням мешканців українських земель. Символіка, сакральні уявлення, культ Матері-Землі трансформувалися й увійшли у фольклор, вишивку, писанкарство, іконопис, храмову архітектуру, а також в образ Богородиці у християнській традиції. Цей культ залишив глибокий відбиток у світогляді українського народу, в його поетичній мові, образності, життєвому укладі та моральній структурі [3].

Духовна культура скіфів, сарматів і кельтів на українських теренах

Історико-цивілізаційний контекст. Упродовж I тисячоліття до н.е. – I століття н.е. територія сучасної України стала простором культурної взаємодії між праукраїнським населенням і великими індоєвропейськими цивілізаціями – скіфами, сарматами, кельтами. Водночас ці контакти не означали витіснення автохтонного населення, а радше свідчили про тяглість і спадковість духовного життя праукраїнців, яке збагачувалося новими пластами.

У цьому розділі під «скіфською», «сарматською», «кельтською» культурами розглядаються саме етнокультурні стадії розвитку місцевої спільноти, а не окремі чужі їй племена. Це продовження тієї ж цивілізаційної лінії, яка почалася ще в добу Кам'яної Могили, Трипільля і надалі трансформувалася в духовність Русі.

Сакральний світ скіфів Скіфська релігія базувалася на трійці божеств:

- Тагімасад – бог неба, вогню й справедливості;
- Апі – богиня землі, жіночого начала, родючості;
- Гойтосир – бог війни, сили та честі.

Характерною рисою скіфського світогляду був тотемізм, особливо шанування оленя, коня, грифона. Ці образи присутні в курганах, зокрема Чортотарак (Дніпропетровська область), Солоха (Запорізька область), Олександропіль (Дніпропетровська область), які відігравали не лише поховальну, а й ритуально-сакральну функцію.

Кургани слугували осередками для обрядів вшанування предків, богів і героїв, з особливою увагою до воїнської доблесті, честі та безсмертя духу.

Сарматський культ предків, вогню і жінки-воїни

Сарматська духовність була продовженням скіфської, з акцентом на вогняну символіку, очищення, обрядову орієнтацію на сонце та вшанування роду. Особливе місце займала жінка-воїн, що уособлювала не лише військову, а й духовну силу – прообраз майбутніх героїнь українського епосу та пісень.

У сарматських похованнях знайдено численні жіночі збройні поховання, що засвідчує духовне визнання жіночого начала як носія духовного авторитету.

Кельтський вплив у Карпатському регіоні. Кельти, що проникли до Карпат у IV–II ст. до н.е., принесли з собою дуалістичну космогонію, культ дерев, ритуалів, води, друїдизму. Їхні мегалітичні структури, поховання з амулетами, символіка трискеліона і знаки циклу – стали архетипною спадщиною Карпатського духовного світу. Цей вплив органічно злився з праукраїнськими традиціями через пісню, легенду, міф, іконографію, а також ритуали [3].

Тяглість духовної культури: від степу до митрополії Сакральні системи скіфів, сарматів і кельтів – це не сторонні культури, а етапи розвитку єдиного духовного світу українського народу, що розвивався у формах, відповідних до епохи. Ця тяглість проявилася у: духовних практиках; культі предків; символіці тварин; уявленнях про трисвітову структуру буття; пошані до сонця, вогню, землі, жінки як джерела життя.

II. Формування основ української духовної традиції в дохристиянський і ранньохристиянський періоди

«Велесова книга» як джерело духовної пам'яті праукраїнського народу

«Велесова книга» – це сакральні-історичний текст, що претендує на унікальний статус джерела духовної і національної пам'яті українського народу. Складається з понад 40 дощечок (берестяних чи дерев'яних пластин) із писемними текстами старослов'янською мовою, виявлених за переказами у XIX–XX ст. в Центральній Україні. За змістом книга охоплює

події від XV ст. до н.е. до IX ст. н.е., а за гіпотезами виникнення – створена у VIII–IX ст. н.е.

Попри дискусії щодо автентичності, низка українських дослідників визнає її етнодуховним документом, що віддзеркалює глибини духовної, моральної, міфопоетичної традиції праукраїнців.

Світогляд Велесової книги: Рід, Правда, Гідність. У центрі світогляду Велесової книги – Рід як джерело буття, Боготворець і законопкладач. Йому підпорядковані інші духовні сили: Велес, Перун, Дана, Лада – як образи сил природи, правди, ладу, любові.

Ключові поняття:

- Правда – як універсальний морально-етичний космічний порядок;
- Совість і честь – як засади поведінки;
- Пам'ять предків – як сакральне джерело національного буття;
- Свобода – як дар Божий і спадщина роду.

Книга поєднує в собі: фрагменти молитов; настанови молоді; згадки про війни й міграції; міфологічні описи світоустрою.

Мова і структура: архаїчна, сакральна, ритмічна. Текст подано староукраїнською архаїчною мовою, насиченою глибокими фольклорно-релігійними формулами. Він має рису сакральної літератури, подібно до ритуальних гімнів чи священних текстів інших традицій. Окремі частини віршовані або оформлені ритмічно, що свідчить про їх усно-поетичне походження.

Духовна роль Велесової книги в історії українства. «Велесова книга» фіксує ідеї, що стали передхристиянським фундаментом українського богослов'я: культ Бога-Творця; віра в безсмертя душі; повага до природи як до одкровення Божого; уявлення про вічне повернення і відповідальність роду. Це духовне начало було не знищене християнством, а органічно влило у християнську традицію Русі, зокрема через культ Богородиці, розуміння роду, молитву за предків, обрядову поетику.

Велесова книга і національна ідея

У XX столітті ідеї Велесової книги стали натхненням для: Гната Хоткевича, Пантелеймона Куліша, Івана Огієнка, Григорія Сковороди; українських патріотів діаспори; розбудови духовної ідентичності в умовах бездержавності.

Книга виконує роль символічного Євангелія праукраїнської доби, яке не заперечує християнства, а доповнює його доісторичною основою віри в Правду, Рід, Гідність і Вічність [4–6].

Академічна позиція автора. Попри відсутність повного археологічного консенсусу щодо походження книги, у цьому дослідженні вона розглядається як автентична складова національної духовної пам'яті, джерело архетипної свідомості українського народу.

Місія апостола українського Андрія Первозваного на теренах Скіфії

Апостольська місія у праукраїнських землях. Згідно зі Священним Переданням і давньохристиянськими джерелами, святий апостол Андрій Первозваний був першим, кого покликав Ісус Христос у число Своїх учнів (Ів. 1:40–42). Після Зішестя Святого Духа на апостолів він вирушив з місіонерською місією на північ від Східного Середземномор'я, до земель Скіфії – тобто до території сучасної України.

Його проповідь стала першим відомим апостольським благовістям на українських землях, що засвідчується: церковними хроніками (Євсевій Кесарійський, Єпіфаній Кіпрський, Ієронім); літописами Русі, зокрема Повістю врем'яних літ; постановами Української Церкви (1621 р.); грецькими історично-церковними джерелами.

Київ як пророче місце. Згідно з літописом, апостол Андрій, піднімаючись Дніпром, зупинився на київських горах, де прорік: «На цих горах засяє благодать Божа. Буде тут місто велике, і церков багато поставить Бог» (Повість врем'яних літ). Це передбачення стало пророчим і символічним актом духовного освячення Києва — майбутньої столиці Русі та осердя Української Церкви [7].

Географія місії Проповідь апостола охоплювала:

- Подніпров'я (Київ);
- Південну Скіфію (Нижнє Подніпров'я, Причорномор'я);
- Кримський півострів (Херсонес, Феодосія, Пантікапей);
- Приазов'я. У цих регіонах згодом виникли перші християнські громади і єпископії – передвісники Скіфської єпархії.

Соборне проголошення: апостол український. У 1621 р. Собор Української Церкви в Києві офіційно визнав апостола Андрія «апостолом руським», тобто в сучасному розумінні – апостолом українським. У постанові зазначено: «Яко первий архієпископ і апостол, просвіщений Божою благодаттю, від Христа посланий у Скіфію, на землю руську... увінчуємо тебе, апостоле Андріє, славою пророка й апостола руського». Це канонічно закріпило апостольське походження Української Церкви.

Духовна спадщина. Місія апостола Андрія поклала початок: формуванню апостольської традиції Української Церкви; появі Скіфської єпархії (кін. I ст.); християнському укоріненню в українському просторі задовго до 988 р.; духовному мандату Києва як міста апостольського пророкування. Таким чином, українське християнство має не лише географічну і культурну спадковість, а й канонічне апостольське походження, що ставить його в один ряд зі стародавніми Церквами Сходу і Заходу [7].

Створення та розвиток Скіфської єпархії (кінець I ст. – IX ст.)

Апостольське коріння Церкви в українських землях. На основі місії святого апостола Андрія Первозваного в Скіфії та його проповіді на території сучасної України, уже в кінці I століття було започатковано Скіфську єпархію – першу християнську церковну структуру, що діяла на теренах праукраїнських земель. Вона стала канонічним осередком апостольської традиції, увійшовши до переліку древніх єпископських кафедр Східної Церкви.

Географія і структура

Скіфська єпархія охоплювала обширні регіони:

- Північне Причорномор'я (Ольвія, Тіра / Тирасполь, Херсонес);
- Нижнє Подніпров'я;
- Крим;
- Приазов'я;
- частину сучасної Миколаївщини, Херсонщини, Донеччини, Запоріжжя.

Її осередками стали Пантікапей (сучасна Керч) – умовний адміністративний центр; християнські громади в Ольвії, Тірасі, Феодосії, Танаїсі, Німфеї. Ці міста були центрами богослужбового, освітнього, місіонерського і канонічного життя Церкви.

Участь у Вселенських Соборах. Скіфська єпархія брала активну участь у житті Вселенської Церкви. Її представники згадуються серед учасників ранніх Вселенських Соборів: єпископ Кадм із Скіфії – учасник Першого Вселенського Собору (Нікейський, 325 р.); Феofil Скіфський — підписав акти II Собору в Константинополі (381 р.); єпископи Скіфії брали участь у Соборах у Ефесі (431 р.), Халкідоні (451 р.), інших Соборах. Це свідчить про визнання Скіфської єпархії як повноправного суб'єкта Вселенської Церкви.

Археологічні та писемні свідчення. Археологія засвідчує християнське життя у зазначених регіонах з II–III ст. н.е. поховання з хрестами, зображеннями пелікана, риби (Євхаристичні символи); мармурові надгробки з християнськими написами; свідчення церковної ієрархії, навчання, писемності.

Збережені джерела підтверджують існування: богослужбових практик; християнських громад; обрядового життя; перекладів Святого Письма та літургічної традиції у грецькій, а згодом і слов'янській формі.

Значення для української духовної традиції

Скіфська єпархія є першою канонічною формою церковного устрою в Україні; заклала апостольсько-візантійський характер майбутньої Української Церкви з центром митрополії у Києві; є свідченням глибокої тяглості та автентичності українського християнства.

Скіфська єпархія стала фундаментом для Української Церкви доби княжого правління блаженного Оскольда й рівноапостольної Ольги;

подальшого розвитку Української Церкви; традиції соборності й освітньої місії Церкви. Це спростовує міф про нібито пізнє християнство в Україні (лише з 988 р.), утверджуючи його канонічну апостольську присутність від I ст. [8].

Релігійна толерантність у Скіфії, Великій Білій Хорватії та Русі (I–IX ст.)

Цивілізаційна модель духовного співіснування. У період I–IX століть на території сучасної України, яка входила до етнокультурного простору Скіфії, Великої Білої Хорватії та Ранняї Русі, сформувалася унікальна модель духовної багатоголосої толерантності. Відсутність централізованого державного тиску на релігію сприяла мирному співіснуванню різних вірувань і духовних традицій

Співіснування духовних систем. На цих землях одночасно існували:

- Дохристиянські праукраїнські вірування – культ предків, культ природи, шанування Роду, солярні, аграрні обряди;
- Зороастризм – через сармато-аланські впливи;
- Юдаїзм – у межах іудейських торгових громад;
- Християнство – як спочатку підпільне, з I ст. через Скіфську єпархію, а згодом – організовані громади (III–V ст.);
- Іслам – на південному сході з IX ст., серед хозарських, волзько-болгарських племен. Цей багатоконфесійний ландшафт не призводив до гонінь чи воєн на релігійному ґрунті – навпаки, фіксуються численні випадки мирного співжиття, взаємної поваги та духовної співтворчості.

Археологічні свідчення співіснування. У таких містах, як Пантікапей (сучасна Керч, АР Крим), Херсонес (Севастополь, АР Крим), Ольвія (Миколаївська область), Тірас (Білгород-Дністровський, Одеська область) і Танаїс (терени сучасної Ростовської області, Росія), виявлено сліди одночасного функціонування храмів, капищ, синагог, християнських базилік та мечетей. Це підтверджує релігійний плюралізм та етичне співіснування духовних громад у межах єдиного культурного простору.

Роль духовенства і старійшин. Священники, волхви, старійшини різних духовних традицій спільно творили етичний кодекс співжиття, заснований на повазі до гідності людини; непорушності сімейних і громадських обрядів та традицій; праві кожної громади на збереження віри; запобіганні релігійним конфліктам. Цей духовний екуменізм дав поштовх до формування такого феномену, як соборність, що пізніше стане основою устрою Київської Церкви.

Причини толерантності. Феномен релігійної толерантності, притаманний духовному простору Скіфії, Великої Білої Хорватії та Русі, зумовлювався рядом глибинних чинників. Насамперед, важливою передумовою була відсутність авторитарної релігійної централізації, що

дозволяло різним духовним традиціям розвиватися автономно та без зовнішнього тиску. Духовне життя ґрунтувалося на родовій, а не імперській моделі, де основою виступали традиції громади, старійшин і спадкоємної віри. Повага до священного в усіх його проявах – від культу предків до новітніх форм християнства – забезпечувала культурну пластичність і прийняття іншості. Важливу роль відігравало й етнокультурне розмаїття, характерне для регіону, розташованого на перехресті Європи, Азії та Середземномор'я. До того ж християнство утверджувалося тут через живу місіонерську присутність, а не шляхом насильницького нав'язування, що сприяло його органічному засвоєнню у місцевому духовному середовищі.

Історичне значення. Релігійна толерантність, що утвердилася у Скіфії, Великій Білій Хорватії та Русі, стала підґрунтям формування традиції духовної співпраці між віруючими різних конфесій. Саме завдяки цьому культурному феномену відбувся поступовий і гармонійний перехід до християнства, без духовно-культурної катастрофи чи зламу. Така модель мирного співіснування стала джерелом українського ідеалу міжрелігійної поваги, що пронизує всю подальшу історію української духовності. Водночас у цих умовах склалася патріархальна модель духовної громади – заснована на взаємоповазі, традиції та самоврядності, яка згодом еволюціонувала у форму парафії [9].

Християнство у Боспорському царстві та його вплив на духовне середовище Північного Причорномор'я

Історичний контекст: християнство на півдні Русі. Боспорське царство (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.), що охоплювало території сучасного Криму, Таманського півострова та частини Північного Причорномор'я, стало одним із перших регіонів на українських землях, де поширилося християнство. Однак важливо підкреслити, що воно розвивалося не ізольовано, а в тісному зв'язку з уже існуючими християнськими громадами Скіфії, започаткованими ще в I ст. за апостола Андрія Первозваного. Християнство у Боспорі не стало джерелом, а доповнило та поглибило автохтонні духовні традиції українських земель.

Археологічні свідчення раннього християнства

Значні археологічні відкриття у Пантікапеї, Херсонесі, Фанагорії засвідчують існування впорядкованих християнських громад у III–IV ст. н. е. саркофаги з хрестами; фрески з написами типу: «Ісус Христос – Світло світу»; зображення риби та пелікана; залишки підземних базилік і хрестин. Відомі надписи надгробок диякона Георгія (Пантікапей); гробниця священика Савелія (Херсонес); поховальні епітафії з грецькими християнськими текстами.

Християни Боспору на Вселенських Соборах

Єпископи з Боспору брали участь у Вселенських Соборах: єпископ Кадмус Херсонеський – Нікейський Собор (325 р.); єпископ Євгеній з Пантікапею – Ефеський Собор (431 р.); єпископ Іраклій з Фанагорії – Халкидонський Собор (451 р.). Паралельно, єпископи Скіфії – Ульфїла, Василій, Авксентій, Євстафій – також брали участь у цих Соборах. Це свідчить про включеність українських земель до життя Вселенської Церкви вже з IV ст.

Освіта, літургія, писемність. Християнські громади Боспорського царства виступали важливими осередками літургійного, освітнього та писемного життя на півдні українських земель у перші століття християнської ери. Літургійна практика здійснювалася переважно грецькою мовою, що відповідало як традиціям Східної Церкви, так і культурному середовищу міст-колоній. При церковних осередках діяли школи та скрипторії, в яких здійснювалося навчання духовенства й мирян, а також переписування Святого Письма та богослужбової літератури – зокрема, Євангелій, Псалтиря та апостольських послань. Серед археологічних знахідок виявлено фрагменти пергаментних кодексів, зокрема з Євангелія від Луки, які, за висновками дослідників, найімовірніше, належать до місцевих християнських спільнот.

Вплив на формування Української (Руської) Церкви. Через південні канали християнського впливу – Пантікапей (сучасна Керч, АР Крим), Херсонес (поблизу сучасного Севастополя, АР Крим) та Ольвія (поблизу села Парутине, Миколаївська область) – на територію праукраїнських земель проникали елементи богослужбового передання, відбувалося активне спілкування з Константинополем, а також поширювалися канонічна й догматична традиція Східної Церкви. Усе це поступово вливалось в духовну структуру, яка згодом стала основою формування Київської митрополії.

Разом із тим, слід підкреслити, що Боспорські громади не були джерелом українського християнства, а становили органічне доповнення до давнішої Скіфської єпархії та автохтонної давньоукраїнської церковної традиції. Уже в 860–862 роках відбулося заснування Української (Руської) Церкви з центром митрополії у Києві – за княжого правління святого блаженного Оскольда, а в кінці X століття її державне визнання було закріплено за правління святого рівноапостольного князя Володимира Великого.

Духовна спадщина. Християнство, що сформувалося в межах Боспорського царства, засвідчує неперервність християнської традиції на українських землях задовго до офіційного хрещення Русі. Воно виразно демонструє тісну історико-цивілізаційну єдність Скіфії, Криму та Русі як

взаємопов'язаних регіонів, які вже в ранньохристиянську добу були включені до простору апостольської Церкви. Боспор не був ізольованим осередком, а виступав важливим духовним каналом, через який відбувалася активна взаємодія з Константинополем – у літургійній, канонічній та освітній площинах. У цьому сенсі християнські громади Боспору стали ще одним – поряд із ранішими осередками Скіфської єпархії – історичним передвісником і підґрунтям подальшого поширення християнства на Русі та утвердження згодом Української Церкви з центром митрополії в Києві як спадкоємиці апостольської й візантійської традиції [10].

III. Церковне будівництво у Скіфії-Русі та Київська духовна традиція

Прийняття хрещення святим блаженним Оскольдом, Великим князем (каганом) Київським, та святою рівноапостольною Ольгою, Великою княгинею Київською

Оскольд – перший канонічний хреститель Русі

Святий блаженний Оскольд (бл. 840–882), представник династії князя Кия, правив у Києві в другій половині IX століття. Саме за його князювання, після знаменитого походу Русі на Константинополь у 860 році, було укладено перший із достеменно зафіксованих офіційних договорів між Руссю та Східною частиною Римської імперії (Візантією). Цей договір не лише засвідчив визнання Русі як міжнародного політичного суб'єкта, а й відкрив шлях до хрещення самого Оскольда, а також частини київської знаті, наближеної до нього.

Факт хрещення Оскольда знаходить підтвердження у працях візантійських церковних істориків і літописців, зокрема в «Повісті врем'яних літ». Ця подія відбулася за 128 років до проголошення християнства державною релігією на Русі за рівноапостольного князя Володимира Великого (988 р.) і набула канонічного значення як перший інституційний акт церковного прилучення Русі до Константинопольського патріархату. Вона стала фактичним початком утвердження Української Церкви з центром митрополії у Києві, яка в подальшому розвивалася як велика, самокерована і національна Церква у складі Вселенського Православ'я.

Київська Церква Оскольдової доби. Після хрещення князя Оскольда у другій половині IX століття в Києві розпочинається процес інституціоналізації церковного життя, що заклав основу формування Української Церкви з центром митрополії у Києві. Саме в цей період відбувається становлення перших елементів церковної структури: формується єпископська кафедра, яка поступово набуває митрополичого

статусу; у столиці з'являються перші християнські храми та каплиці. Укріплюються відносини з Константинополем — як на дипломатичному, так і на богословсько-канонічному рівні. Київ стає не лише політичним центром Русі, а й осердям місіонерської активності: засновуються християнські громади, виникають чернечі осередки, починається активна проповідь серед населення.

Християнство цього періоду набуває форми, яку умовно можна означити як Скіфсько-Київську модель – спадкоємну від апостольської місії святого Андрія Первозваного та Скіфської єпархії. Вона поєднувала глибинну традицію ранньохристиянської присутності на українських землях із новими формами церковного устрою та духовного впливу, що постали у зв'язку з державною і політичною легітимацією християнства.

Мученицька смерть і церковне вшанування святого Оскольда

У 882 році святий блаженний князь Оскольд зазнав насильницької смерті – він був підступно вбитий Віщим Олегом, який, за підтримки частини дружинної знаті варязько-новгородського походження, ворожо налаштованої до християнства, прагнув узурпувати владу в Києві та повернутися до дохристиянських форм правління. Християнська традиція та літописна спадщина засвідчують цю смерть як мученицьку, оскільки вона настала не лише з політичних причин, а й унаслідок його вірності новопросвітленій християнській вірі. З огляду на це, князь Оскольд був визнаний Церквою як святий блаженний мученик.

Його постать займає особливе місце в історії українського християнства. Саме він став першим канонічним хрестителем Русі, який започаткував інституційну форму церковного життя – Українську (Руську) Церкву з центром митрополії у Києві. Таким чином, князь Оскольд не лише заклав основи християнської присутності в державному житті Русі, але й духовно передвіщав розвиток повноцінної Церкви, що в подальшому стала невід'ємною складовою Вселенського Православ'я.

Княгиня Ольга – хрестителька правлячої київської династії

Свята рівноапостольна княгиня Ольга (бл. 890–969), вдова князя Ігоря і регентка при малолітньому князеві Святославі, відіграла ключову роль у другому етапі християнізації Русі – на рівні династичної та міжнародної легітимації. У 957 році, під час офіційного візиту до Константинополя, вона прийняла святе хрещення з рук Константинопольського патріарха. Хрещеним батьком княгині став сам імператор Костянтин VII Багрянородний, що надало цьому акту особливого політико-церковного статусу.

Хрещення Ольги мало глибоке історичне значення: воно не лише засвідчило поступову інтеграцію Русі в християнську цивілізацію та її

міжнародну суб'єктність, але й утвердило спадкову династичну лінію християнської влади. Саме Ольга започаткувала традицію християнського виховання наступного покоління київських правителів, передусім свого онука — святого рівноапостольного князя Володимира Великого, який згодом завершить процес державного утвердження християнства на Русі.

Духовне значення княгині Ольги. Свята рівноапостольна княгиня Ольга, Велика княгиня Київська посіла особливе місце в історії формування християнської традиції на Русі як провідниця не лише політичного, а й духовного переходу від язичницької спадщини до християнського світогляду. Уже після особистого прийняття хрещення вона активно сприяла охороні та розвитку християнських громад, захищаючи їх від утисків і забезпечуючи умови для їхнього збереження та зростання.

Княгиня підтримувала місіонерську діяльність, сприяла поширенню християнської освіти та спрямовувала державну політику на підготовку Русі до майбутнього офіційного прийняття християнства як державної релігії. Її особистий приклад, мудрість і пастирське дбання про народ стали передумовами духовного дозрівання київського суспільства до прийняття євангельської віри.

За свої заслуги у справі християнізації Русі княгиня Ольга була вшанована Церквою у лику святих рівноапостольних, тобто рівною за духовною місією самим апостолам Христовим. [10]

Тяглість церковного будівництва. Хрещення святих блаженного князя Оскольда та святої рівноапостольної княгині Ольги має виняткове значення у контексті становлення Української Церкви з центром митрополії у Києві. Ці події канонічно та духовно передували офіційному проголошенню християнства державною релігією на Русі, яке було звершене у 988 році за святого рівноапостольного князя Володимира Великого.

Хрещення Оскольда й Ольги спростовують хибні уявлення про нібито зовнішнє, насильницьке чи імпортоване походження християнства на українських землях. Навпаки, вони засвідчують глибинну тяглість апостольської місії – від святого апостола Андрія Первозваного і Скіфської єпархії – та органічний розвиток місцевої духовної традиції.

Саме на цій основі формується Київська апостольська Церква як інституційно укладене церковне тіло зі своїм духовним центром, богослужбовим життям, монашими осередками та ієрархічною структурою, що діяли вже до офіційної християнізації 988 року. Ця тяглість становить ключ до розуміння соборної й національної природи Української Церкви, її невід'ємного зв'язку з історичною ідентичністю Русі.

*Державне утвердження християнства в Русі святим
рівноапостольним Володимиром, Великим князем Київським*

Володимир Великий – державник і утверджувач християнства

Святий рівноапостольний князь Володимир Великий (бл. 958–1015) увійшов в історію як державний діяч, який завершив процес християнізації Русі, надавши їй офіційного державного, міжнародного та канонічного статусу. На відміну від своїх християнських попередників – блаженного князя Оскольда та святої рівноапостольної княгині Ольги, – які започаткували християнську традицію в межах династії та еліти, Володимир здійснив її масштабне державне утвердження.

Саме за його правління християнство було впроваджене як офіційна державна релігія, що стало цивілізаційним вибором Русі на користь євангельської віри, культурної інтеграції та правової модернізації. Володимир забезпечив канонічне оформлення та публічне визнання Української (Руської) Церкви з центром митрополії у Києві, яка відтоді посіла належне місце серед автокефальних церков Східної християнської ойкумени.

Особливим актом його правління стало масове хрещення народу в 988 році, яке розпочало нову добу в духовному, культурному та політичному розвитку Русі — як християнської держави, інтегрованої у світ візантійського православ'я

Політична мета – духовна єдність і централізація Русі. Після завершення внутрішньої боротьби за владу та утвердження свого політичного лідерства, князь Володимир Великий об'єднав розрізнені східнослов'янські племена в єдину централізовану державу з політичним і духовним центром у Києві. Постало нагальне завдання не лише збереження територіальної єдності, але й забезпечення внутрішньої ідеологічної цілісності, що вимагало спільної духовної основи.

Прийняття християнства стало не лише релігійним актом, а й виваженим політичним і цивілізаційним вибором, який був покликаний виконати кілька стратегічних функцій: по-перше, воно мало стати духовним цементам нової державної єдності; по-друге, утвердити легітимність влади великого князя як богопоставленого правителя в християнському світоглядному вимірі; і по-третє, інтегрувати Русь у ширший культурний, дипломатичний і релігійний простір європейської християнської цивілізації. Таким чином, християнство виступило не лише як релігійна традиція, але й як інструмент побудови сакралізованої моделі державності, в якій Київ став центром духовного, політичного та культурного тяжіння для усієї Русі.

Хрещення святого Володимира та його вплив на Русь. Згідно з «Повістю врем'яних літ» та візантійськими джерелами, хрещення святого

рівноапостольного князя Володимира Великого відбулося в місті Херсонесі Таврійському (візантійська колонія на території сучасного Севастополя, АР Крим), яке у джерелах також згадується як Корсунь. Після цього князь уклав династичний союз із Візантією, одружившись із Анною – сестрою імператорів Василя II та Костянтина VIII Багрянородного. Цей шлюб не лише закріпив зовнішньополітичний статус Русі, але й символізував її входження в християнську ойкумену як рівноправного суб'єкта.

Після повернення до Києва князь Володимир здійснив низку фундаментальних реформ, що започаткували нову добу в історії Русі. Передусім він відмовився від культу дохристиянських богів, зруйнував пантеон на їх честь, що існував у Києві на Старокиївській горі. Відтак було розпочато поетапне масове хрещення населення в річці Дніпро та інших водоймах — процес, що охопив як столичне, так і регіональне населення.

Паралельно Володимир ініціював системну інституціоналізацію церковного устрою: відбулося призначення нової ієрархії, налагодження церковного управління, заснування єпископських кафедр. Було збудовано перші кам'яні храми (зокрема Десятинну церкву), організовано богослужбове життя, започатковано переклади літургійної літератури. Значну увагу князь приділяв розвитку освіти: за його сприяння відкривалися школи при церквах, здійснювався добір і навчання священників, впроваджувалася християнська етика в суспільну мораль.

Хрещення Володимира стало переломним актом — духовним, культурним і політичним – який визначив подальший напрям розвитку Русі як християнської держави зі сформованою Українською Церквою з центром митрополії у Києві [11–13].

Формування Київської митрополії як центру управління Українською (Руською) Церквою. За правління святого рівноапостольного князя Володимира Великого Київ перетворився на духовно-адміністративний центр новоутвердженої Української (Руської) Церкви з центром митрополії у Києві. Саме в цей період було закладено основи церковної структури, яка забезпечувала єдність віри, богослужбової практики, правового устрою та освітньої діяльності на всій території Русі.

Київ, як політичний центр державності Русі, водночас став і осідком головної митрополічної кафедри, навколо якої формувалося літургійне, богословське, просвітницьке та канонічне життя. Саме в Києві інтенсивно розвивалася богослужбова традиція, укорінювалася система християнської освіти, зокрема через функціонування шкіл при храмах і монастирях, укладалися норми церковного права, а також формувалося морально-етичне вчення Церкви, що мало значущий вплив на соціальні й правові інститути Русі. Таким чином, Київ був не лише політичним і

релігійним центром, а й культурно-інтелектуальною та духовно-просвітницькою столицею християнської Русі, осердям її цивілізаційного розвитку.

Українська (Руська) Церква з центром митрополії у Києві перебувала в канонічному євхаристійному сопричасті з Константинопольським патріархатом, однак водночас мала значну внутрішню автономію. Зокрема, вона користувалася правом самоврядування в питаннях кадрових призначень ієрархії, скликання власних Соборів, визначення обрядової практики, адаптованої до місцевої традиції, а також розбудови освітньої і просвітницької мережі. Такий статус забезпечував Українській Церкві гнучкість у духовному служінні та дозволяв розвиватися в єдності з Вселенським Православ'ям, зберігаючи при цьому власну ідентичність, тяглість і культурну самотність.

Духовно-цивілізаційне значення впровадження християнства як державної релігії на Русі. Запровадження християнства як офіційної державної релігії Русі за святого рівноапостольного князя Володимира Великого стало духовно-церковним актом цивілізаційного вибору, який мав масштабні наслідки для політичного, релігійного та культурного життя давньоукраїнського суспільства.

По-перше, цей акт остаточно закріпив інституційну незалежність Української (Руської) Церкви з центром митрополії у Києві, яка вже існувала і функціонувала в попередні десятиліття – за святого блаженного князя Оскольда та святої рівноапостольної княгині Ольги.

По-друге, впровадження християнства поклало початок масовому духовному просвітництву: були започатковані систематичні переклади богослужбових і біблійних текстів, засновувалися церковні школи, формувалася літургійний уклад, розвивалося церковне мистецтво як носій сакрального змісту.

По-третє, цей крок забезпечив культурне піднесення Русі та подальший розвиток таких ключових сфер, як архітектура, іконопис, писемність, літописання, морально-правова думка.

Хоча прийняття християнства означало відмову від політеїстичних дохристиянських вірувань, цей перехід не був штучним або насильницьким, а, навпаки, відбувався як закономірне продовження і утвердження уже наявної християнської традиції, що формувалася на українських землях упродовж століть. Йдеться про духовну тяглість, яка бере свій початок від апостольської місії святого апостола Андрія Первозваного, продовжується через Скіфську єпархію, Причорноморські церковні осередки та ранньохристиянські громади, і врешті втілюється у сформованій ще в 860–862 роках Українській (Руській) Церкві з центром

митрополії у Києві – задовго до офіційного утвердження християнства як державної релігії Русі у 988 році.

Київська Церква і міжнародне визнання. Шлюб святого рівноапостольного князя Володимира Великого з візантійською принцесою Анною, сестрою імператорів Василя II та Костянтина VIII Багрянородного, мав надзвичайно вагоме політико-церковне значення. Цей династичний союз став символом та юридичною формою міжнародного визнання Русі як рівноправної держави в системі православних народів і християнських імперій тогочасного світу. Він також засвідчив канонічне утвердження Української (Руської) Церкви з центром митрополії у Києві як повноцінного суб'єкта Вселенського Православ'я.

Цей союз закріпив включення Русі до простору Східного християнства – з усією повнотою його богословської, літургійної та культурної спадщини – при збереженні самобутності Давньоукраїнської держави, її внутрішнього політичного устрою та міжнародної суб'єктності. Українська (Руська) Церква, будучи в євхаристійному сопричасті з Константинополем, стала духовним і організаційним центром нової православної державності в східноєвропейському регіоні.

Святий рівноапостольний Володимир Великий завершив формування Української (Руської) Церкви як національної, канонічної та державної інституції, яка поєднала у собі духовну спадщину апостольської місії, місцеву традицію та візантійську церковну культуру. Він забезпечив інтеграцію християнства в усі сфери державного життя Русі – від правового устрою та освіти до культури, моральності й міжнародної політики. Підтримана та утверджена ним Київська Церква стала на століття основою духовності, права, науки, мистецтва й національної пам'яті українського народу [10; 13].

Особливий статус Української (Руської) Церкви з центром митрополії у Києві (IX–XIII ст.)

Українська (Руська) Церква — центр давньоукраїнської духовності. Після утвердження християнства як державної релігії за святого рівноапостольного князя Володимира Великого, Українська (Руська) Церква з центром митрополії у Києві посіла унікальне становище серед православних церков Східної Європи. Вона визнавалася як частина Вселенської Православної Церкви, перебуваючи у євхаристійному сопричасті з Константинопольським патріархатом, однак водночас зберігала суттєву самостійність у питаннях внутрішнього управління, літургійної практики, освітньої діяльності й культурного життя.

Формальне підпорядкування – фактична автономія. Попри формальну канонічну залежність від Константинопольської Церкви, Київська митрополія з самого початку функціонувала як фактично автономна церковна структура. Вона мала власні традиції обрання та висвячення митрополитів, зокрема за участі київської духовної і політичної еліти, нерідко без попередньої санкції Константинопольського патріархату. Богослужбова практика поступово адаптовувалася до умов місцевого народу: у богослужінні була запроваджена церковнослов'янська мова у київській редакції, яка формувалася на основі давньоукраїнської (руської) народної вимови та мовної традиції. Одночасно враховувалися культурні особливості Русі, що сприяло формуванню самобутньої літургійної та канонічної традиції, тісно пов'язаної з народною духовністю та місцевим етнокультурним контекстом.

Вже з першої половини XI століття Українська (Руська) Церква діяла як внутрішньо самокерована одиниця – із розвиненою мережею шкіл, власним церковно-адміністративним апаратом, богословською літературою, писемністю та іконописом, що відповідали високим стандартам християнського світу.

Київ – духовний і геополітичний центр Русі. У період IX–XIII століть Київ не лише утверджувався як політична столиця Русі, а й залишався її духовним і культурним осердям. Саме тут концентрувалася церковна влада, розвивалося книговидання, богословська освіта та літописання. Українська (Руська) Церква з центром митрополії у Києві здійснювала місіонерську діяльність на схід, північ і захід, поширюючи християнство серед новоохрещених земель.

Водночас Київ зберігав апостольсько-візантійську спадщину, яка вела своє походження від місії святого апостола Андрія Первозваного, через Скіфську єпархію, Причорноморські церковні осередки, і досягла повноти у межах Української Церкви. Завдяки цьому Київ став не лише адміністративним центром митрополії, але й осердям духовного провидіння, богословської думки та церковної соборності для всієї православної Русі.

Обрання митрополита Климента Смолятича (1147): історичний прецедент

Одним із найяскравіших прикладів фактичної церковної автономії Української (Руської) Церкви в XII столітті стало самостійне обрання митрополита Київського Климента Смолятича у 1147 році — без попереднього погодження з Константинопольським патріархатом. Це обрання, ініційоване на рівні київської церковно-політичної спільноти, стало не лише канонічним актом, а й публічним виявом соборної природи Церкви.

Факт самостійного обрання митрополита засвідчив зрілість української церковної ідентичності, сформованої на основі апостольської спадкоємності, внутрішнього розвитку й традиції місцевого самоврядування. Попри невдоволення Константинополя, канонічна єдність не була розірвана, що підтверджує особливий статус Української (Руської) Церкви як великої і самокерованої церковної структури, яка мала власну історичну легітимність і право на автономну організацію [10; 13–16].

Символи самобутності. У період IX–XIII століть Українська (Руська) Церква сформувала яскраву духовно-культурну модель, яка мала виразну самобутність. Вона включала власну школу літургійної музики, основу на давньоруських розспівах; церковнослов'янську мову у київській редакції, глибоко вплетену в українське мовне середовище; оригінальну богословську традицію, втілену в Києво-Печерському патерику, повчальній та агіографічній літературі, проповідницькому слові; архітектурну й мистецьку школу, виражену в унікальних пам'ятках – від Десятинної церкви до Софії Київської та Києво-Печерської лаври. Ця спадщина стала не лише частиною релігійного життя, а й основою національної духовної культури.

Історичне значення. У добу політичної фрагментації, після розпаду Русі як єдиної держави, Українська (Руська) Церква продовжувала виконувати функцію духовної, культурної та націотворчої інституції. Вона зберігала й передавала незалежну духовну ідентичність, забезпечуючи безперервність християнської традиції навіть в умовах загроз із боку Золотої Орди, Польського королівства та Московського князівства.

Українська (Руська) Церква з центром митрополії у Києві впродовж IX–XIII століть була фактично автокефальною, попри формальне канонічне підпорядкування Константинопольському патріархату. Вона розвивала власну богословську, культурну та адміністративну традицію, тісно пов'язану з українською історією, мовою та духовністю. Цей досвід став підґрунтям для наступних етапів боротьби за повну канонічну незалежність Української Церкви у XIV–XXI століттях.

Києво-Печерська чернеча традиція як осередок української духовності і культури

Заснування Києво-Печерської лаври – народження духовного центру

У 1051 році, за часів святого благовірного князя Ярослава Мудрого (бл. 978 або 979 – 1054), Великого князя Київського, преподобний Антоній Печерський (бл. 983 – 1073) заснував чернечу обитель, яка згодом стала Києво-Печерською лаврою – головним осередком духовного життя, чернецтва, богословської думки й культурно-освітньої традиції Русі. На

відміну від ієрархічної структури церковного управління, монастирська традиція у Лаврі втілила ідеал духовної обителі – осередку святості, самопожертви, молитви, освіти, літописання, іконопису та літургійної культури.

Києво-Печерське чернецтво як школа духовного подвигу

Преподобні Антоній (бл. 983–1073) і Феодосій (бл. 1009–1074) Печерські заклали основу українського типу монашества, який ґрунтувався на строгому аскетизмі, служінні Богові, братії та народові, а також на поєднанні контемплятивної молитви з активним духовним і соціальним впливом. В обителі були сформульовані ідеали смирення, жертвовної любові до ближнього, братерської взаємопідтримки, духовного цілительства, проповіді та письменства. Києво-Печерське чернецтво стало еталоном духовного подвижництва для всієї Русі.

Києво-Печерська літописна школа

Із Лаври вийшов один із найвизначніших церковних письменників Русі – преподобний Нестор Літописець (бл. 1056 – після 1113) автор Повісті врем'яних літ. Саме тут сформувалася знаменита Печерська літописна школа, яка започаткувала вітчизняну історіографію, що поєднувала церковну і державну хроніку, народну пам'ять і візантійську традицію. Ця школа заклала основи національного стилю історичного викладу як бачення Божого промислу у подіях народного буття.

Патерик як українське агіографічне слово

Києво-Печерський патерик створений на основі житій преподобних отців Лаври, є шедевром української агіографії. Це не лише зразок духовної літератури, а й виразник народної мови у сакральному стилі. Патерик відображає багатство духовного досвіду, єдність народу і чернецтва, а також морально-етичний ідеал, який став етичним кодексом українського християнства.

Мистецтво і культура Києво-Печерської лаври

Києво-Печерська лавра стала осередком мистецького й архітектурного розвитку. У сфері іконопису постаттю особливого значення є преподобний Аліпій Печерський (бл. 1050–1114/1117) – перший відомий український іконописець. Монастир також став центром музичної культури, де формувалися богослужбові обряди, розспіви та церковний спів.

У галузі архітектури лавра була одним із перших осередків кам'яного зодчества, що розвивалося вже за правління Святослава Ярославича (1027–1076), Великого князя Київського.

Духовна культура, яка розвивалася у лаврі, поєднала візантійський богословський канон з українською емоційністю, поетикою і символізмом,

утворивши самобутню форму українського християнського вираження [10; 14–15].

Значення Києво-Печерської чернечої традиції. Києво-Печерська чернеча традиція: започаткувала українське духовне подвижництво; стала духовним центром усього східнослов'янського світу; зберегла апостольсько-візантійську спадкоємність у формі, доступній та зрозумілій українському народові; сформувала етичну, історіософську та богословську матрицю Української Церкви.

Отже, Києво-Печерська лавра стала осердям духовного життя, освіти, культури й церковного авторитету в Русі. Печерські ченці були моральними орієнтирами для князів і народу, джерелом духовного авторитету. Їхній спадок став основою для наступних поколінь подвижників – від Григорія Сковороди та Паїсія Величковського до святих і богословів XVIII–XXI століть.

IV. Українська духовна культура у Литовсько-Українській (Литовсько-Руській) Державі

Українська духовна культура у Литовсько-Українській (Литовсько-Руській) Державі

Історичні обставини: спадкоємність Русі. Після монголо-татарської навали й ослаблення Київської Русі, більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, яке у XIV–XVI ст. стало Литовсько-Руською державою – формою федеративного об'єднання, в якому український етнос, мова, культура та Православна Церква зберегли свої позиції.

У цій державі Українська Церква продовжувала існувати, і Київ залишався осередком церковного й духовного життя східнослов'янського світу.

Рівноправність українських земель і культури в складі Литовсько-Руської держави. У період XIV–XVI століть українські (руські) землі, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, зберігали свою політико-правову, мовно-культурну та церковну самобутність. Вони мали власні правові традиції, закріплені, зокрема, у «Руській Правді» та Литовських статутах – основних законодавчих кодексах, які визнавали звичаєве право українських земель і становили правову базу для функціонування місцевої адміністрації та судів.

Діловодство, судочинство та освітня діяльність здійснювалися на українській (руській) мові, що визнавалася офіційною в документах, актах і грамотах. Православна Церква на цих теренах зберігала свою ієрархію, літургійну мову та обрядову традицію, а також відігравала важливу роль у суспільному житті.

У цей період Православна віра офіційно визнавалася та підтримувалася державною владою, а представники української знаті — князі, бояри, духовенство — активно залучалися до управління державою, обіймаючи високі урядові та військові посади. Таким чином, українські землі функціонували не як колонія, а як рівноправна складова Литовсько-Руської держави, з повагою до своєї культурної, правової та духовної ідентичності.

Київська і Галицька митрополії. Після перенесення Київської митрополичої кафедри до Володимира-на-Клязьмі у 1300 році за ініціативою московського князя Данила Олександровича (1261–1303) та за підтримки Золотої Орди, Православна Церква в Русі опинилася в умовах фактичного розділення. Під впливом геополітичних обставин і внаслідок дезінтеграції єдиної Русі виникла потреба зберегти канонічну церковну структуру на більшій частині історичних українських земель, які на той час увійшли до складу Великого князівства Литовського — Литовсько-Руської Держави.

У відповідь на нові виклики у XIV столітті було вжито конкретних кроків:

У 1303 році з благословення Константинопольського патріарха Афанасія I (бл. 1230–1310) була заснована Галицька митрополія, яка охоплювала землі Галичини, Волині, Закарпаття й частково Київщини. Її першим митрополитом став Ніфонт Галицький (бл. 1240 – після 1305), а резиденція містилася у Галичі.

У 1354 році, з ініціативи литовського князя Ольгерда (1296–1377) та за згодою Константинопольського патріарха Калліста I (бл. 1290–1363), було відновлено єдність Української Церкви з центром митрополії у Києві, і вперше в історії титул її предстоятеля набув форми: «Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі».

Ці дії були спрямовані на збереження канонічної спадкоємності й ідентичності Української Церкви, яка розвивалася у тісному зв'язку з апостольською, київською та галицькою духовною традицією. Водночас це стало спробою відмежувати українсько-руське церковне життя від зростаючого політичного й церковного тиску з боку північно-східних князівств і Московського церковного центру, який поступово почав формувати альтернативну церковну юрисдикцію (1448), часто на шкоду історичній єдності Київської Церкви.

Духовна еліта і культурна місія. У межах Литовсько-Руської держави українська духовна культура продовжила традицію, започатковану ще в добу Києво-Печерської школи. Цей період (XIV–XVI ст.) став часом збереження і переосмислення християнської спадщини Русі в нових політичних умовах. Українське духовенство і книжники продовжували

розвивати літописання, богословську думку, церковне проповідництво, зберігаючи водночас органічну єдність між церковною, народною та книжною (літературною) мовами. Така цілісність духовно-мовного простору стала основою для подальших національно-релігійних відроджень у добу Речі Посполитої.

Особливою постаттю цієї епохи був князь Костянтин Іванович Острозький (1460–1530) – визначний політичний і військовий діяч, державник, меценат, гетьман Великого князівства Литовського, некоронований король Русі. Як ревний захисник православної віри, освіти й культури, він активно підтримував православні братства, монастирі, церковне книгодрукування та школу, сприяв збереженню канонічної ідентичності Української Церкви. Його діяльність стала символом поєднання шляхетської влади з духовною місією оборони віри та національної традиції.

Освіта і мова. У період XIV–XVI століть, у складі Литовсько-Руської Держави, українські землі зберігали та розвивали освітню і духовну інфраструктуру, що постала ще за доби Київської Русі. Осередками просвітництва залишалися монастирі, при яких діяли школи для підготовки духовенства й освічених мирян. Значну роль у збереженні інтелектуальної спадщини відігравали рукописні скрипторії, де переписувалися богословські, літургійні, канонічні й патристичні твори.

Українська (руська) мова продовжувала функціонувати як мова церковного життя, богослужіння, діловодства та освіти. У церковному середовищі перекладалися твори отців Церкви, літургійні книги, патерики та канонічні збірники, що забезпечувало духовну доступність християнської традиції для широкого загалу вірян.

Історичне значення. Литовсько-Руська Держава виступила органічним спадкоємцем Київської Русі у сфері духовно-культурного життя. Вона створила умови для збереження і розвитку української духовної традиції в новому політичному контексті; сприяла утвердженню української ідентичності без насильницького інституційного тиску з боку латинського Заходу чи московського Сходу; підготувала інтелектуальні, моральні та духовні сили, які стануть на захист православ'я в епоху церковної кризи, викликаной Берестейською унією [10].

Отже, у XIV–XVI століттях Українська Церква зберегла тяглість із традицією Київської Русі, адаптуючись до нових державних реалій. Литовсько-Руська Держава стала історичним містком між княжою добою та епохою українського національного і духовного відродження. Українська духовна культура не була зламана, а розвивалася еволюційно, зберігаючи автентичність, глибину та історичну безперервність.

V. Українська духовна культура в умовах Речі Посполитої та боротьба за права українського народу і православ'я

Річ Посполита, порушення прав українців та України, унійна криза і боротьба за збереження православ'я

Люблінська унія 1569 р. – початок кризи Утворення Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії 1569 року, що об'єднала Корону Польську та Велике князівство Литовське, кардинально змінило політичний і духовний статус українських земель. Українці втратили державну суб'єктність, а Православна Церква – підтримку з боку нової влади.

Розпочалася політика полонізації, латинізації, окатоличення, яка торкнулася усіх сфер життя: від судів і освіти – до мови, Церкви і духовенства.

Наступ на права українського народу та Православної Церкви

У період функціонування Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 року спостерігалось системне обмеження політичних, релігійних і культурних прав українського народу. Одним із головних проявів цієї політики стало поступове витіснення української православної еліти з державного управління.

Українська шляхта втрачала політичні права, якщо не переходила у католицизм, що стимулювало процес полонізації та зміну конфесійної ідентичності. Церковне майно та храми передавалися католицьким єпископам та єпархіям, що спричиняло поступову маргіналізацію Православної Церкви у публічному просторі. Освітні установи, зокрема школи та колегії, опинилися під контролем єзуїтів — провідної сили Католицької Церкви в Речі Посполитій, що сприяло інтенсивній латинізації освітнього середовища.

Унаслідок цих процесів православне духовенство втратило можливість впливати на державну політику та суспільне життя, що призвело до глибокої кризи конфесійної єдності серед українського народу. Водночас це спричинило розкол на рівні як церковного, так і суспільного самоусвідомлення, що згодом призвело до вибуху релігійної та національної боротьби за збереження власної духовної ідентичності.

Берестейська унія 1596 року: церковний розкол в українському духовному просторі

У 1596 році, в умовах політичного тиску з боку Варшавської влади – адміністративного центру Речі Посполитої, а також за активного впливу Римо-Католицької Церкви, більшість ієрархів Української Православної Церкви, що діяла з центром митрополії у Києві, підписала Берестейську унію. Цей акт передбачав збереження візантійського (східного) обряду, але водночас означав перепідпорядкування канонічної юрисдикції Римському

понтифіку, тобто фактичний перехід до підпорядкування Католицькій Церкві. Берестейська унія була укладена без погодження з православним духовенством нижчого рівня, чернецтвом, міськими братствами та, найголовніше, – без схвалення з боку більшості українського народу. Подібний підхід суперечив традиційному для Української Церкви принципу соборності, що передбачав колегіальність і загальноцерковне обговорення важливих рішень, і тому викликав глибоке несприйняття серед українського народу – православних вірян.

Унаслідок унії в церковному житті українського народу настав масштабний розкол, який залишив глибокий слід у всій подальшій історії. На основі унійного акту була утворена нова церковна структура – Уніатська Церква (пізніше відома як Українська Греко-Католицька Церква), що поєднувала візантійську обрядовість із юрисдикційною залежністю від Папи Римського. Водночас більшість українців залишилися вірною Православній Церкві, розпочавши тривалу й напружену боротьбу за збереження Київської Церкви, її канонічної спадкоємності, національної духовної ідентичності та права на вільне сповідання віри згідно з апостольською традицією.

Опір і захист українського православ'я в умовах унійного тиску

Відповіддю українського народу на церковний розкол, спричинений Берестейською унією 1596 року, стала масштабна духовна мобілізація, яка охопила як церковне, так і світське середовище. Захист православної віри та національної духовної ідентичності набув організованих і всеохопних форм, в яких релігійне, освітнє та культурне життя стали частиною єдиного фронту протилу.

Одним із ключових інструментів цієї боротьби стало створення православних братств – громадських церковно-громадських структур, що об'єднували мирян, духовенство, освічене міщанство та національно свідому шляхту. Найвідомішими серед них були Львівське, Київське та Луцьке братства, які перетворилися на провідні осередки організованого релігійно-культурного життя. Вони опікувалися заснуванням шкіл, шпиталів, друкарень, перекладом і поширенням богословської та апологетичної літератури, а також організацією публічного захисту православної віри в умовах унійного тиску.

Паралельно відбувалося активне відродження освітньої інфраструктури. Братські школи, які діяли при храмах і братствах, забезпечували навчання українською (руською) мовою на основі православної традиції, з вивченням граматики, риторики, логіки, богослов'я, грецької та латинської мов. Друкарні братств активно видавали як навчальні посібники, так і полемічні твори, спрямовані на захист православної традиції.

Важливою складовою духовного спротиву стала православна полемічна література, яка сформувалася як відповідь на ідеологічний виклик з боку католицької теології та єзуїтської освітньої системи. Серед найвизначніших представників полемічного напрямку цього періоду були:

- Іван Вишенський (бл. 1550 – після 1621) – риторично сильний і глибоко духовний автор, який писав зі світоглядних позицій афонського чернецтва;

- Стефан Зизаній (бл. 1550 – після 1610) – проповідник і викладач, автор популярних трактатів проти унії;

- Мелетій Смотрицький (бл. 1577 – 1633) – видатний мовознавець, автор славнозвісної «Граматики» (1619) і глибоких полемічних творів, що обґрунтовували православну канонічну позицію.

Водночас активізувалося монастирське життя. Численні монастирі перетворювалися на фортеці духовного й культурного спротиву: у них зберігалось літургійне життя, формувалися нові покоління ченців, діяли скрипторії та школи. Чернечі осередки, зокрема Києво-Печерська лавра, Острозький та Унівський монастирі, стали духовними та інтелектуальними центрами Православ'я.

У цих умовах формувалося нове покоління православної інтелігенції – богословів, учителів, письменників, книговидавців, які поєднували глибоку релігійну віру з національним світоглядом та високим рівнем освіти. Саме ця верства стала провідним носієм ідейного та морального спротиву унійній політиці, а її діяльність — основою духовного відродження українського народу в умовах релігійного й національного тиску.

Князь Костянтин-Василь Острозький (1526–1608) – оборонець православ'я, меценат культури і некоронований «король Русі»

Однією з центральних постатей у боротьбі за збереження православної віри, національної церковної традиції та духовно-освітнього поступу українського народу в умовах Литовсько-Руської Держави та Речі Посполитої був князь Костянтин-Василь Острозький (2 лютого 1526 – 13 лютого 1608). Представник славетного роду князів Острозьких, він поєднав у собі якості видатного українського політика, державника, воєначальника, дипломата, церковного патрона і мецената культури.

Острозький обіймав низку найвищих посад у Литовсько-Руській Державі був київським воєводою, маршалком Волинської землі, старостою Володимирським, Овруцьким, Звенигородським, а також великим гетьманом литовським і українським. Він відіграв визначну роль у війнах проти Московського царства, особливо під час Лівонської війни, успішно обороняючи українсько-литовські землі від московської експансії. За

життя сучасники називали його «некоронованим королем Русі», визнаючи його авторитет серед української шляхти, духовенства та громад.

Як переконаний православний християнин і державний муж, Костянтин-Василь Острозький послідовно виступав проти Берестейської унії 1596 року та рішуче відстоював канонічну єдність Української Церкви з центром митрополії у Києві з Вселенським православ'ям. Він вважав збереження православної віри і традиції невід'ємною основою державного й духовного буття українського народу.

Найвизначнішими культурно-освітніми ініціативами князя стали:

- заснування Острозької академії (1576) – першого вищого навчального закладу східнохристиянської традиції на українських землях, де викладали «сім вільних мистецтв», богослов'я, філософію, старогрецьку, латину, церковнослов'янську та руську (українську) мови;

- організація Острозької друкарні, що стала одним із найпотужніших центрів книгодрукування в православному світі тієї доби;

- видання Острозької Біблії (1581) – першого повного друкованого зведеного тексту Святого Письма церковнослов'янською мовою в київській редакції з урахуванням особливостей давньоукраїнської мовної традиції, здійсненого в православному середовищі. Це видання стало авторитетним канонічним зразком і текстологічною основою для наступних біблійних перекладів і публікацій у східнослов'янських Церквах.

- Князь Острозький був також фундатором і меценатом численних храмів, монастирів, братств і шкіл, що діяли під егідою Православної Церкви. Його діяльність забезпечила збереження релігійної, мовної й культурної самобутності українців у добу інтенсивного тиску з боку Риму та Варшави.

Освіта, література і культура в обороні українського православ'я. В умовах релігійного тиску з боку Речі Посполитої православні братства відіграли ключову роль не лише в церковному житті, а й у розвитку освіти, книгодрукування та формуванні української інтелектуальної традиції. При братських церквах у Львові, Києві, Луцьку, Острозі та інших містах створювалися школи, що забезпечували системну освіту для дітей міщан, шляхти й духовенства. Навчальний процес базувався на високих стандартах гуманітарної освіти: поряд із церковнослов'янською мовою вивчалися грецька, латина, граматики, риторика, логіка, арифметика, основи богослов'я та морального вчення.

Після майже повного занепаду православного книгодрукування, зумовленого політичними утисками та конфесійною конкуренцією, братства стали ініціаторами його відродження. У друкарнях, що діяли під їхнім покровом або за підтримки православної шляхти, почали видавати богослужбові книги, катехизиси, переклади творів отців Церкви, а також

полемічну літературу, що обґрунтовувала канонічну правоту і духовну спадкоємність Православної Церкви.

У цей період сформувалося коло українських апологетів, філософів та богословів, які захищали православну віру не лише у богословсько-літургійному, а й у філософсько-раціональному вимірі. Їхні праці стали відповіддю на виклики унійної ідеології та заклали підвалини нової православної інтелектуальної традиції.

Цей духовно-інтелектуальний рух став надійним фундаментом для наступної фази боротьби за відновлення й утвердження української православної ідентичності, яка набула особливої сили в діяльності: святого благовірного Петра Конашевича-Сагайдачного (бл. 1570–1622), Гетьмана України, оборонця Православної Церкви та організатора її ієрархічного відновлення; святителя Петра Могили (1596–1647), Митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, визначного реформатора православної Церкви, ініціатора оновлення богослужбового, освітнього та канонічного життя, засновника Києво-Могилянської колегії – майбутньої академії, що стала осередком богословської, філософської й гуманітарної освіти в Україні, а також українського козацтва, яке виступило не лише політичною силою, а й активним духовним союзником у боротьбі за збереження православної віри, української мови та церковної соборності в першій половині XVII століття.

Утворення Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії 1569 року означало радикальну зміну політичного й конфесійного становища українських земель. На відміну від Литовсько-Української (Литовсько-Руської) Держави, де зберігалося відносно правове та релігійне рівноправ'я, у новоутвореній унітарній структурі розпочалося системне обмеження прав українського народу. Політика колонізації, латинізації та дискримінації Православної Церкви поступово позбавляла українців можливості вільно реалізовувати свою духовну, освітню й національну самобутність.

Берестейська унія 1596 року, укладена без згоди більшості православного духовенства та мирян, спричинила глибокий розкол у церковному житті України, підірвала довіру до державної влади та порушила канонічну єдність Української Церкви з Вселенським православ'ям. Унійний проект став чинником дестабілізації релігійної та політичної ситуації, активізувавши тривалу боротьбу за захист порушених політичних, економічних і релігійних прав українського народу, а також за відновлення православної соборності й духовної автономії.

У відповідь на ці виклики українське суспільство – Церква, народ, політична та культурна еліта – розпочало нову фазу духовного спротиву, яка охопила церковне, політичне, освітнє, культурне і видавниче життя.

Формування братського руху, відродження православного книгодрукування, поява полемічної літератури, розвиток системи братських шкіл і діяльність таких провідних українських діячів, як князь Костянтин-Василь Острозький, письменник Іван Вишенський, святий благовірний Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний і святитель Петро Могила, Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі стали підґрунтям масштабного духовно-національного пробудження.

Саме в цей період було закладено глибокий духовно-інтелектуальний фундамент для подальшого утвердження української православної ідентичності, богослужбової традиції, системи духовної освіти та філософсько-богословської думки, які відіграли провідну роль у церковно-культурному розвитку України у XVII столітті [10].

Відновлення ієрархії Української Православної Церкви та роль святого благовірного Гетьмана України Петра Конашевича-Сагайдачного у духовному відродженні України (кінець XVI – початок XVII ст.)

Криза православної ієрархії після Берестейської унії. Після укладення Берестейської унії 1596 року, яка відбулася без погодження з більшістю православного духовенства й мирян, Православна Церква в Україні опинилася у глибокій канонічній кризі. Усі офіційні єпископські кафедри Української Православної Церкви були передані новоутвореній унійній структурі, яка перебувала в юрисдикції Римського папського престолу. Це призвело до порушення апостольської спадкоємності в українській православній церковній ієрархії, обмеження звершення таїнств, руйнування парафіяльного управління та масового закриття монастирів. У церковному православному житті українських земель настав духовний вакуум, що поставив під загрозу саме існування канонічного православ'я.

Українське козацтво як духовно-національна опора. У цих критичних умовах провідну роль у збереженні й відновленні Православної Церкви відіграло українське козацтво, яке виступило не лише як військова, а й як духовно-національна сила. Саме козаки взяли на себе місію оборони віри, храмів, церковного устрою та освітньої традиції. Вони підтримували православні братства й парафії, фінансували друкарні, школи, богословські центри, захищали духовенство від переслідувань та вимагали від урядової влади визнання прав канонічної Церкви. Найвищим виявом цієї підтримки стало відновлення православної ієрархії в Україні у 1620 році.

Роль святого благовірного Гетьмана України Петра Конашевича-Сагайдачного

Центральною постаттю в цьому процесі став святий благовірний Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1570 — 1622). Як державний і військовий діяч, він поєднав стратегічне політичне мислення

з глибокою християнською вірою, національною самосвідомістю й активною участю в церковному житті. Саме за ініціативи та активної участі святого благовірного Гетьмана України Петра Конашевича-Сагайдачного (бл. 1582–1622), за підтримки Київського братства та Війська Запорозького, було організовано прибуття до Києва Патріарха Єрусалимського Феофана III (бл. 1560–1644), який, перебуваючи в Україні у 1620 році, за згодою Константинопольського патріархату та разом із митрополитом Софійським Неофітом і єпископом Страгонським Аврамієм, звершив хіротонію нової ієрархії для Православної Церкви в Україні.

Було поставлено митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Іова Борецького; єпископів для Луцька, Перемишля, Холма, Володимира, Мстиславля, Турова, Білгорода. Цей акт відновив апостольську спадкоємність, канонічну повноту і незалежне функціонування Української Православної Церкви після понад двадцятирічного періоду безієрархічного стану.

Святий благовірний Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний активно підтримував Українську Церкву з центром митрополії у Києві, Київське братство, його школи, друкарню, богословську й просвітницьку діяльність. Він сприяв розвитку православного книгодрукування, фінансував переклади духовної літератури, захищав українську мову в літургії, а також створив умови для зростання нового покоління православної інтелігенції.

Значення відновлення православної церковної ієрархії. Відновлення православної церковної ієрархії 1620 року стало поворотним пунктом у церковній історії України у 20-х роках XVII століття. Завдяки козацькій ініціативі та державницькій мудрості святого благовірного Петра Конашевича-Сагайдачного, Гетьмана України було збережено канонічну апостольську спадкоємність Української Православної Церкви з центром митрополії у Києві; відновлено єдність між українською церковною ієрархією, духовенством, народом, гетьманською і козацькою владою; захищено право українського народу на вільне сповідання православної віри та збереження національної духовно-культурної ідентичності; закладено основи для офіційного державного відновлення прав Української Православної Церкви у 1632 році в Речі Посполитій – внаслідок політичного компромісу, досягнутого за ініціативи гетьманської влади, за підтримки короля Владислава IV Вази (1595–1648) і затвердженого Сеймом з метою внутрішнього умиротворення та легалізації православної ієрархії; започатковано нову фазу українського духовного й культурного відродження.

Постать святого благовірного Петра Конашевича-Сагайдачного (бл. 1582–1622), Гетьмана України закарбувалася в українській історичній

пам'яті не лише як гетьмана-захисника державності, а й як провідника православного оновлення, гідно вшанованого Православною Церквою в лику святих благовірних українських правителів [17–18].

Відновлення Української Держави, національно-визвольна боротьба 1648–1657 рр. та українська духовна культура

Початок епохи духовно-національного і державного пробудження. Українська національно-визвольна війна середини XVII століття, очолена Гетьманом України Богданом Зиновієм Хмельницьким (бл. 1595–1657), стала не лише політико-військовим виступом проти політичного, національного, релігійного та соціального гніту з боку Речі Посполитої, але й епохальною подією, яка призвела до відновлення незалежності Української державності у формі гетьманського правління з елементами козацької військово-станової демократії; сприяла відродженню та зміцненню Української Православної Церкви; утвердила українську духовну, культурну та національно-релігійну ідентичність; мобілізувала народ до боротьби за віру, свободу, гідність і самоврядність.

Причини та чинники українського духовного спротиву. Серед головних передумов релігійного виміру визвольної боротьби були: наслідки Берестейської унії 1596 року та спроби насадження політики насильницького окатоличення, ополячення і перепідпорядкування Української Православної Церкви Римському престолу; обмеження прав православного духовенства, заборона української мови в освіті; руйнування національної церковної структури та системи духовної освіти; руйнування української правової, культурної й релігійної самобутності в умовах польсько-католицького домінування.

Богдан Хмельницький – гетьман-захисник Української державності і Церкви

Богдан Хмельницький, випускник Київської братської школи, був не лише видатним державним і військовим діячем, але й глибоко віруючим православним християнином. Він чітко усвідомлював ключову роль Церкви як духовної опори нації та надавав їй пріоритет у державному будівництві. За його правління: активно підтримувалося православне духовенство; відновлювалися єпископські кафедри та монастирі; здійснювалося сприяння православному книгодрукуванню, школам і катехизації; Українська Православна Церква повернула храми в Києві, Львові, Луцьку, Перемишлі; було зміцнено ієрархічну структуру Української Православної Церкви та її авторитет у суспільстві.

Гетьман України Богдан Хмельницький утверджував модель українського духовно-національного симбіозу між Українською Державою

і Церквою, у якій православ'я ставало не лише конфесією, а державотворчим чинником [3; 10; 17].

Роль Української Православної Церкви у визвольній війні. Українська Православна Церква відігравала ключову роль в українській національно-визвольній війні слугувала моральним тилом війська та духовним опертям народу; виступала осередком освітньої та просвітницької мобілізації; виховувала нове покоління українських державних діячів та інтелектуалів; брала участь у формуванні української національної політики через постаті церковних ієрархів, зокрема святителя Петра Могили (1596–1647), Митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, Сильвестра Косіва (бл. 1600–1657), його наступника на митрополичій кафедрі, а також через діяльність єпископату, православних братств і чернечих центрів.

Монастирі діяли як духовні й медичні фортеці, братства виконували функції культурної оборони, а богослови стали інтелектуальними провідниками національного і православного спротиву [10].

Гетьман України Іван Виговський — наступник Богдана Хмельницького і гетьман-християнин

Іван Виговський (бл. 1608–1664), який був обраний Гетьманом України і очолював відновлену Українську Державу у 1657–1659 роках, продовжив справу Богдана Хмельницького у зміцненні національної державності та захисті Української Православної Церкви.

Він здійснив переможну Конотопську військову кампанію 1659 року та очолив оборонну боротьбу проти агресії Московського царства на українські землі у 1658–1659 роках, яка завершилася блискучою перемогою Українського війська; продемонстрував християнське милосердя по відношенню до Московії після перемоги; підтримував Українську Православну Церкву, освіту, друкарство; опікувався розвитком Києво-Могилянської академії як провідного осередку української освіти, науки, культури та православної духовності [3; 17].

Духовно-культурне піднесення України в середині XVII століття (1648–1659). У період української національно-визвольної боротьби 1648–1657 рр., а також у наступні роки, в умовах відновлення державності та стабілізації церковного життя, спостерігалось інтенсивне піднесення духовно-культурного розвитку українського народу. Цей процес охопив церковну освіту, богословське слово, книгодрукування, мистецтво та просвітництво, ставши основою для формування нової моделі національної ідентичності.

Зокрема: відкривалися школи, братські семінарії та катехитичні осередки при храмах і монастирях; Києво-Могилянська колегія, заснована 1632 року шляхом об'єднання Київської братської школи з лаврською, у 1658 році отримала офіційний статус академії, що зробило її першим

вищим навчальним закладом університетського типу в православному світі Східної Європи; активно видавалися літургійні, апологетичні, полемічні та історико-публіцистичні праці, спрямовані на захист православної віри, відновлення історичної пам'яті та поширення духовної просвіти; розвивалися духовна поезія, церковний спів, іконопис, гравюра та фольклор, які стали виразом духовного самоствердження українського народу на основі православної традиції, моральних ідеалів і культурної тяглості.

Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. була не лише політичною та військовою, а й глибоко духовною та церковною боротьбою за відновлення права українців на віру, самоврядування і культурну тяглість. У ході війни відбулося відновлення незалежності Української Держави, яка формувалася на основі української православної ідентичності, принципів соборності та морального авторитету Української Православної Церкви.

Українська Православна Церква стала центром духовної легітимації, просвіти та національного єднання, а її співпраця з гетьманською владою сформувала унікальну модель державно-церковної симфонії. Гетьмани України Богдан Хмельницький і Іван Виговський заклали фундамент української державної православної моделі, яка поєднала політичний суверенітет, національну гідність і ідентичність, православну віру та освітньо-культурну традицію, справивши вирішальний вплив на хід української історії та подальший розвиток високої української духовної культури [3; 10; 17].

VI. Чужинське руйнування української державності, колоніалізм, наступ на українську національну ідентичність, духовну культуру, мову та духовний спротив (XVIII – початок XX ст.)

Гетьман України Іван Мазепа та його внесок у збереження державності України, Української Православної Церкви та української духовної культури

Історичні умови: після Руїни – під тиском імперій. У другій половині XVII – на початку XVIII століття Українська Держава опинилася в складному геополітичному становищі між кількома імперсько зорієнтованими сусідами: Московським царством, Польським королівством (у складі Речі Посполитої) та Османською імперією.

Після Руїни (1657–1687), яка настала внаслідок внутрішніх міжусобиць, гетьманської непослідовності та зовнішнього втручання, відбулося розчленування українських земель і послаблення центральної влади. Значним геополітичним ударом стало Андрусівське перемир'я 1667 року – угода між Московським царством і Річчю Посполитою

(королівством Польщі), укладена без участі української сторони. За її умовами Московія отримала Лівобережну Україну з Києвом (тимчасово, але згодом остаточно), а Річ Посполита – Правобережжя, що фактично ліквідувало територіальну цілісність Української Держави.

Подальшою легалізацією московського контролю над українськими церквою і державністю став так званий «Вічний мир» 1686 року, укладений між Московським царством і Річчю Посполитою. За його умовами Київ офіційно залишався під контролем Москви, а Московський патріархат отримував право поставляти митрополита Київського — з грубим порушенням канонів і без згоди Константинопольського патріархату, Української Церкви та українського народу.

Таким чином, Українська Православна Церква у 1686 році була перепідпорядкована Московському патріархату шляхом неканонічного акту, який донині не визнається Константинопольським патріархатом як легітимний.

Іван Мазепа (1639–1709) – державник, полководець, меценат, оборонець православ'я

В умовах зовнішнього тиску й внутрішньої нестабільності постать Гетьмана України Івана Степановича Мазепа (1639–1709) стала ключовою для збереження Української Держави, Православної Церкви та духовної культури. Як державний діяч, Іван Мазепа провів внутрішню модернізацію гетьманського управління України зміцнив адміністрацію, фінансову систему, судочинство та козацьке військо; підтримував розвиток економіки, містобудування, торгівлі; всіляко захищав автономію Української Православної Церкви, попри зростаючий тиск з боку Московії; фінансував богословське книгодрукування, шкільництво, культурні ініціативи.

Іван Мазепа як меценат Української Православної Церкви

Гетьман України Іван Мазепа уславився як найбільший меценат Української Православної Церкви XVII–XVIII століть. За його гетьманування було відновлено та перебудовано понад двадцять церков і монастирів, зокрема: Софійський собор у Києві; Києво-Печерську лавру; Михайлівський Золотоверхий монастир; суттєво підтримано Києво-Могилянську академію, яка залишалася провідним освітньо-науковим і духовним центром православного світу Східної Європи; фінансовано друк богослужбових книг, функціонування іконописних майстерень, розвиток духовної освіти.

Гетьман України Іван Мазепа сформував стиль «українського (мазепинського) бароко» в церковній архітектурі та мистецтві – величного за формою, але глибоко православного за духом.

Освітня і культурна політика Івана Мазепи. Гетьман України Іван Мазепа активно підтримував Києво-Могилянську академію як інституцію, що поєднувала богословську, філософську та гуманітарну освіту. За його сприяння: розвивалася мережа шкіл і книгодрукування; підтримувалися професори, студенти, композитори, перекладачі, архітектори та іконописці; українська книжка стала важливим інструментом формування національної, церковної та інтелектуальної свідомості; сформовано нову українську еліту, здатну на рівних вести полеміку з єзуїтами, латинниками та московськими церковними централістами.

Політична спроба виведення України з-під влади Московського царства. У 1708 році, в умовах великої московсько-шведської Північної війни (1700–1721), Гетьман України Іван Мазепа уклав союз зі Швецією – з королем Карлом XII (1682–1718), маючи на меті відновити повну незалежність Української Держави.

Однак після поразки спільного українсько-шведського війська в Полтавській битві 1709 року від армії Московського царства під командуванням царя Петра I (1672–1725) почався новий період трагізму: було остаточно зруйновано залишки української політичної автономії; розпочалася системна окупація і русифікація України; з 1721 року, після проголошення Російської імперії, Московський цар Петро I ліквідував незалежність Української Православної Церкви з центром митрополії в Києві, перетворивши її на частину Синодальної Російської Православної Церкви; Українська еліта зазнала масових репресій або була маргіналізована; розпочалося переписування історії України та Київської Церкви в дусі «всеросійської» концепції [3; 17].

Конституція Гетьмана України Пилипа Орлика – державно-політичний і церковно-духовний маніфест. Після трагічної поразки Української Держави у війні з Московським царством під Полтавою (1709) та смерті Гетьмана Івана Мазепи, його соратник і наступник – Гетьман України Пилип Орлик (1672–1742) – був обраний гетьманом у вигнанні на козацькій раді біля міста Бендери (Османська імперія).

У 1710 р. Гетьман України Пилип Орлик уклав історичний документ під назвою «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» – один із перших писаних конституційних актів у Європі нового часу. Цей документ став не лише політичною програмою гетьманського уряду в еміграції, але й державно-правовим і церковно-духовним маніфестом української національної ідентичності.

Конституція містила чітке проголошення ідеї розподілу влад – на законодавчу (рада), виконавчу (гетьман) і судову; підтвердження автономії Української Православної Церкви з центром у Києві; гарантії захисту прав Церкви та вірян на вільне сповідання православної віри;

вимогу до гетьмана бути захисником Церкви, народної моралі та національних традицій; послідовне обґрунтування незалежності Української Держави від Московії та будь-яких форм іноземного панування.

У духовному вимірі Конституція Гетьмана України Пилипа Орлика відстоювала канонічні права Української Православної Церкви та засвідчувала неперервність соборницько-православної традиції, закладеної в попередні століття.

Цей документ став символом української боротьби за державну, національну й церковну незалежність, виразом політичної зрілості української еліти та її здатності до формування цілісної моделі самоврядування на засадах православної духовності, природного права й народного представництва [3; 17].

Гетьмани України Іван Мазепа (1639–1709) та Пилип Орлик (1672–1742) стали видатними носіями і продовжувачами традиції українського державного, церковного та культурного самоствердження в умовах втрати територіальної цілісності, зовнішнього тиску та прямої імперської загрози з боку Московії.

Іван Мазепа був не лише державником і полководцем, а й великим меценатом Української Православної Церкви та захисником української духовної спадщини. У роки його гетьманства було відновлено десятки храмів, розвинуто Києво-Могилянську академію, закріплено автономію Церкви, створено феномен українського бароко як втілення національного православного стилю. Гетьман України Іван Мазепа став символом духовної, культурної та національної гідності, яку Москва прагнула знищити, але яка збереглася завдяки його зусиллям.

Пилип Орлик, продовжуючи справу свого попередника, уклав у 1710 році Конституцію Війська Запорозького, яка стала програмним документом української еміграційної державності, закріпивши в ньому ідеї державної незалежності, православного устрою, народного представництва та національного і духовного суверенітету. У цьому акті поєднано політичний, церковний і національний виміри українського визвольного руху.

Діяльність Гетьманів України Івана Мазепи та Пилипа Орлика підтвердила, що українська державність неможлива без опори на власну духовну традицію, Українську Православну Церкву, освічену еліту і глибоку історичну пам'ять. Їхній спадок став частиною тяглої боротьби українського народу за свободу, віру, гідність і самобутнє місце в європейському політичному та християнському світі.

Національний і духовний спротив українського народу в умовах колоніалізму та руйнування державності (XVIII – початок XX ст.)

Колоніальний тиск і духовне виживання Після втрати незалежності Української Держави, поразки мазепинського руху та знищення Московською імперією Запорозької Січі (1775), розділені українські землі опинилися під жорстким колоніальним контролем Російської та Австрійської імперій, а до кінця XVIII ст. також частково під владою Речі Посполитої (до її остаточного поділу у 1795 році). В умовах втрати політичної незалежності та автономії боротьба за свободу перейшла у форму духовного, культурного і просвітницького спротиву, що тривав понад півтора століття.

Ліквідація церковної самостійності. У Російській імперії було послідовно знищено інституційну незалежність Української Православної Церкви у 1721 році московський цар-імператор Петро I (1672–1725) не лише скасував патріархат у Московії та заснував Священний Синод як орган державного контролю над Російською Православною Церквою, а й ліквідував Київську митрополію як окрему церковну інституцію. Її було зведено до статусу звичайної єпархії Московської Церкви, а титул митрополита Київського замінено титулом архієпископа. Цей крок, здійснений без згоди Константинопольського патріархату та Української Церкви, став грубим порушенням канонічного порядку і завершив перетворення Української Православної Церкви на залежну структуру Російської імперії та державної Російської Церкви; українські ієрархи, викладачі й церковні традиції поступово витіснялися імперськими, переважно російськими, кадрами. Таким чином, відбулося системне нищення Української Православної Церкви як духовного носія національної ідентичності.

Збереження духовності на Заході України – роль УГКЦ і Мукачівської єпархії. На західноукраїнських землях – Галичині, Буковині та Закарпатті, що впродовж XVIII – початку XX століття входили до складу Австрійської імперії (від 1772 року – після першого поділу Речі Посполитої; з 1867 року – Австро-Угорщини), важливу роль у збереженні української національної та духовної ідентичності відігравали Церкви східного обряду, які перебували в юрисдикції Римського Апостольського престолу. При цьому слід чітко розрізняти дві канонічно та адміністративно незалежні структури:

– Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) – із центром у Львові, заснована на основі Берестейської унії 1596 року, діяла на території Галичини та пізніше Буковини. Вона стала опорою розвитку української духовності, освіти й культури. Митрополити УГКЦ:

- Антін Ангелович (1756–1814);
- Михайло Левицький (1774–1858);
- Андрей Шептицький (1865–1944) були провідними діячами

українського національного руху. Вони захищали українську мову в богослужінні, підтримували мережу шкіл, семінарій, друкарень, сприяли виданню українських книжок і активно брали участь у суспільному житті українців Австро-Угорщини.

- Мукачівська греко-католицька єпархія Римського престолу, утворена після Ужгородської унії 1646 року, діяла на території Закарпаття і не входила до структури УГКЦ, перебуваючи у безпосередній юрисдикції Апостольської Столиці. Попри вплив мадяризаційної політики з боку угорської адміністрації (особливо в другій половині XIX століття), значна частина духовенства Мукачівської єпархії залишалася орієнтованою на українську традицію: зберігалася церковнослов'янська мова богослужіння з урахуванням давньоукраїнської народної вимови, практикувалися українські звичаї, культивувалися елементи місцевої духовної культури.

Вагомий внесок у збереження національної самосвідомості на Закарпатті зробила та частина місцевого духовенства й учительства, яка усвідомлювала свою україноналежність і активно передавала її через Церкву, школу та побут.

Братства, парафії, «Просвіта» – осередки духовного опору. На підросійських територіях православні братства в Центральній і Східній Україні зберігали традиції духовної освіти, морального самоврядування та парафіяльної організації. Православні парафії відігравали важливу роль у громадському житті: вони засновували школи, організовували драматичні гуртки, товариства взаємодопомоги, бібліотеки, хорів та просвітницькі об'єднання.

У 1868 році у Львові було засноване товариство «Просвіта», яке швидко поширилося на всі українські землі. Через мережу читалень, недільних шкіл, аматорських гуртків, драматичних труп, хорів і бібліотек «Просвіта» стала одним із головних інструментів національного і духовного пробудження.

Література, мистецтво, музика – мова українського національного і духовного спротиву та збереження ідентичності Українські мислителі, поети, письменники, філософи, публіцисти й просвітителі стали речниками національного духу, формуючи новий духовно-національний світогляд українства. Серед них:

Григорій Сковорода (1722–1794);

Іван Котляревський (1769–1838);

Олександр Духнович (1803–1865);

Микола Гоголь (1809–1852);

Тарас Шевченко (1814–1861);

Павло Чубинський (1839–1884) – автор тексту майбутнього Державного Гімну України «Ще не вмерла Україна»;

Пантелеймон Куліш (1819–1897);

Олександр Кониський (1836–1900) – автор тексту Духовного Гімну України «Боже Великий, Єдиний»;

Іван Нечуй-Левицький (1838–1918);

Іван Франко (1856–1916);

Борис Грінченко (1863–1910);

Леся Українка (1871–1913);

та інші – заклали філософські, моральні й літературні основи модерної української національної свідомості. Їхні твори, побудовані на поєднанні біблійної етики, народної мови, фольклору, історичної пам'яті та філософського осмислення буття, стали духовним кодом українського національного відродження в умовах бездержавності та імперського тиску.

Музичне мистецтво, духовний спів і гімнографія. У сфері української духовної музики, хорової культури та гімнографії визначний внесок зробили:

Микола Лисенко (1842–1912) – композитор, етнограф, реформатор української музичної школи, автор численних обробок духовних і народних пісень, а також музики до Духовного Гімну України «Боже Великий, Єдиний»;

Олександр Кошиць (1875–1944) – диригент, композитор, організатор хорового руху та популяризатор української духовної музики у світі;

Кирило Стеценко (1882–1922) – священник, композитор, один із фундаторів новітньої української духовної хорової традиції;

Яків Степовий (Якименко) (1883–1921) – композитор, педагог, автор глибокої духовної лірики у музиці;

Михайло Вербицький (1815–1870) – композитор, автор мелодії майбутнього Державного Гімну України на слова Павла Чубинського та інші.

Образотворче мистецтво та живопис. Галузі живопису, етнографічної графіки й фольклорно-духовної стилістики вирізнялися:

Опанас Сластіон (1855–1933) – живописець, графік, ілюстратор, фольклорист, який формував візуальну ідентичність української традиції;

Микола Пимоненко (1862–1912) – художник побутового й сакрального жанру, який поєднував академічний реалізм із християнською моральною чутливістю;

Ілля Рєпін (1844–1930) – живописець українського походження, автор епічних історичних і духовних полотен на українську тематику (зокрема «Запорозжці...», портрети Шевченка, Лисенка, Кониського);

Сергій Васильківський (1854–1917) – майстер пейзажу, історичного жанру та козацької тематики, який створив художній код українського історичного ландшафту;

Петро Левченко (1856–1917) – пейзажист і побутовий маляр, який візуалізував тишу й духовність української землі;

Тимофій Калинський (1851–1911) – іконописець і портретист із Закарпаття, представник місцевої духовно-художньої традиції та інші митці, які через образотворче мистецтво утверджували національний стиль, морально-духовні цінності та зберігали історичну пам'ять українського народу.

Іконопис, храмове мистецтво та архітектура. У царині сакрального мистецтва та національного архітектурного стилю важливу роль відіграв:

Василь Кричевський (1873–1952) – архітектор, дизайнер, іконописець, творець стилю українського модерну, автор проектів численних храмів, у яких органічно поєдналися барокові, візантійські та народні традиції;

Іван Левинський (1851–1919) – архітектор і будівничий, що впроваджував українську символіку в храмову і цивільну архітектуру Галичини;

Олекса Новаківський (1872–1935) – художник і педагог, який відроджував духовну експресію українського бароко у сакральному живописі;

Михайло Бойчук (1882–1937) – засновник школи монументального мистецтва, що поєднала візантійський канон, іконопис і національні форми;

Омелян Мандюк (1872–1933) – іконописець Закарпаття, представник традицій монастирського та народного іконопису.

Іконопис і церковна архітектура, незважаючи на заборони, а також тиск русифікації, колонізації, мадяризації й латинізації, залишалися носіями українського духовного й естетичного канону, передаючи цінності національної культури у формах візуальної сакральності та літургійної тягlostі.

Захист мови, освіти, обряду. У другій половині XIX – на початку XX століття українська мова, освіта та богослужбова традиція стали об'єктом системного придушення з боку імперських держав, до складу яких входили розділені українські землі. Витіснення української мови з публічного, освітнього та церковного життя відбувалося не лише в Російській імперії, а й в Австрійській та Австро-Угорській імперіях, а також у межах Польського та Румунського королівств, які реалізовували політику культурної асиміляції українців – через русифікацію, колонізацію, мадяризацію та румунізацію.

Російська імперія: лінгвоцид і церковно-державна цензура

У Російській імперії влада проводила послідовну політику лінгвоциду, спрямовану на повне витіснення української мови з ужитку:

Валуєвський циркуляр 1863 року забороняв видавати книжки «малороссийским наречием» (українською мовою), зокрема релігійного та навчального змісту;

Емський указ 1876 року забороняв публікацію будь-яких українськомовних творів, викладання, сценічні виступи, вживання української мови у школах і Церкві.

У відповідь українське духовенство, учительство, інтелігенція та громади організовували мережі самвидаву, підпільного навчання, недільних шкіл, зберігаючи літургію й катехизичне навчання українською мовою в межах парафій та приватних ініціатив.

Австрія та Австро-Угорщина: полонізація і мадяризація. Попри формально вищий рівень правового визнання, українці в межах Австрійської, а з 1867 р. Австро-Угорської імперії також зазнавали мовного й культурного тиску у Галичині українців намагалися полонізувати через обмеження доступу до української мови в адміністрації, шкільництві та Церкві, особливо за домінування польської шляхти; на Закарпатті, яке входило до Королівства Угорщини, здійснювалася системна мадяризація: українські школи замінювалися угорськими, українська мова витіснялася з ужитку, обмежувалося богослужіння на народній основі.

Попри це, Українська Греко-Католицька Церква (на Галичині і Буковині) та частково Мукачівська греко-католицька єпархія на Закарпатті стали опорними інституціями для збереження української літургії, освіти й мови, а також для формування нової духовно-освітньої еліти.

Мовно-культурний тиск на українців Буковини, Бессарабії та Мармарощини (до 1918 року). Наприкінці XIX – на поч. XX століття українці, які проживали в межах Південної Буковини (Австро-Угорщина), Бессарабії (Російська імперія) та Мармарощини (Королівство Угорщина в складі Австро-Угорщини), зазнавали етнокультурного тиску з боку адміністрацій, контрольованих польськими, угорськими або румунізованими елітами.

У Південній Буковині, що адміністративно належала до австрійської частини імперії, українська мова витіснялася зі шкільництва та місцевої адміністрації внаслідок переваги румунської шляхти й румунізаційних тенденцій, особливо в освіті та судочинстві.

У Бессарабії (у складі Російської імперії) діяла та сама русифікаторська політика, що й на інших українських землях – з обмеженням мови, друку та Церкви.

У Мармарощині (південне Закарпаття), яка входила до Королівства Угорщини, діяла жорстка мадяризація: українські школи й громади поступово втрачали право на використання рідної мови, а молодь змушували навчатися угорською. У цих регіонах українські парафії,

монастирі, церковні братства та вчителі відігравали важливу роль у збереженні мови, богослужіння й обрядової традиції.

Церква як осередок опору і збереження. В умовах імперського тиску українські церковні структури різних юрисдикцій стали головними захисниками української мови, віри й національної ідентичності. Серед них – завдяки самовідданому служінню українського духовенства – особливу роль відігравали:

- Православна Церква в Наддніпрянській Україні та на Буковині;
- Українська Греко-Католицька Церква в Галичині та на Покутті;
- Мукачівська греко-католицька єпархія на Закарпатті;
- парафіяльні братства, освітні товариства, недільні школи, що діяли

при храмах, монастирях і громадах.

У цих умовах україноорієнтована частина церковних інституцій різних юрисдикцій на розділених українських землях стала осередком духовного спротиву та збереження української ідентичності й культури, виконуючи такі ключові функції:

- захист української мови в богослужінні;
- організація християнської освіти для народу рідною мовою;
- збереження традиційного обрядового календаря, катехитичних текстів і пісенників;
- розповсюдження книжкового самвидаву, проповідницької літератури, духовної поезії та пісенності.

Попри заборони, цензуру й тиск – як з боку російської бюрократії, так і з боку польської, угорської та румунської влади, – українське духовенство та церковна громада зберігали мовно-обрядову ідентичність, передаючи її від покоління до покоління.

Саме українська народно-церковна традиція забезпечила тяглість духовної культури українського народу, ставши осердям національної самоідентифікації в умовах чужонаціональної мовної дискримінації, культурної асиміляції та багатостороннього імперського тиску.

Видатні духовні та просвітницькі діячі українського національного і церковного збереження. У XVIII–XIX століттях сформувалася плеяда українських духовних, церковних і просвітницьких лідерів, які поєднували служіння Церкві, освіті, науці, культурі та своєму народові. Їхня діяльність стала основою духовної самосвідомості та національного спротиву в умовах імперського тиску.

Православні ієрархи та церковні мислителі:

Іоасаф Горленко (1705–1754) – єпископ Белгородський, канонізований як святий, один із символів морального відродження Церкви в умовах російської секуляризації;

Феофан Прокопович (1681–1736) – архієпископ, богослов, ректор Києво-Могилянської академії, реформатор православної освіти;

Інокентій Гізель (1600–1683) Ц архимандрит Києво-Печерської лаври, історик, автор «Синопису», ідеолог канонічної тягlostі Київської Церкви;

Стефан Яворський (1658–1722) – митрополит Рязанський, філософ і богослов, який виступав за автономність Української Церкви в Російській імперії;

Арсеній Мацієвич (1697–1772) – архієпископ Ростовський, мученик за віру, відкритий противник секуляризаційної церковної політики московських правителів – імператора Петра II (1715–1730) та імператриці Катерини II (1729–1796).

Греко-католицький провід у Галичині:

Андрей Шептицький (1865–1944) – митрополит УГКЦ, меценат, філософ, пастир і політичний лідер, який уособлював моральну, культурну та суспільну велич українського духовного проводу в Галичині;

Маркіян Шашкевич (1811–1843) – священник, письменник, поет, ініціатор національного пробудження русинів-українців у Галичині, голова «Руської трійці»;

Олександр Барвінський (1847–1926) – освітянин, публіцист, посол до австрійського парламенту, який поєднував церковну традицію з політичним служінням українській справі.

Мислителі та громадські діячі світського й церковного тла:

Михайло Драгоманов (1841–1895) – історик, публіцист, політичний мислитель, що поєднував ідеї вільнодумства з духовною етикою української нації;

Олександр Духнович (1803–1865) – протоієрей, поет, просвітитель Закарпаття, автор гімну «Я русин был, есть и буду», який став символом культурного спротиву мадяризації;

Тимофій (Тимко) Калинський (1851–1911) – іконописець і просвітитель Закарпаття, який поєднував малярство з народною освітою і духовною традицією;

Іван Наумович (1826–1891) – священник, публіцист і діяч, який перейшов з УГКЦ до Православ'я на знак протесту проти ополячення Греко-Католицької Церкви.

Ці постаті, хоч і належали до різних конфесійних середовищ і регіонів, були об'єднані спільним служінням українському народові, захистом духовної традиції, боротьбою за мовну, культурну та національну гідність. Їхня спадщина — це інтелектуальний і моральний фундамент українського духовного спротиву в імперську добу.

У XVIII – на початку XX століття, в умовах втрати політичної державності, український народ зумів зберегти й утвердити свою національну, духовну, церковну та культурну ідентичність. Попри агресивну політику русифікації, колонізації, мадяризації, румунізації та багатовекторного колоніального тиску, саме україноорієнтовані церковні спільноти – Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви та Мукачівської греко-католицької єпархії – стали опорними структурами національного виживання та духовної самооборони.

Завдяки діяльності Церкви, освітніх закладів, наукових і культурних середовищ, літератури, музики, мистецтва та громадських ініціатив було збережено й розвинено цінності української традиції, сформовано нове покоління національно свідомої еліти, що заклало міцне підґрунтя для подальшої боротьби за національну та державну незалежність України у XX столітті [3; 8–10; 17; 19–24].

Збереження та розвиток української духовної культури на початку XX століття (1900–1917 рр.)

Перехід від підпільного збереження до відкритого національного відродження. Початок XX століття став етапом поступового духовного пробудження українського народу. Попри жорсткі заборони й русифікаційний тиск у Російській імперії та обмеження національних прав в Австро-Угорській імперії, українська культура, література, Церква й освіта почали виходити з тіні. Це був період визрівання національної свідомості, що спиралася на духовну традицію, збережену в родині, парафії, школі, храмі, літературі та мистецтві.

Наддніпрянська Україна (у складі Російської імперії). Заборонено українське богослужіння, друк, театри, школи; зберігалось парафіяльне життя, іконостаси, церковний спів і духовна традиція; діяли підпільні гуртки, освітні ініціативи, домашнє навчання; православне духовенство з українських родів підтримувало народ у вірі, традиції та мовній тягlostі.

Західна Україна (у складі Австро-Угорської імперії)

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) була офіційно визнана й мала духовну свободу; парафії з українською мовою богослужіння; розвинену мережу народних шкіл, гімназій, вчительських семінарій; активне книговидавання, духовну періодику та культурні видання.

Провідну роль відігравали митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) – духовний лідер, церковний реформатор, соціальний мислитель і захисник національного служіння Церкви; організації «Просвіта» (від 1868 р.) та Наукове товариство імені Тараса Шевченка (від 1873 р.) — інституції духовно-національного впливу; народні школи, хори, читальні, видавництва, релігійно-культурні гуртки.

Видатні діячі доби

Микола Лисенко (1842–1912) – композитор, фольклорист, основоположник української духовно-музичної традиції;

Леся Українка (1871–1913) – поетеса духовної мужності, драматург із християнсько-екзистенційною філософією;

Іван Франко (1856–1916) – поет і мислитель, що поєднав християнську мораль із національною ідеєю;

Юрій Федькович (1834–1888) – духовний поет Буковини, речник українського пробудження під Австрією;

Євген Чикаленко (1861–1929) – меценат і фундатор українського видавництва духовно-просвітницької орієнтації;

Олена Пчілка (1849–1930) – письменниця, перекладачка, діячка українського християнсько-національного виховання;

Володимир Самійленко (1864–1925) – поет із морально-біблійною лінією, перекладач псалмів;

Олександр Олесь (1878–1944) – поет морального національного пробудження;

Григорій Хомишин (1867–1945) – єпископ УГКЦ, проповідник і просвітитель;

Йосип Сліпий (1892–1984) – богослов, вихованець Львівської духовної семінарії, майбутній патріарх УГКЦ, духовний інтелектуал на початку свого шляху та інші.

Духовно-культурна активність. Формувався літературно-духовний стиль, який поєднував національну тематику; моральний і релігійний контекст; патріотичну мотивацію; утверджувалася українська мова як мова духовного буття; розвивалися поезія, проповідь, духовне есе та публіцистика; піднімалася моральна тема жертвності, гідності, національної відповідальності; духовне піднесення стало однією з передумов Української Революції 1917–1921 років та відродження української державності.

На початку XX століття, попри чужинське розділення та колоніальну залежність, українці зберегли і розвинули свою духовну культуру як основу національного самоусвідомлення. Православна та греко-католицька традиції, освітні й культурні інституції стали чинниками морального, естетичного й духовного зростання нації. Цей період став останнім етапом формування духовно-політичного потенціалу, який привів до відродження української державності у 1917–1921 рр. [8–10; 17; 19; 24].

Відродження української духовної культури в період революцій і державотворення (1917–1921 рр.)

Духовне піднесення в умовах національного відродження. Період Української революції 1917–1921 років став епохою потужного духовного і культурного пробудження, тісно пов'язаного з боротьбою за національну державність. У цей короткий, але винятково інтенсивний історичний час відбулося відновлення канонічної та ідентифікаційної самостійності Української Православної Церкви; створення новітніх культурно-освітніх і наукових інституцій; розквіт української літератури, театру, духовної музики, богословської думки; становлення духовної й інтелектуальної еліти, яка поєднала віру, культуру, мову та державотворення.

Відродження Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). У квітні 1917 року в Києві було розпочато процес відновлення канонічної незалежності Української Православної Церкви. Його ключовими етапами стали:

грудень 1918 р. – створення Всеукраїнської Православної Церковної Ради;

1918 р. – скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору в Києві;

7 травня 1919 р. – створення Святого Синоду УАПЦ;

5 травня 1920 р. – проголошення Української Автокефальної Православної Церкви з центром у Києві;

14–30 жовтня 1921 р. – проведення Всеукраїнського Православного Помісного Собору;

23 жовтня 1921 р. – обрання першим Предстоятелем УАПЦ святителя священномученика митрополита Василя Липківського (1864–1937).

Духовна і культурна політика УНР і ЗУНР. Керівництво Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) послідовно підтримувало духовне відродження як складову національного визволення сприяло утвердженню автокефального статусу Церкви; розвивало україномовну богослужбову, катехитичну й освітню традицію; запроваджувало систему національної школи та релігійного виховання; визнавало Церкву важливим духовним і моральним партнером у державотворенні. Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року став не лише політичним, але й духовним актом історичного єднання українського народу – у вірі, слові, молитві, культурі та церковній тяглоті.

Греко-католицька традиція та духовне життя українців у Галичині, Закарпатті й на Буковині (1917–1921)

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). У період українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Українська Греко-Католицька Церква під проводом митрополита Андрея Шептицького (1865–1944) залишалася провідною духовною, культурною та моральною силою українців Галичини. Вона відкрито підтримувала ідею української державності;

співпрацювала з урядом ЗУНР; забезпечувала мережу українських шкіл, духовних семінарій, катехитичних курсів; розвивала богословську думку, літургійну творчість і християнське просвітництво; формувала моральну основу суспільства та національного проводу. Митрополит Андрей Шептицький послідовно закликав духовенство до служіння народові, наголошуючи на поєднанні віри, культури й державного мислення.

Мукачівська греко-католицька єпархія та православне відродження. На Закарпатті, що після 1919 року увійшло до складу Чехословаччини, діяла Мукачівська греко-католицька єпархія, яка перебувала у безпосередній юрисдикції католицької Апостольської Столиці у Римі. Єпархія загалом утримувалася осторонь українського національного руху, а її керівництво переважно орієнтувалося на мадярсько-католицьку традицію.

Проте на парафіяльному рівні визрівали настрої до повернення до Православ'я. Уже на початку XX століття, зокрема в селах Хустщини, Тячівщини, Рахівщини та Мараморощини, розпочався масовий рух за відновлення канонічного Православ'я, як реакція на мадяризацію, втрату рідної мови в богослужінні та національну денаціоналізацію.

У 1903–1914 рр. ці громади зазнавали жорстких переслідувань з боку Австро-Угорської імперії: священників карали, громади розганяли, богослужіння забороняли. Після 1918 року цей рух набув нової сили: почали відкриватися православні парафії, виник духовний контакт із Константинопольською Православною Церквою та Сербською Православною Церквою, формувалася основа майбутнього православного єпархіального відродження на Закарпатті.

Буковина: православна домінанта й обмежена присутність УГКЦ. На Буковині, яка в 1918 році була окупована Румунією, основною конфесією залишалася Православна Церква, однак вже у перші роки нової адміністрації було розпочато процес її підпорядкування Румунській Православній Церкві. Це супроводжувалося утисками українського духовенства; витісненням української мови з богослужіння та освіти; централізацією церковного управління з Бухареста.

Греко-католицькі парафії на півночі Буковини були нечисленними, діяли під юрисдикцією Львівської митрополії УГКЦ і мали обмежений вплив. Утім, окремі православні й греко-католицькі діячі, зокрема Омелян Попович (1862–1932) і Василь Костьо (1880–1953), стали провідниками українського духовного спротиву в умовах румунської окупації, розвивали парафіяльну освіту, організовували громади, підтримували українську національно-мовну ініціативу в Церкві.

Ключові духовні та церковні постаті українського відродження (1917–1921 рр.):

святитель-священномученик Митрополит Василь Липківський (1864–1937) – перший Предстоятель УАПЦ, провідник автокефального руху, автор українських літургій, символ духовного пробудження;

Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) – глава УГКЦ, провідник духовної єдності, покровитель освіти, видавництва й релігійного лідерства в Галичині;

о. Августин Волошин (1874–1945) – священник, педагог, публіцист, один із духовних провідників Закарпаття, майбутній Президент Карпатської України;

о. Омелян Попович (1862–1932) – православний священник, депутат Буковинського сейму, діяч ЗУНР, оборонець української мови й духовності;

о. Олександр Глаголич (1855–1924) – греко-католицький священник, учений і перекладач, представник українофільського напрямку на Закарпатті;

о. Василь Костьо (1880–1953) – педагог, релігійно-просвітницький діяч Буковини та інші.

Провідні діячі державного, культурного і національного відродження (1917–1921 рр.):

Михайло Грушевський (1866–1934) – історик, голова Центральної Ради, ідеолог українського національно-культурного пробудження;

Павло Скоропадський (1873–1945) – гетьман Української Держави, покровитель культури, науки та Церкви;

Володимир Винниченко (1880–1951) – публіцист, голова Директорії УНР, мислитель етичного соціал-християнства;

Симон Петлюра (1879–1926) – головний отаман УНР, захисник УАПЦ, організатор духовно-державницького спротиву;

Євген Петрушевич (1863–1940) – президент ЗУНР, оборонець церковної автономії й духовної єдності Галичини;

Євген Коновалець (1891–1938) – військовий лідер, формував ідею духовного патріотичного виховання;

Степан Ключуряк (1895–1980) – лідер Гуцульської республіки, автор православно-національної концепції Закарпаття;

Федір Брацайко (1888–1952) та Андрій Брацайко (1895–1967) – правозахисники, організатори культурного та церковного життя на Закарпатті та інші.

Події 1917–1921 років стали вершиною духовного й культурного ренесансу українства у XX столітті. Було відновлено українську національну церковну традицію, утверджено україномовне богослужіння, створено богословські й наукові школи, а також закладено міцний фундамент для збереження української духовної ідентичності в умовах наступної доби тоталітаризму, масових репресій і чергового

насильницького розділення українського народу та його історичних земель між чужими державними утвореннями – імперіями, республіками та монархіями, що продовжували політику денаціоналізації й культурного асимілювання українців [8–10; 17; 19; 24].

Втрати та боротьба за українську духовність у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)

Після поразки української революції: нова доба духовних випробувань. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років більшість історичних українських земель опинилася під владою чужоземних держав – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Польської Республіки, Королівства Румунії та Чехословацької Республіки. У кожній із цих формацій реалізовувалася своя політика щодо українського населення, церковного життя, мови, освіти й культури, яка в багатьох випадках мала асиміляційний або репресивний характер. Найбільш трагічною була ситуація в межах УСРР (з 1937 р. – УРСР), де радянська влада фактично знищила Українську Автокефальну Православну Церкву. На західноукраїнських землях ситуація була більш диференційованою: поряд із окремими формами дискримінації зберігалися й осередки активного духовного та культурного життя.

Радянський простір: ліквідація УАПЦ і знищення національної культури. Міжвоєнна радянська Україна стала територією системного антирелігійного та антиукраїнського терору. Українська Автокефальна Православна Церква, створена як спроба канонічного відновлення Київської Церкви у постреволуційний період, була повністю ліквідована у другій половині 1930-х років.

Серед основних форм репресій: арешти, депортації й розстріли архієреїв, духовенства, чернецтва й активних мирян; фізичне знищення (розстріл) святителя-священномученика Митрополита Василя Липківського (1937), Предстоятеля УАПЦ; вилучення храмів, церковного майна й передача частини парафій під контроль Російської Православної Церкви, яка на той час фактично діяла як інструмент радянської державно-ідеологічної машини.

У той же період відбулася масштабна кампанія проти української культури, що увійшла в історію як доба «розстріляного відродження». Радянська влада фізично знищила провідних представників національного літературного, театрального, наукового та мистецького руху. Серед них – режисер і реформатор українського театру Лесь Курбас (1887–1937), драматург і публіцист Микола Куліш (1892–1937), поет і перекладач Валер'ян Підмогильний (1901–1937), історик і археолог Михайло Яворський (1893–1937), філософ і мовознавець Григорій Косинка (1899–1934), письменник і публіцист Євген Плужник (1898–1936) та інші.

Одночасно відбувалася глибока русифікація освіти, науки, церковного життя, а українська мова піддавалася обмеженням, витісненню з публічного простору та переслідуванню як «націоналістична».

Західна Україна: між асиміляційним тиском і культурною стійкістю

У Польській Республіці. Ситуація Православної Церкви у Польщі, особливо на територіях Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Полісся, характеризувалася перманентним тиском і дискримінаційними заходами. Зокрема, з 1930-х рр. відбувалася масова конфіскація православних храмів і їх передача римо-католицьким парафіям; були введені обмеження у доступі до державного фінансування, освіти та богослужбової свободи; окремих представників духовенства переслідували за українську культурну позицію; урядова політика сприяла денаціоналізації через прив'язку православних українців до білоруської або польської ідентичності.

Натомість Українська Греко-Католицька Церква в Галичині зберігала офіційний статус і можливість діяльності, хоча теж зазнавала певного тиску, передусім у контексті політичної позиції частини її духовенства. Зокрема, польська влада неодноразово обмежувала активність священників і мирян, які відкрито підтримували ідеї українського національного самоствердження. Незважаючи на це, під проводом Митрополита Андрія Шептицького УГКЦ залишалася одним із головних осередків духовного і культурного життя галицьких українців, активно підтримувала українську освіту, пресу та громадське служіння.

У Румунії. На Північній Буковині та частині Бессарабії, які відійшли до Румунії, політика влади була спрямована на румунізацію церковного, освітнього й публічного простору. Основні риси: українська мова поступово витіснялася з освіти, діловодства і богослужіння; українське православне духовенство перебувало під адміністративним і політичним контролем; частину парафій було насильно включено до структури Румунської Православної Церкви без врахування історичних традицій та ідентичності місцевої громади; українські школи поступово закривалися або переводилися на румунську мову навчання. Ця політика асиміляції мала системний характер і викликала зростання внутрішнього спротиву серед української інтелігенції та духовенства.

У Чехословаччині (Закарпаття). На відміну від радянської, польської чи румунської юрисдикцій, Закарпаття в складі Чехословацької Республіки мало сприятливіші умови для розвитку духовного і культурного життя. Зокрема як православні, так і греко-католицькі громади мали юридичну свободу; з 1923 року за сприяння Вселенського патріархату було відновлено діяльність Карпатської (Карпаторуської) православної єпархії, яка діяла в канонічній єдності з Константинопольською Церквою;

зберігалася українськомовна богослужбова і освітня практика; духовенство могло відкрито підтримувати українську культурну й національну традицію. У цілому, в умовах демократичного режиму Чехословаччини Церква залишалася важливим чинником збереження духовної ідентичності закарпатських українців.

Центри духовної ініціативи й опору. Попри тиск з боку чужинських державних адміністрацій, у міжвоєнний період сформувалося широке поле духовного самозбереження й спротиву. Визначну роль у цьому процесі відігравали постаті:

- митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) – духовний лідер Української Греко-Католицької Церкви, церковний і громадський діяч, реформатор освіти, культурний меценат і провідник національного відродження українців у Галичині;

- Іван Огієнко (1882–1972) – видатний український науковець, публіцист, перекладач Святого Письма українською мовою, автор численних богословських, філологічних і культурологічних праць, активний захисник української літургійної мови та церковної традиції; у міжвоєнний період – громадський і культурно-релігійний діяч у Польській Республіці, а в майбутньому — митрополит Іларіон, ієрарх Української Автокефальної Православної Церкви; численні парафії, братства, підпільні освітні ініціативи, театральні гуртки, видавництва, які зберігали і транслювали духовну культуру, мову, молитву, катехизацію. Духовне життя зберігалось й у формі родинної традиції, приватних ініціатив, народної побожності, які ставали стрижнем моральної єдності українського народу в період розчленування його територій.

Міжвоєнна доба стала періодом духовного випробування, але й важливої стійкості української духовної традиції. Попри фізичне знищення УАПЦ у радянській Україні, тиск у Польщі та Румунії, українські церковні спільноти – як православні, так і греко-католицькі – зуміли зберегти ідентичність, передати духовну спадщину наступним поколінням. Особливо значущу роль відіграли Церкви в Галичині й на Закарпатті, які в умовах складної політичної ситуації виступили духовними опорами національного відродження. Саме цей морально-духовний потенціал став підґрунтям для подальшого релігійного та культурного відродження в умовах Другої світової війни й повоєнного періоду [8–10; 24–27].

Духовна трагедія і спротив у роки тоталітарних режимів (1939–1945 рр.)

У вирі двох тоталітаризмів: духовний фронт українців. Період Другої світової війни (1939–1945) став одним із найтяжчих і найтрагічніших випробувань для української духовної культури та церковного життя. Українські землі опинилися в епіцентрі глобального зіткнення двох

антилюдських злочинних тоталітарних імперських систем – Московської комуністично-радянської імперії Союзу РСР та націонал-соціалістичної нацистської імперії Третього Рейху (Німеччини). Обидві системи були сформовані відповідно: Всесоюзною комуністичною партією (більшовиків) (ВКП(б)), яка на початку діяла під назвою Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків) (РСДРП(б)) (з 1912 р.), згодом – Російська комуністична партія (більшовиків) (РКП(б)) (з 1918 р.), ВКП(б) (з 1925 р.) і Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) (з 1952 р.) та Націонал-соціалістичною німецькою робітничою партією (НСДАП), що постала 1920 року на базі Німецької робітничої партії (створеної в 1919 р.) як носій ідеології расизму, мілітаризму та фюреризму в Німеччині.

Обидві системи діяли на основі людиноненависницьких ідеологій, що заперечували право на духовну свободу, національну ідентичність, віру й Церкву, і були реалізовані не лише через волю диктаторів – Йосипа Сталіна (1878–1953) та Адольфа Гітлера (1889–1945), – а через розгалужені державні, партійні, силові й репресивні структури, що охоплювали мільйони виконавців.

Окремою складовою окупаційного тиску на українські землі була політика пронацистського режиму Королівства Угорщини (1920–1944) під проводом регента Міклоша Горті (1868–1957), який після Віденського арбітражу та збройної окупації Закарпаття (1938/1939) впровадив курс на мадяризацію, переслідування українських церков і нищення української національної ідентичності.

Кожна з цих систем у свій спосіб проводила політику руйнування духовного і національного буття українського народу:

Комуністично-радянська система продовжила антирелігійний терор 1920–1930-х рр., ліквідувала Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ), репресувала її єпископат, знищила богословську освіту, заборонила україномовне богослужіння, спалювала храми, здійснила масові арешти й страти духовенства, вчителів, музикантів і богословів. Особливо символічною стала мученицька смерть святителя-священномученика Митрополита Київського і всієї України Василя Липківського (1864–1937) – Предстоятеля УАПЦ.

Націонал-соціалістичний режим Третього Рейху, який у 1941–1944 рр. окупував значну частину України, у перші місяці дозволив обмежене відновлення парафіяльного життя, що дало можливість частково активізувати церковну діяльність. Проте надалі НСДАП і нацистська окупаційна адміністрація встановили тотальний контроль над духовним життям, використовуючи церковні структури в пропагандистських і підконтрольних цілях. У 1942 році відбулося Друге відродження діяльності УАПЦ в умовах окупації, її очолив митрополит

Полікарп Сікорський (1875–1953), який став символом зусиль збереження Української Церкви в жорстких умовах.

На Закарпатті, під угорською окупацією (1938/1939–1944), здійснювалася системна політика мадяризації, що супроводжувалася переслідуваннями українського духовенства як греко-католицького, так і православного обрядів. Закривалися українські школи, монастирі, церковні братства, заборонялася українська мова в освіті, богослужінні та публічному житті. Особливо жорстоко переслідувалися ті священнослужителі, які підтримали ідею української державності Карпатської України. Серед них – православний архієпископ Саватій Врабець (1880–1959), о. Степан Сабол (Зореслав, 1909–2001), о. Степан Бендас (1906–1991), о. Олександр Ільницький (1893–1983). Вони зазнали арештів, тортур, адміністративного тиску та системного утиску з боку окупаційної влади.

Попри системний тиск усіх трьох окупаційних режимів, український народ, духовенство та церковні громади продовжували чинити гідний і морально вмотивований духовний спротив. Зберігалася віра, традиційна молитва, літургійна тяглість, жива українська мова в богослужінні, а Церква виступала опорою і захистом для народу.

У західній, центральній та східній Україні в умовах німецької окупації важливим моральним і духовним авторитетом став митрополит Полікарп Сікорський (1875–1953) – адміністратор відродженої Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Попри суворі обмеження, постійні загрози та контроль з боку нацистської адміністрації, владики Полікарп очолив духовне служіння мільйоном українців: відновлював парафії, благословляв священників, розбудовував єпархіальну структуру та захищав гідність Церкви. Разом із ним жертвно служили інші ієрархи УАПЦ, канонічно висвячені в цей період (1942–1944) у складних умовах воєнного часу, зокрема архієпископи Никанор Абрамович (1893–1983), Ігор Губа (1894–1971) та Мстислав Скрипник (1898–1993) – майбутній Патріарх Київський і всієї України. Їхнє пастирське слово, душпастирська опіка, жертвна присутність у зруйнованих селах і містах, а також вірність вірі й народові стали яскравим свідченням моральної сили православного духовенства. Вони зберегли соборний дух, літургійну тяглість, українську мову богослужіння та ідентичність Церкви навіть у найтемніші часи історії.

Українська Церква в роки Другої світової війни – це Церква під тиском, але не зламана. Її духовенство, миряни, мученики, капелани Української Повстанської Армії (УПА), проповідники, підпільні душпастирі стали втіленням незламного українського духу, жертвної любові до свого народу, віри і надії.

Комуністично-радянський терор: ліквідація Церкви, репресії, геноцид. Ще до початку війни радянський тоталітарний режим завдав нищівного удару по Церкві й духовності. Голодомор 1932–1933 років став не лише актом геноциду української нації, а й ударом по традиційному церковно-общинному укладу сільського життя із масовим закриттям храмів, розстрілами й засланням священників.

Протягом 1930-х років відбувалося масове закриття парафій, знищення монастирів, зруйнування духовних святинь – включно з частинами Києво-Печерської лаври та Софійського собору. Було знищено залишки легального існування Української Автокефальної Православної Церкви, десятки єпископів, сотні священників і тисячі вірян загинули внаслідок репресій.

Терору зазнали також представники богословської науки, церковного мистецтва, музики, катехизації, що фактично паралізувало відкриту духовну освіту.

Німецько-нацистська окупація: обмежене відновлення Церкви під контролем. Із приходом німецьких військ на центрально-східні території України (1941–1944) ситуація для церковного життя тимчасово змінилася. Хоча нацистський режим не передбачав повноцінної релігійної свободи, на деякий час було дозволено відновити діяльність парафій та духовних структур.

З 1942 року адміністратором вдруге відродженої Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), яка діяла в умовах німецько-нацистської окупації, було призначено єпископа, а згодом митрополита Полікарпа Сікорського (1875–1953). Це призначення відбулося за благословенням і рішенням Блаженнішого Діонісія Валединського (1876–1960) – Митрополита Варшавського і всієї Польщі, Предстоятеля Польської Автокефальної Православної Церкви, яка на той час перебувала в канонічному спілкуванні з Вселенським патріархатом. Це стало канонічною підставою для відновлення ієрархії УАПЦ в умовах окупаційного режиму, коли українське православ'я опинилося без визнаної церковної структури на своїй землі. Відновлено частину храмів, монастирів, недільних шкіл, духовних семінарій; запроваджено регулярні богослужіння українською мовою.

Проте вся церковна діяльність відбувалася під суворим контролем окупаційної адміністрації і не могла перетворитися на повноцінне духовне відродження. Німецька влада розглядала Церкву лише як інструмент управління населенням.

30 червня 1941 року: Акт відновлення Української Держави і реакція окупанта. Зі вступом нацистсько-німецьких окупаційних військ на територію Західної України, 30 червня 1941 року у Львові Організація

українських націоналістів (революційне крило Степана Бандери, ОУН(б)) проголосила Акт відновлення Української Держави. Цей символічний, але історично значущий акт був сприйнятий як вияв національної гідності, прагнення до незалежності та моральної відповідальності перед народом. Він знайшов духовну підтримку з боку митрополита Андрея Шептицького (1865–1944) – Предстоятеля Української Греко-Католицької Церкви, а також єпископа Полікарпа Сікорського (1875–1953), який на той час був вікарним єпископом Луцько-Острозької єпархії Польської Автокефальної Православної Церкви (з титулом єпископ Луцький) і опікувався православними українцями на Волині. Як активний учасник міжвоєнного українського церковного руху, він прибув до Львова, де долучився до духовної мобілізації українського православного середовища. Обидва духовні лідери підтримали ідею державного відновлення України як правдивий вияв волі українського народу та засвідчили її моральну легітимність.

У відповідь нацистська окупаційна влада Третього Рейху вдалася до репресій проти учасників державотворчої ініціативи, зокрема представників духовенства, інтелігенції та національного проводу, які підтримали Акт відновлення державності. Після короткого періоду відносної терпимості розпочалися масові арешти, заборона будь-яких самостійних церковних і громадських ініціатив, переслідування священників, закриття парафій, розгром українських культурно-релігійних структур.

Герої віри, душпастирі, мученики духу. У роки війни постали постаті, що стали символами духовної незламності митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) – духовний провідник УГКЦ, захисник українців, євреїв і всіх гноблених; організував рятування переслідуваних, зокрема єврейських дітей, у монастирях; митрополит Полікарп Сікорський (1875–1953) – провідник відновленої УАПЦ, очолив духовний рух у надскладних умовах воєнної окупації; сотні священнослужителів УАПЦ та УГКЦ, які діяли як капелани УПА, душпастирі в селах, таборах, шпиталях, часто гинули або були репресовані за вірність вірі, народові й Богові.

У роки Другої світової війни (1939–1945) українське церковне життя зазнало жорстокого тиску з боку чужинських окупаційних тоталітарних режимів на всіх теренах України. Попри масові репресії, фізичні переслідування, руйнування храмів, заборони й спроби тотального контролю, відбулося моральне воскресіння українського духовного життя. Було відновлено діяльність парафій, започатковано нові ініціативи церковного служіння, збережено літургійну тяглість і українську богослужбову традицію. Жертовність духовенства, пастирська відданість та мудре провідництво ієрархів УАПЦ і УГКЦ стали символами незламності

українського духу і вірності Церкви своєму українському народові в часи найтяжчих історичних випробувань [8–10; 17; 19; 24].

Трагедія Карпатської України і боротьба за духовність. Карпатська Україна (березень 1939 – жовтень 1944) – державне утворення, проголошене Соймом 15 березня 1939 року в місті Хуст, стало втіленням національної, історичної та духовної волі українців Закарпаття до незалежності й самостійного державного життя. Незважаючи на надзвичайно короткий офіційний період існування поза окупацією пронацистського режиму Королівства Угорщина (березень 1939 р.), ця держава постала як символ реалізації природного і міжнародного права української нації на політичне самовизначення, створення власної державності, а також як вияв соборності, віри, культури, самопожертви й духовного піднесення. Основу цього державного і духовного зрушення становили активна роль української інтелігенції, духовенства, християнський світогляд лідерів Карпатської України та моральна мобілізація народу. Упродовж наступних років (до 1944 р.) ідея Карпатської України жила у підпіллі, політичному еміграційному русі, релігійному служінні та національній пам'яті.

Президент – священник, вчений, патріот. Президентом Карпатської України був обраний о. Августин Волошин (1874–1945) – прем'єр-міністр автономної Карпатської України (26 жовтня 1938 – 14 березня 1939 р.), греко-католицький священник, доктор філософії, педагог, публіцист, академік, громадсько-політичний діяч, багатолітній лідер українського національного і культурно-просвітницького руху в Закарпатті. Його особистість уособлювала гармонійне поєднання державного, духовного, морального та інтелектуального лідерства, що стало визначальним чинником у формуванні ідеології Карпатської України.

Особливу вагу мав християнсько-національний світогляд Августина Волошина, який, зокрема, був одним із спів організаторів та очільників Християнсько-народної партії на Закарпатті. Завдяки цьому, проголошення української державності набуло високого морального змісту, що поєднував політичну легітимність із духовним авторитетом, на засадах християнських цінностей, патріотизму та відповідальності перед народом і Богом.

Угорська агресія – духовна трагедія. Відразу після проголошення незалежності Карпатської України, пронацистський режим Королівства Угорщини, за підтримки фашистської Італії та нацистської Німеччини, здійснило збройну агресію проти молодой української держави. Наслідками цієї агресії стали: воєнне придушення та ліквідація Карпатської Січі; масові арешти, тортури й розстріли українських патріотів, у тому числі духовенства; закриття українських шкіл, парафій,

монастирів і культурних осередків; заборона української мови в освіті, богослужінні та публічному вжитку; масові арешти, репресії та знищення євреїв і ромів. Це стало не лише втратою політичної незалежності, але й глибокою духовною трагедією, що супроводжувалася спробами мадяризації та викорінення української ідентичності на Закарпатті.

Духовенство – носій національної гідності. У критичний для нації момент саме українське духовенство як православне, так і греко-католицьке стало моральною опорою для народу, особливо у сільських громадах, серед молоді, в осередках освіти та національного виховання. Духовенство підтримало ідею державності, організовувало молитви за Україну, проводило катехизацію, долучалося до захисту духовної спадщини.

Серед провідних духовних діячів слід назвати архієпископа Саватія Вrabця (1880–1959) – Предстоятеля Православної Церкви в Чехословаччині, який одночасно очолив відроджену у 1923 році древню Карпатську (Карпаторуську) православну єпархію у складі Вселенського Патріархату Константинопольської Православної Церкви, що діяла на Закарпатті. Ця єпархія має давні історичні корені, але була остаточно ліквідована та заборонена на початку 1730-х років політичною владою Австрійської (Габсбурзької) імперії за наполяганням Королівства Угорщини та Мукачівської греко-католицької єпархії Римського понтифікату, в межах політики примусової уніфікації з Римом.

У 1938–1939 роках архієпископ Саватій став духовним і канонічним провідником православних українців Закарпаття, утверджуючи їхнє право на церковну ідентичність, богослужіння рідною мовою, пастирську свободу та вірність соборній православній традиції. У період проголошення Карпатської України – спочатку як автономної республіки у складі Чехословаччини (жовтень 1938 – березень 1939 рр.), а згодом як незалежної держави (15 березня 1939 р.) – він відкрито, на відміну від керівництва Мукачівської греко-католицької єпархії Римського понтифікату, підтримав її державну ідею, виступивши за духовне та національне самовизначення українців як передумову свободи совісті, віри та народної гідності:

- о. Степана Сабола (Зореслава) (1909–2001) – греко-католицького священника, поета, редактора, в'язня концтабору, активного діяча національно-культурного руху, мученика за віру й українську справу;
- о. Степана Бендаса (1906–1991) – православного священника, богослова, публіциста, одного з провідників українського національного відродження в Закарпатті;
- о. Олександра Ільницького (1893–1983) – православного священника, просвітителя, захисника української мови в богослужінні,

активного організатора парафіяльного життя та послідовного оборонця церковної самобутності та інші.

Усі вони стали носіями духовної стійкості, християнської жертвовності та національної гідності в умовах іноземної окупації й політичного насильства. Їхнє служіння – це свідчення віри, моральної опори й незламності духу українського народу.

Історичне значення. Карпатська Україна довела, що українська національна ідея, духовність і церковна традиція є фундаментом національного державотворення. Вона продемонструвала гармонійне злиття політичної волі, християнських моральних засад і культурного самобуття. Попри поразку в геополітичному сенсі, Карпатська Україна залишила глибокий морально-історичний слід у свідомості українського народу. Її приклад надихнув наступні покоління борців за свободу – учасників визвольного руху, підпілля, дисидентства, духовного відродження.

Карпатська Україна була не просто короткотривалим етапом у відновленні української державності, а глибоко символічним державним актом національного, духовного свідчення й гідності українського народу. Її постання стало виявом соборницького прагнення українців до єдності, свободи й самостійності, а також відповіддю на історичний виклик – відстояти своє право на існування у ворожому й мінливому геополітичному контексті.

Особливе значення в історії Карпатської України мала роль її лідерів – насамперед о. Августина Волошина, священника, ученого, політичного діяча, патріота, який уособлював моральну велич християнської відповідальності за долю народу. Поруч із ним – духовенство, інтелігенція, січовики, прості віряни, які стали носіями духу національного пробудження. Їхнє служіння, жертвовність і віра стали неоціненним скарбом для історії української духовної культури.

Попри трагічну втрату незалежності внаслідок угорської агресії, Карпатська Україна залишила по собі глибокий моральний і духовний слід. Її приклад надихнув покоління учасників українського визвольного руху – Української Повстанської Армії (УПА) та Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Вона стала символом гідності, нескореності й соборного прагнення до національної свободи.

Духовна спадщина Карпатської України – це не лише сторінка минулого, але й джерело натхнення для сучасного і майбутнього покоління. Саме вона заклала основи нового етапу національного і духовного спротиву радянському тоталітаризму, надала моральний імпульс церковному й культурному відродженню наприкінці 1980-х – на

початку 1990-х років, а її образ продовжує надихати в умовах нинішньої боротьби за незалежність України [8–10; 24].

Ліквідація української духовності в СРСР і підпільний спротив (1945–1980-ті рр.)

Системна війна з духовністю. Після завершення Другої світової війни московський комуністично-радянський окупаційний режим Союзу РСР розгорнув новий етап масштабної антирелігійної кампанії, спрямованої на остаточне викорінення залишків самостійного духовного, церковного й національного життя українського народу. Об'єктом нищення став не лише окремий конфесійний ландшафт, а вся багатовікова сакральна структура України – Православ'я в його автокефальних формах, Українська Греко-Католицька Церква, Мукачівська греко-католицька єпархія Римського понтифікату, протестантські громади, юдейські спільноти, ісламський релігійний простір кримськотатарського народу, а також народна побожність і україномовна християнська традиція. Усе те, що укорінювалося у Святому Письмі, Літургії, хресті, іконі, молитві, духовній музиці, обряді та слові, підлягало системному придушенню як «ідеологічно ворожий елемент» у межах програми створення бездуховного, русифікованого і контрольованого соціуму.

Це була не просто боротьба з «релігійним забобоном», а спроба викоринити віру як основу української ідентичності, національної пам'яті й духовного опору.

Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Українська Автокефальна Православна Церква, яка в роки нацистської окупації намагалася відродити духовне життя в умовах обмеженої можливості богослужіння, після повернення окупаційної комуністично-радянської влади була оголошена «антирадянською», «націоналістичною» та ліквідована.

Священнослужителі УАПЦ, які відмовлялися приєднуватися до Російської Православної Церкви (РПЦ), зазнали арештів, заслань або були страчені. Українська богослужбова мова та канонічна традиція трактувалися як «антидержавна агітація» або «сектантство». Частина вірян і духовенства перейшла у підпілля або еміграцію, де продовжувала зберігати тяглість УАПЦ.

Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). У березні 1946 року, на так званому «Львівському соборі», організованому під безпосереднім контролем Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік (НКВС СРСР), Українська Греко-Католицька Церква була формально «ліквідована» як канонічна східна структура Католицької Церкви (у єдності з Римським Апостольським престолом) на території України. Попри повну відсутність участі

законного єпископату УГКЦ, московський комуністично-радянський окупаційний режим Союзу РСР проголосив її «возз'єднання» з Російською Православною Церквою (РПЦ) – в дійсності йшлося про насильницьке анексування Церкви шляхом репресій, арештів, залякування й прямого політичного тиску.

Митрополит Йосип Сліпий, тодішній Глава УГКЦ, разом з абсолютною більшістю греко-католицького єпископату, тисячами священників, монахів і активних мирян, був репресований – заарештований, ув'язнений і депортований до сибірських таборів.

Священнослужителі та вірні, які відмовилися визнавати насильно нав'язане підпорядкування юрисдикції РПЦ, організували катакомбне церковне життя: звершення богослужінь, таїнств (хрещення, шлюбу, поховання), катехизація та передача віри відбувалися в умовах постійних переслідувань, обшуків, стеження та загрози ув'язнення.

У другій половині XX століття Українська Греко-Католицька Церква перетворилася на найбільшу катакомбну Церкву у світі, залишаючись вірною Апостольському Престолу в Римі, візантійсько-українському літургійному переданню, національній духовній культурі та ідентичності українського народу.

Мукачівська греко-католицька єпархія Римського престолу. Особливим випадком стала ліквідація Мукачівської греко-католицької єпархії – структури, яка діяла в Закарпатті в канонічній єдності з Римом, але зберігала східний обрядову традицію.

У 1945–1946 рр. всі структури єпархії були примусово «возз'єднані» з Російською Православною Церквою священники, що не підкорилися, були репресовані, заслані або зникли безвісти; ця операція означала повне знищення унікальної форми українського східного християнства в єдності з Вселенською Церквою на Закарпатті.

Доля Карпатської єпархії Константинопольського патріархату та передача Мукачівської єпархії Сербського патріархату Російській Православній Церкві. Карпатська (Карпаторуська) єпархія, відновлена у 1923 році у складі Вселенського (Константинопольського) патріархату, діяла в умовах Чехословацької Республіки як канонічна православна структура, юрисдикційно підпорядкована Константинополю. Її діяльність охоплювала Закарпаття та відповідала духовним і національним прагненням українців до автокефального церковного устрою, заснованого на апостольській традиції Східної Церкви. Ця єпархія була єдиною законною православною юрисдикцією в регіоні, визнаною в канонічному порядку.

Проте в 1930 році, в умовах міжвоєнної Чехословаччини, Сербська Православна Церква без згоди Константинопольського патріархату – як

канонічної попередниці – створила Мукачівсько-Пряшівську єпархію, яка діяла паралельно до Карпатської. Її заснування відбулося всупереч церковним канонам і мало переважно політико-стратегічний характер, спрямований на обмеження розвитку національного українського церковного руху в Закарпатті. З самого початку ця структура була позбавлена канонічної правонаступності та функціонувала як конкуруюча до законної юрисдикції Вселенського патріархату

У 1945 році, після входження Закарпаття до складу Української РСР, Синод Сербської Православної Церкви, знову порушуючи канонічні норми, передав створену ним Мукачівсько-Пряшівську єпархію під юрисдикцію Російської Православної Церкви. Цей акт відбувся без згоди Константинопольського патріархату й під прямим тиском комуністично-радянської окупаційної влади, яка прагнула централізувати церковне життя в підпорядкуванні Московському патріархатові.

Водночас Карпатська (Карпаторуська) єпархія у складі Вселенського патріархату не була ані ліквідована, ані передана Російській Православній Церкві, і зберігала де-юре своє канонічне існування як частина Константинопольської Церкви. Її історична, канонічна та духовна тяглість була публічно і структурно відновлена у червні 2015 року через заснування Карпатської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви. Після Об'єднавчого Собору 2018 року ця єпархія увійшла до складу Православної Церкви України під назвою Мукачівсько-Карпатська єпархія, ставши її повноправною адміністративною одиницею і канонічною правонаступницею історичної Карпатської (Карпаторуської) єпархії Константинопольського патріархату.

Цей факт підтверджує історичну тяглість українського православного церковного життя на Закарпатті поза юрисдикцією Московського патріархату; канонічну правоту юрисдикції Вселенського патріархату в регіоні; відновлення духовно-національної традиції в умовах незалежної України через Православну Церкву України.

Становлення Мукачівсько-Карпатської єпархії ПЦУ є не лише актом національно-церковного самоствердження, а й відновленням канонічного порядку та історичної справедливості, порушених у 1945 році під тиском московського комуністично-радянського окупаційного режиму Союзу РСР та в результаті дій церков, що діяли всупереч канонічній еkleзіології.

Протестантські громади: жертви радянського атеїзму. Баптисти, п'ятидесятники, євангельські християни, адвентисти та інші протестантські конфесії вважалися ворожими елементами. Вони не мали права на легальну реєстрацію (або втрачали її за найменше «порушення») богослужіння проводили у підпіллі, на природі, в лісах; пасторів і активних

членів арештовували, дітей не допускали до вищої освіти, громади звинувачували у «шкідництві» чи «шпигунстві».

Юдейські громади: знищення культури. Після Голокосту юдейське населення, яке вижило, було позбавлене можливості вільного релігійного життя. Синагоги масово перетворювали на склади, клуби, спортзали було знищено систему талмудичних шкіл, духовну освіту, заборонено друк єврейської літератури; будь-які спроби зберегти релігійну традицію трактувалися як «сіоністська пропаганда»; формально дозволені громади перебували під жорстким контролем Комітету державної безпеки Союзу РСР (КДБ СРСР).

Мусульмани Криму: заборонене релігійне життя. Після депортації кримськотатарського народу у 1944 році мусульманське релігійне життя було повністю знищено, мечеті закриті або зруйновані; імами й активісти репресовані; ісламська культура і мова заборонені на офіційному рівні; релігійне відродження стало можливим лише наприкінці 1980-х – з початком повернення кримських татар на Батьківщину.

Підпільний духовний спротив. Попри терор і заборони, духовне життя тривало в підпіллі хрещення, шлюби, літургії, поховання – звершувалися таємно в хатах, підвалах, на природі; зберігалися молитви, рукописні пісенники, перекладені Євангелія; створювалися нелегальні гуртки, відбувалися катехизації й передача віри від покоління до покоління. Це була моральна і духовна форма спротиву тоталітаризму, в якій родина, парафія, віра стали останніми опорами свободи і людської гідності.

У повоєнний період СРСР здійснив системну політику духовного геноциду проти українського народу, намагаючись стерти саму ідею національного буття, що корінилася в релігії. Однак Церква – у своїх різноманітних формах – вистояла завдяки молитві, вірі, жертвовності та моральному опору. Саме в таборах, катакомбах, еміграції, в родинному середовищі було збережено душу українського народу. Цей досвід підпілля й жертвовного служіння став основою для духовного відродження, яке розпочалося наприкінці 1980-х рр. [8–10; 24].

Духовне відродження українського народу в добу шістдесятників та дисидентського руху (1960–1980-ті рр.)

Нове покоління духовного спротиву. У 1960–1980-х роках в Україні, попри офіційний атеїзм, тотальний контроль з боку комуністично-радянських спецслужб, жорстку цензуру, ідеологічний тиск і репресії, виникло нове покоління українського морального й духовного спротиву – шістдесятники, дисиденти, правозахисники, підпільні священнослужителі, самовидавці. Цей рух став проявом глибинного духовного пробудження, що заклало ідейні та ціннісні засади для майбутньої політичної, національної та релігійної свободи в Україні.

Духовне відродження та моральний спротив у добу шістдесятників і дисидентів.

Шістдесятники: духовне сумління народу. У 1960-х роках в умовах посилення комуністично-радянського ідеологічного контролю в Україні постало покоління шістдесятників – представників творчої інтелігенції, які через мистецтво, літературу, публіцистику та гуманітарну діяльність виступали проти духовної уніфікації та політичної цензури. Їхній спротив базувався на ідеї моральної відповідальності, національної гідності та захисту культурної і духовної самобутності українського народу.

Серед найвизначніших представників цього кола:

- Іван Світличний (1929–1992) – літературознавець, публіцист, організатор ідейного шістдесятницького руху, моральний авторитет для багатьох митців;

- Ліна Костенко (нар. 1930) – поетеса, символ духовної гідності та мовно-культурного спротиву;

- Алла Горська (1929–1970) – художниця, активістка, яка загинула за свою позицію, стала символом мистецької жертковності;

- Іван Дзюба (1931–2022) – літературознавець, мислитель, автор праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що стала духовно-культурною декларацією на захист українства;

- Євген Сверстюк (1928–2014) – філософ, есеїст, християнський гуманіст, автор творів «Блудні сини України» та «Собор у риштованні»;

- Василь Стус (1938–1985) – поет, перекладач, мученик сумління, чия поезія стала молитвою поневоленої душі; він поєднав слово, страждання і віру як шлях до істини та інші. Це покоління не належало до церковних ієрархій, але виступало як моральна альтернатива безбожницькій ідеології, зберігаючи гідність і правду в культурному просторі.

Дисидентський рух і правозахисна платформа. У 1970-х роках, особливо після підписання Гельсінського заключного акту 1975 року, в Україні виникла нова хвиля спротиву – правозахисний дисидентський рух, що перейшов від культурного протесту до активної юридично-етичної боротьби за свободи. У листопаді 1976 року була створена Українська Гельсінська група (УГГ) – перша організована ініціатива в Україні, яка відкрито виступила на захист прав людини і громадянина; свободи совісті та віросповідання; права національного самовизначення, включно з правом української нації на власну державність.

Серед провідних учасників і моральних лідерів УГГ:

- Левко Лук'яненко (1928–2018) – філософ і політичний діяч, автор ідеї державного суверенітету України;

- Олекса Тихий (1927–1984) – педагог і християнський моральний ідеаліст, закатований у таборах;

- В'ячеслав Чорновіл (1937–1999) – публіцист, організатор опору, майбутній символ демократичного відродження;

- Мирослав Маринович (нар. 1949) – правозахисник, релігійний інтелектуал, в'язень сумління, який пізніше став одним із лідерів духовно-богословського осмислення національного спротиву та інші.

Самвидав як інструмент духовної свободи. Велике значення у боротьбі за релігійну й духовну свободу мав самвидав – несанкціоноване державою поширення літератури. У самвидаві активно друкувалися релігійні, богословські, морально-філософські праці; твори із християнсько-гуманістичною парадигмою; тексти, присвячені історії Церкви, постаті митрополита Іларіона Огієнка, митрополита Йосипа Сліпого, а також твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Григорія Сковороди. Ці видання формували світогляд спротиву, об'єднували вірян, діячів культури, молодь і майбутнє духовне лідерство.

Твори, що стали духовними маніфестами. У дисидентському середовищі 1960–1980-х років сформувався корпус текстів, які набули значення духовно-моральних маніфестів епохи. Ці твори стали не лише протестом проти репресивної системи, а й виявом внутрішньої віри, совісного опору та культурної незламності. Серед них особливе місце займають праці таких авторів:

- Іван Дзюба (1931–2022) – Інтернаціоналізм чи русифікація? (1965) – глибокий філософсько-публіцистичний аналіз московської комуністично-радянської мовно-культурної політики, що викривав етично-духовну суть русифікації як інструмент національного та релігійного поневолення.

- Євген Сверстюк (1928–2014) – Блудні сини України (1970-ті), Собор у риштованні – збірки есеїв, які поєднують християнську моральну традицію, літературну рефлексію та філософію опору. У цих творах Євген Сверстюк дав морально-богословську оцінку радянській антилюдській системі та духовній деградації під дією страху й пристосуванства.

- Василь Стус (1938–1985) – Поезія з неволі, Листи з таборів – етично-наповнене свідчення віри, гідності та духовного стоїцизму. Стус перетворив слово на форму молитви і мучеництва, а свою поезію – на літургію нескореної душі.

- Йосип Тереля (1943–2009) – Свідок на смерть засуджений, Свічка й темрява – мемуарно-публіцистичні твори, в яких він виступає як літописець катакомбної УГКЦ, фіксуючи репресії проти віруючих, долі священників і моральну велич катакомбної Церкви.

Ці твори стали духовною зброєю цілого покоління українців, в якому національна гідність нерозривно поєднувалася з вірою в Бога, правду і свободу. Вони жили не насильницький спротив, ставали духовними

катехизисами для дисидентів, викликали сумління в суспільстві, яке мовчало або боялося.

Релігійна солідарність як основа незламності. У добу комуністичного тиску, що прагнув розділити конфесії і знищити духовну основу нації, в Україні формувалася релігійна солідарність між православними, греко-католиками, протестантами, юдеями, мусульманами. Усі вони виступали за свободу совісті; зберігали віру, молитву, пам'ять, мову; демонстрували духовну єдність у захисті гідності людини, незалежно від обрядової чи конфесійної приналежності.

Доба шістдесятників і дисидентів стала мостом між катакомбним життям і відкритим відродженням Церкви у 1989–1991 роках. Це покоління продемонструвало, що духовна свобода і гідність не є функцією політичного режиму, а виявом віри; молитва, правда, пам'ять – сильніші за тюрму, цензуру і репресії; віра була і залишається джерелом незнищеного внутрішнього світла, яке не згасло навіть у найтемніші десятиліття радянського безбожництва [17; 19; 24; 28–30].

Відродження Української Автокефальної Православної Церкви, УГКЦ та протестантських церков (кінець 1980-х рр.)

Крах комуністично-радянської системи – нова епоха духовного відродження. Кінець 1980-х років, що настав в умовах політичної лібералізації («перебудови») у Союзі РСР, ознаменував початок масового духовного пробудження українського народу. Після десятиліть репресій, підпільної діяльності, заборон та атеїстичного тиску, релігійне життя прорвалося в публічний простір. Церкви, які вижили у підпіллі та в катакомбах, а також нові релігійні громади розпочали активне відновлення своїх структур, повернення храмів, налагодження богослужбового життя, відкриття шкіл, семінарій, центрів просвітництва.

Відновлення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ)

У 1989–1990 роках по всій Україні розпочався процес відродження автокефального православ'я, що ґрунтувався на спадщині Київської Церкви, Української Автокефальної Православної Церкви 1920-х і 1940-х років, а також на запиті народу до духовної та національної свободи. Сформовані громади відмовлялися від підпорядкування Московському патріархату; поверталися до ідеї канонічної й історичної тягlosti Української Церкви.

5–6 червня 1990 року в Софії Київській відбувся Всеукраїнський Помісний Православний Церковний Собор Української Автокефальної Православної Церкви третього відродження, на якому втретє у XX столітті було відновлено діяльність Української Автокефальної Православної Церкви в Україні; проголошено утвердження Київського патріархату як канонічної форми Помісної Української Церкви; сформульовано рішення про встановлення Київського патріархату як символу духовної і національної самостійності Української Церкви; було обрано Патріархом Київським і всієї України митрополита Мстислава Скрипника – ієрарха в діаспорі, спадкоємця українського державного роду. Патріарх Київський і всієї України Мстислав Скрипник став символом духовної, національної і канонічної гідності, уособлюючи єдність віри, історичної пам'яті та ідеї незалежної Церкви в незалежній державі.

Вихід з підпілля Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ)

Після 43 років офіційної заборони та катакомбного існування (1946–1989) Українська Греко-Католицька Церква вийшла з підпілля, розпочавши активне духовне і канонічне відновлення. Вперше за кілька десятиліть легально діяли греко-католицькі парафії, монастирі, духовні семінарії, школи; було повернуто храми, включно з Собором Святого Юра у Львові – головною святинєю УГКЦ; митрополит Володимир Стернюк (1907–1997), довголітній адміністратор УГКЦ у підпіллі, став моральним і духовним керманичем перехідного періоду в Україні; кардинал Мирослав Іван Любачівський (1914–2000), обраний Верховним Архієпископом УГКЦ у 1984 році, який впродовж років вигнання очолював Церкву з Риму, у 1991 році урочисто повернувся до України й офіційно очолив відроджену Церкву в її канонічній повноті; згодом провід Церкви перейняв кардинал Любомир Гузар (1933–2017), який продовжив процес духовного, інституційного й інтелектуального оновлення УГКЦ в умовах незалежної України, з опорою на її європейську ідентичність та єкуменічну відкритість.

Таким чином, вихід УГКЦ з підпілля ознаменував не лише відновлення богослужбового й парафіяльного життя, а й повернення до публічного служіння, історичної пам'яті та визнаного статусу Церкви – як у

середині України, так і у загальноцерковному світі. Публічне визнання УГКЦ означало повернення до релігійного і національного гідного становища, відновлення української богословської, літургійної й освітньої традиції, яка до цього зберігалася лише в катакомбах або на еміграції.

Відродження протестантських церков. Наприкінці 1980-х років з підпілля вийшли численні протестантські громади, що зазнавали репресій упродовж усього радянського періоду. Найбільш активними були євангельські християни; баптисти; п'ятидесятники; адвентисти; харизмати та незалежні громади.

Основні напрями їх відновлення легалізація громад, реєстрація релігійних об'єднань; будівництво молитовних будинків, друкарень, біблійних шкіл; створення нових місій і конфесій, зокрема орієнтованих на молодь, соціальне служіння та медіа. Протестантські спільноти стали активними учасниками: відродження біблійної освіти; перекладу та видання Біблії українською мовою; морального та етичного виховання молоді; соціальної допомоги малозабезпеченим, ув'язненим, залежним особам.

Відновлення інших релігійних спільнот. Поряд із основними християнськими конфесіями, кінець 1980-х років став також періодом відродження інших релігійних традицій, які десятиліттями перебували під забороною або суворим контролем мусульманські громади, особливо серед кримськотатарського народу, почали активно відновлювати мечеті, духовні школи (медресе), культурні центри – зокрема після повернення кримських татар із вигнання; юдейські громади відновили діяльність у великих містах – відкривалися синагоги, хедери, діяли рабини, відновлювався культурний зв'язок із діаспорою; римо-католицькі парафії, особливо в Західній Україні, а також реформатські, лютеранські, менонітські громади почали реорганізацію релігійного життя, яке до того діяло переважно у вигнанні або під репресивним контролем. У цей період Україна почала повертатися до природної релігійної багатоголосості, яка є історичною ознакою її духовного ідентичного коду.

Кінець 1980-х років став епохою духовного воскресіння України, коли: Церкви й релігійні громади повернули право на молитву, богослужіння, свідчення віри; розпочався масштабний процес відновлення храмів, духовної освіти, самоврядності Церкви, пастирської діяльності; УАПЦ, УГКЦ, протестантські, мусульманські, юдейські, католицькі та інші спільноти вийшли з тіні, заявивши про своє місце в житті народу. Це духовне оновлення стало не лише передумовою державної незалежності 1991 року, а й одним із її глибинних джерел [8–9; 24; 31].

Створення основ єдності українського Православ'я та національного духовного відродження (кін. 1980-х-поч. 1990-х рр.)

Умови формування нової духовної парадигми. Кінець 1980-х – початок 1990-х років став періодом не лише геополітичних змін і розпаду Союзу РСР, а й глибокого духовного зламу, який відкрив шлях до нового етапу в історії Українського Православ'я. Після десятиліть радянського атеїзму, підпільного життя й ідеологічного тиску з боку Московського патріархату почав формуватися всеукраїнський рух за автокефалію та духовну єдність. Його основою стала ідея відновлення Помісної Української Церкви – національної за змістом, канонічної за формою, відкритої до Вселенського Православ'я та світового християнства.

Відродження УАПЦ – повернення Київської традиції. У 1989–1990 роках у багатьох містах і селах України розпочалося масове відновлення парафій Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) – Церкви, яка постала як продовження давньої київської духовної традиції та вияв прагнення українського народу до церковної самостійності. Її духовним джерелом є:

- апостольська місія святого апостола Андрія Первозваного (I ст.), який, за Переданням і свідченням давньоруських літописів, благословив київські гори, прорікши, що на цьому місці засяє благодать Божа й постане велике християнське місто;

- Скіфська єпархія (кінець I – середина IX століття) – перша відома канонічна структура Христової Церкви на теренах сучасної України, що брала участь у Вселенських Соборах;

- Українська (Руська) Церква з центром митрополії у Києві, започаткована за княжого правління святого блаженного Оскольда, Великого князя Київського, у 860–862 роках – як ранньохристиянська Церква в канонічній єдності зі Східною Візантійською традицією, задовго до офіційного проголошення християнства державною релігією на Русі у 988 році за святого рівноапостольного князя Володимира Великого.

Історичними попередницями сучасного відродження були:

- Перша УАПЦ доби Української революції (1921–1930 рр.), яка була спробою відновлення Української Церкви з центром митрополії в Києві у формі автокефальної Церкви в умовах відродження національної державності;

- Друга УАПЦ часів Другої світової війни (1942–1944 рр.), яка діяла на окупованих територіях України як форма духовного спротиву та відновлення церковного устрою поза контролем Москви.

Таким чином, УАПЦ третього відродження наприкінці ХХ століття ґрунтувалася на канонічній тяглоті, історичній спадкоємності та духовній легітимності. Відновлена Церква розпочала активну діяльність, зокрема повернення української мови в богослужінні; відкриття семінарій, парафій,

монастирів, катехитичних шкіл; соборне управління, засноване на апостольських і київських традиціях; наголос на духовній і національній гідності як основі церковного буття.

Церква відновлювала українську літургійну традицію; канонічну тяглість від апостольської місії на українських землях; соборницький церковний устрій, що втілював ідею помісності та духовної самостійності. 5–6 червня 1990 року в Софії Київській відбувся Перший Всеукраїнський Помісний Православний Церковний Собор УАПЦ третього відродження, на якому було втретє у XX столітті офіційно відновлено діяльність УАПЦ в Україні; проголошено встановлення Київського патріархату як вищої форми церковного устрою Української Церкви; Предстоятелем обрано Патріарха Мстислава (Скрипника) (1898–1993), митрополита з української еміграції, діяча УНР.

УАПЦ послідовно стверджувала свою канонічну спадкоємність від давньої Української Церкви з центром митрополії в Києві та свого історичного права на незалежне буття в межах Вселенського Православ'я. Утворення Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП).

У червні 1992 році, після гострого конфлікту всередині Російської Православної Церкви (РПЦ), пов'язаного з відмовою Московського патріархату надати Україні церковну автокефалію, частина ієрархів на чолі з митрополитом Київським Філаретом Денисенком вийшла з-під московської юрисдикції. За участі частини духовенства й мирян УАПЦ, було проголошено створення Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП).

Боротьба за духовну єдність і канонічне визнання. Обидві гілки – УАПЦ і УПЦ КП – виступали за: відновлення повноцінної Помісної Української Церкви; визнання автокефалії з боку Вселенського патріархату; відновлення єдності православ'я в Україні на засадах канонічного порядку та соборності.

Попри складнощі в міжцерковних стосунках, почав формуватися морально-історичний консенсус: що Українська Церква має невід'ємне право на автокефалію, оскільки вона має апостольське походження і канонічну спадкоємність; історично утверджена у Києві – центрі утвердження християнства на Русі; була штучно підпорядкована Москві у 1686 році всупереч канонам; є виразником волі українського народу до духовної, культурної та державної незалежності.

Кінець 1980-х – початку 1990-х років став періодом формування основ Помісної Української Православної Церкви. УАПЦ і УПЦ КП стали платформами для об'єднання всіх православних України; заклали духовне й організаційне підґрунтя для церковної незалежності; відобразили

прагнення народу до духовного самоврядування, соборності та відкритості до світу. Саме в цей час було чітко усвідомлено без церковної самостійності не може бути повноцінної духовної незалежності української нації [8–9; 24; 31].

Відновлення державної незалежності України і розвиток української духовної культури (1991–2000 рр.)

Історична подія: незалежність як духовне свято 24 серпня 1991 року Верховна Рада України проголосила Акт про державну незалежність, що стало не лише політичним, а й глибоко духовним актом історичної справедливості. Багатовікова боротьба української нації за державну незалежність, віру, мову, Церкву та культуру увінчалася визнанням правом: молитися рідною мовою; відкрито будувати храми, семінарії, академії, монастирі; виховувати дітей у власній духовній традиції. Відновлення державності принесло епоху масштабного релігійного та духовно-культурного відродження, в якому духовна ідентичність стала складовою національного самоусвідомлення.

Повернення Церков до відкритого життя

У 1991 році Україна стала державою релігійної свободи, в якій публічно і на законних засадах почали діяти:

- Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ);
- Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП);
- Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ);
- Українська Православна Церква в єдності з Московським патріархатом (УПЦ МП);
- протестантські союзи, римо-католицькі, юдейські, мусульманські та інші релігійні громади.

Відбувалося масове відкриття парафій, семінарій, академії, недільних шкіл, монастирів, а також повернення храмів, культових споруд і церковного майна, вилученого в роки радянського режиму.

Розвиток духовно-культурної інфраструктури. У першому десятилітті незалежності в Україні активно розбудовувалася інфраструктура духовного і церковного життя. Було повернуто та відреставровано сакральні центри українського християнства, зокрема Софійський собор, Києво-Печерську лавру, Михайлівський Золотоверхий монастир та Свято-Андріївський собор у Києві, Собор Святого Юра у Львові; засновано десятки духовних академії і семінарій у системі традиційних Церков; запроваджено підготовку богословів у закладах вищої освіти; відроджено іконопис, церковний спів, літургійну поезію, релігійне книговидання, духовну періодику, українські переклади Біблії, катехизиси; створено спеціалізовані видавництва, бібліотеки, релігійні ЗМІ, які забезпечили публічне буття духовної думки.

Освіта, мова, культура

У 1990-х роках в умовах гуманітарної трансформації відбулося інституційне визнання релігійного й духовного компоненту в освіті та культурі у навчальних закладах було запроваджено вивчення предметів «Основи християнської етики», «Історія релігії»; повернулося вільне викладання української літератури й філософії, включно з творами Тараса Шевченка, Івана Франка, Григорія Сковороди; українська мова стала провідною мовою богослужіння, катехизації, духовної освіти і релігійної комунікації; відбувся розквіт духовної музики, театру, філософії, мистецтва, орієнтованих на моральне та християнське світобачення.

Провідні діячі Серед ключових духовних і суспільних лідерів цього періоду слід відзначити:

- Патріарха Мстислава Скрипника (1898–1993) – першого Патріарха Київського і всієї України, Предстоятеля Української Автокефальної Православної Церкви у 1990 – 1993 рр.;

- Патріарха Володимира Романюка (1925–1995) і Патріарха Філарета Денисенка (нар. 1929) – Предстоятелів Української Православної Церкви Київського патріархату відповідно у 1993–1995 та 1995 – 2018 рр.;

- Кардинала Мирослава Івана Любачівського (1914–2000) – Главу Української Греко-Католицької Церкви у 1984–2000 рр.;

- Кардинала Любомира Гузара (1933–2017) – Главу Української Греко-Католицької Церкви Римського понтифікату у 2005–2011 рр.;

- Євгена Сверстюка (1928–2014), Ліну Костенко (нар. 1930) – дисидентів, політичних в'язнів московських комуністично-радянських концтаборів, мислителів, філософів, поетів і публічних інтелектуалів, які утверджували духовне слово в національному контексті.

Духовні ініціативи

У цей період Церкви активно включилися у національно-меморіальну, моральну та освітню діяльність: проводилися загальнонаціональні хресні ходи, панахиди, духовні вшанування історичних подій; держава офіційно визнала Голодомор геноцидом української нації, а Церкви – учасниками духовного осмислення трагедії; вшановувалися мученики й репресовані священники – з УАПЦ, УГКЦ, протестантських громад, а також діячі юдейських та мусульманських спільнот; релігійні організації стали партнерами у благодійності, суспільному діалозі, освіті, охороні сім'ї та моральних цінностей.

1991–2000 роки стали епохою відкритої побудови українського духовного життя, у якій Церкви й релігійні громади отримали можливість повноцінно реалізувати свою місію у державному, освітньому, культурному та суспільному просторі; державна незалежність відкрила шлях до самостійного духовного розвитку, відновлення канонічного

порядку, формування відкритої української релігійної ідентичності; відродження української духовної культури стало основою моральної стабільності та національної єдності в умовах політичних і соціальних викликів перехідної доби [8; 9; 24]. Відродження духовного і релігійного життя в Україні на початку XXI століття.

Нова епоха – нові виклики і можливості. Початок XXI століття в історії незалежної України став періодом активного відновлення духовного та релігійного життя, утвердження багатоконфесійної присутності Церков і релігійних організацій, а також формування сучасної моделі співіснування Церкви, суспільства і держави. Водночас цей етап супроводжувався низкою викликів і суперечностей: процесами секуляризації і послаблення моральних орієнтирів; політизацією окремих Церков, зокрема Української Православної Церкви Московського патріархату, у зв'язку з російським впливом; спробами збереження пострадянських і постімперських структур і мислення.

Попри це, відбувалися важливі позитивні процеси: поглиблення релігійної свободи та юридичної рівноправності конфесій; зміцнення міжконфесійного діалогу; посилення ролі Церкви у сфері духовно-морального, освітнього та суспільного служіння.

Розбудова релігійної мережі. На початку 2000-х років в Україні діяли десятки тисяч зареєстрованих релігійних організацій, зокрема:

- Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ);
- Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП);
- Українська Православна Церква в єдності з Московським патріархатом (УПЦ МП);
- Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ); а також протестантські спільноти, римо-католики, юдейські громади, мусульманські організації та інші віросповідні групи.

Розвивалася інституційна й місіонерська діяльність: відкривалися духовні академії, семінарії, катехитичні школи; функціонували церковні видавництва, телерадіостудії, інтернет-платформи; активізувалися сестринські служби, паломницькі рухи, дитячі духовно-виховні табори; у публічному житті повернулися церковні свята, постриги, благословення, літургійна ритуалістика.

Освіта, культура, місія

Українські Церкви стали важливими ініціаторами суспільно-морального та просвітницького служіння. Вони активно сприяли запровадженню в загальноосвітніх школах курсів «Основи християнської етики», «Історія релігії»; заснуванню факультетів та відділень богослов'я в системі вищої освіти; захисту людського життя, сім'ї, традиційних цінностей, духовно-етичного виховання молоді.

У сфері культури відбулося відродження національного канонічного іконопису, церковного мистецтва, богословської літератури; розвиток церковного хорового співу, духовної поезії, християнського театру та кінематографу; масове поширення українськомовного біблійного та катехитичного книговидавання, перекладів творів святих отців та сучасної духовної літератури.

Церква і суспільство. Церкви стали партнерами громадянського суспільства в розв'язанні важливих соціальних та моральних проблем. Основними напрямками служіння були: участь у національному примиренні; розширення соціального служіння: догляд за хворими, людьми з інвалідністю, в'язнями, сиротами; пастирська опіка Збройних Сил України, навчальних закладів, молодіжного середовища; розвиток капеланства, благодійних проєктів, духовної підтримки кризових груп населення; вшанування мучеників ХХ століття, зокрема репресованих священнослужителів, віруючих, мирян, які загинули за віру під радянським режимом.

Міжконфесійний діалог. Важливим здобутком цього періоду стало утворення та активна діяльність Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), яка координувала спільні звернення, заяви, соціальні ініціативи, зокрема у сфері моралі, освіти, законодавства; сприяла проведенню міжконфесійних молитов за Україну, миру, єдність, примирення; об'єднувала конфесії для участі в державних урочистостях, пам'ятних акціях, гуманітарній допомозі в часи криз (повені, епідемії, збройні конфлікти). Цей формат сприяв зміцненню міжрелігійної толерантності та демонстрував єдність релігійного середовища в суспільно значущих питаннях.

Підготовка до створення Помісної Церкви. На тлі викликів духовної фрагментації, УАПЦ та УПЦ КП з початку 2000-х років заявили про готовність до об'єднання в єдину Помісну Українську Православну Церкву. Відбувалися переговори з Константинопольським патріархатом щодо можливості канонічного визнання; формування моральної, історичної та богословської аргументації на користь автокефалії; розчищення міжцерковних суперечностей, юридичних і майнових конфліктів, що залишалися спадком радянської та пострадянської епохи. Ці процеси стали основою для подальшого об'єднавчого собору та визнання Православної Церкви України у 2018–2019 роках.

Початок ХХІ століття в Україні ознаменувався новим етапом духовного та релігійного відродження, що включав зміцнення церковної структури, духовної освіти та пастирського служіння; розширення соціально-моральної ролі Церкви в суспільстві; поглиблення міжконфесійної взаємодії та публічного свідчення віри; формування умов

для канонічного визнання Помісної Православної Церкви України. Цей період заклав стратегічні засади для релігійної свободи, духовної самобутності та єдності українського народу в нову добу його державного буття.

Об'єднавчий Собор Православної Церкви України і отримання Томосу про автокефалію (2018–2019 рр.)

Історична передумова: завершення століть боротьби за духовну незалежність 15 грудня 2018 року в місті Києві відбулася подія виняткового історичного, канонічного та духовного значення – Об'єднавчий Собор, на якому було проголошено створення єдиної Помісної Автокефальної Православної Церкви України (ПЦУ). Цей Собор став кульмінацією багатовікової боротьби українського народу за церковну автокефалію, починаючи з апостольського благословення святого апостола Андрія Первозваного, богословського осмислення митрополита Іларіона Київського, прагнень Української Церкви доби Русі, рухів УАПЦ у XX столітті, та діяльності УАПЦ і УПЦ КП у добу незалежності.

Об'єднавчий Собор (15 грудня 2018 р.). Собор відбувся в Софійському соборі у Києві. У ньому взяли участь єпископат і делегати Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ); єпископат і делегати Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП); два єпископи, представники духовенства і миряни з Української Православної Церкви в духовній єдності з Московським патріархатом (УПЦ МП), які висловили готовність до об'єднання.

За рішенням Собору було створено Православну Церкву України (ПЦУ) як єдину Помісну Автокефальну Православну Церкву на канонічних засадах; проголошено об'єднання структур УАПЦ, УПЦ КП і частково УПЦ МП; обрано митрополита Епіфанія Думенка першим Предстоятелем ПЦУ з титулом Митрополит Київський і всієї України. Собор відбувся за участі делегації Вселенського патріархату, що надало події вселенського масштабу і канонічної легітимності.

Томос про автокефалію (5–6 січня 2019 р.). У місті Стамбулі (Константинополь), у резиденції Вселенського патріарха, відбулася офіційна подія вручення Томосу про автокефалію Православної Церкви України:

- 5 січня 2019 року Вселенський Патріарх Варфоломій I урочисто підписав Томос;
- 6 січня 2019 року, у день Богоявлення, документ був вручений Блаженнішому Митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Думенку в Патріаршому соборі святого Георгія у Стамбулі.

У документі проголошено автокефальний статус ПЦУ в межах канонічної території України; включення ПЦУ до диптиху Помісних

Православних Церков; єдність ПЦУ з Матір'ю-Церквою – Константинопольським патріархатом, на основі святоотцівської традиції та канонічного порядку.

Духовне, канонічне та національне значення Томосу. Отримання Томосу стало виправленням історичної несправедливості, пов'язаної з неканонічною анексією Української Церкви з центром митрополії у Києві Московським патріархатом у 1686 році; утвердженням духовної, канонічної та інституційної незалежності Української Церкви; актом церковної зрілості, що підтвердив право українського народу на повноцінне релігійне самовизначення.

Згідно з Томосом, ПЦУ отримала право самостійно обирати Предстоятеля; керувати своїм єпископатом, духовенством, духовними школами, релігійними організаціями, богословськими й місіонерськими програмами; встановлювати внутрішній церковний устрій відповідно до канонів Православ'я.

Після надання автокефалії Православна Церква України поступово отримувала визнання від інших Помісних Православних Церков. Станом на 2025 рік ПЦУ визнали:

Вселенський патріархат (2019) – як Матір-Церква;

Елладська (Грецька) Православна Церква (2019);

Олександрійський патріархат (2020);

Кіпрська Православна Церква (2020).

Почалася інтеграція ПЦУ в міжнародні православні інституції, участь у міжцерковних форумах, діалозі з іншими Церквами та розвиток євхаристійного сопричастя з визнаними православними структурами.

Структура і пастирське служіння ПЦУ. Православна Церква України, як канонічно визнана Церква, розпочала інституційне становлення: утворено Священний Синод, архієрейський собор, єпархіальні управління; відкрито нові богословські академії, семінарії, катехитичні центри; активізовано внутрішньоцерковне управління, духовне служіння та соціальну місію.

Пастирська діяльність охопила кафедральне служіння в єпархіях і громадах по всій Україні; капеланське служіння у Збройних Силах України, поліції, медичних установах; соціальні проекти, благодійність, духовну підтримку біженців, поранених, родин загиблих; участь у національних і державних церемоніях, поминання жертв війни, репресій, Голодомору.

Об'єднавчий Собор 15 грудня 2018 року та надання Томосу 5–6 січня 2019 року стали переломним моментом у церковній історії України. Відбулося відновлення канонічної єдності Київської Церкви зі світовим Православ'ям; утвердження духовної незалежності Українського Православ'я від Москви; визнання права українського народу на власну

автокефальну Церкву як форму духовного буття й культурної ідентичності.

Православна Церква України стала національною Церквою українського народу, відкритою до світу, вкоріненою в апостольській і київській традиції, і водночас – канонічною складовою Вселенського Православ'я, що несе відповідальність за духовну єдність, соборність і благословення майбутніх поколінь.

Розвиток української духовної культури відбувався в різних напрямках (2000–2025 рр.)

Період духовної стабілізації, відкриття і зростання. Перші два з половиною десятиліття XXI століття стали для України часом зрілого формування, активізації та стабілізації духовного життя. У цей період духовна культура охопила широке поле виявів – від богослов'я, освіти й літератури до театру, музики, медіа, соціального служіння. Відбувався інтенсивний процес виходу духовності за межі храмів – у простір громадського діалогу, культури, етики та суспільного служіння.

Церква як творець і гарант духовного простору. Церкви різних конфесій – Православна Церква України, Українська Греко-Католицька Церква, Мукачівська греко-католицька єпархія, протестантські спільноти – відіграли провідну роль у консолідації нації навколо моральних і духовних засад. Їхня діяльність охоплювала національно-патріотичне та моральне виховання молоді; участь у міжконфесійному діалозі, біоетичних дискусіях, захисті життя і сімейних цінностей; організацію капеланського служіння в армії, поліції, медичних та пенітенціарних установах; духовну опіку над біженцями, пораненими, родинами загиблих у війні. Церкви ініціювали масові спільні молитовні заходи за Україну, міжконфесійні конференції миру, вшанування новомучеників XX століття — заклавши моральний фундамент суспільного спротиву неправді й агресії.

Богословська освіта, академічна думка і наука. На тлі посилення ролі духовної освіти було активізовано підготовку богословів у закладах вищої освіти; діяльність незалежних духовних академій, семінарій, катехитичних шкіл; підготовку дисертацій з теології, церковного права, християнської філософії, соціального служіння. Українське академічне богослов'я вийшло на рівень діалогу з міжнародною теологічною спільнотою.

Мистецтво, естетика, театр. У царині духовного мистецтва спостерігалось інтенсивне відродження: іконописних шкіл на основі візантійсько-української стилістики; храмового зодчества східнослов'янської традиції у сучасному виконанні; проектів духовного живопису, монументального мистецтва, художніх інсталяцій на біблійні теми. Театр, поезія, література й кінематограф зверталися до тем мучеництва, покаяння, молитви, пошуку Бога в умовах війни,

постгеноцидної пам'яті та еміграції. Естетика духовного страждання й надії стала провідною лінією культурного переосмислення національного досвіду.

Музика: духовна творчість і національний хоровий ренесанс. Музична культура розвивалася у формах академічного хорового мистецтва; створення духовних кантат, літургій, пасійних концертів; циклів псалмів і біблійної поезії в музичній обробці.

Композитори Євген Станкович, Мирослав Скорик, Богдан Котюк, Олександр Козаренко, Іван Тараненко, Роман Кофман та інші створили численні духовно-музичні твори, які стали частиною національного культурного канону. На базі церков, академій і культурних центрів виникли фестивалі духовної музики, а також нові хорові школи для молоді.

Література, медіа, книговидання. Відродження духовної літератури включало: переклади Святого Письма (Огієнка, Турконяка, Хоменка), творів отців Церкви, катехизмів; публіцистику й есеїстику духовного спрямування; поєднання естетики з вірою в творчості Ліни Костенко, Оксани Забужко, Сергія Жадана, Василя Шкляра, Юрія Андруховича та ін.

Потужний імпульс отримали духовні подкасти, лекції, відеоканали; релігійні сайти та теле/радіопроекти; електронне книговидання та міжцерковні публікації. Медіапростір поступово наповнювався духовним змістом, зокрема у контексті воєнної трагедії, соціального служіння та морального осмислення нації.

Паломництва, молодіжні рухи, волонтерство. У період 2000–2025 рр. паломництво стало не лише релігійним, а й національним актом духовної єдності: національні паломництва до святих місць; розвиток молодіжних таборів, спільнот, волонтерських рухів при Церквах; співпраця з військовими, біженцями, сиротами, людьми в реабілітаційних центрах. Християнська молодь стала активною частиною духовного фронту спротиву в умовах війни, пропаганди та духовного знесення. Віруючі студенти, викладачі, капелани формували середовище моральної твердині у суспільстві, що переживало кризу довіри.

Українська духовна культура в 2000–2025 рр. пережила фазу духовної зрілості, відкритості та системного розвитку. Віра, мораль, культура й етика поступово утверджувалися як основа національного буття. Створено потужну інфраструктуру для формування нових лідерів – духовних, академічних, культурних – здатних не лише зберігати традицію, а й творчо відповісти на виклики новітньої доби.

Збереження і примноження української духовної культури в умовах російсько-української війни (2014–2025 рр.). Війна стала викликом і пробудженням духовної сили нації. Російсько-українська війна, що триває з 2014 року і набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року,

стала не лише випробуванням для армії, економіки та державних інституцій, а й вирішальним викликом для духовної стійкості, віри, культурної пам'яті та національної ідентичності українського народу. У цей час українська духовна культура не лише не занепадала, а навпаки – мобілізувалася, загартувалася і вступила в фазу високого морального піднесення, зрощеного на молитві, жертвості й надії.

Церква як духовний фронт і тил. У роки війни Церкви різних конфесій – Православна Церква України, Українська Греко-Католицька Церква, Мукачівська греко-католицька єпархія, протестантські спільноти, мусульманські та юдейські громади – виступили духовною опорою для українського суспільства. Вони забезпечували: масове капеланське служіння в Збройних Силах України; душпастирську та гуманітарну допомогу пораненим, біженцям, родинам загиблих; духовну мобілізацію в умовах небезпеки, терору, втрат і загроз. Організовано тисячі пунктів молитви, психологічної допомоги, збору гуманітарної допомоги та волонтерських ініціатив. Церква стала моральним тилом нації, який не дозволив суспільству впасти у відчай.

Перехід до духовної незалежності. Одним із визначальних процесів духовного життя в умовах війни став масовий вихід релігійних громад із підпорядкування Московського патріархату. Основними мотиваціями цього переходу стали: відмова вірян від «руського міра» та його релігійної ідеології; прагнення до богослужіння українською мовою; потреба в патріотичному, морально вкоріненому, національно відповідальному церковному лідерстві. Цей процес засвідчив, що духовна незалежність є невід'ємною складовою національної свободи.

Духовна солідарність – понад конфесійність. Попри конфесійні розбіжності, війна об'єднала Українські Церкви в дусі міжрелігійної солідарності у спільному служінні та молитві за мир і перемогу над безбожними московськими рашистами. Вони стали голосом Божої правди, морального сумління народу, захисниками гідності, свободи і віри в умовах нищівного терору. Ця єдність у служінні – безпрецедентна у новітній історії України.

Нині освіта, культура, молитва під обстрілами і навіть під обстрілами триває діяльність: духовних академій, семінарій, катехитичних центрів, зокрема в онлайн-форматі; лекцій, ютуб-каналів, відеопроєктів, які слугували просвітницьким джерелом для народу; поетичних і музичних творів, театральних вистав, документалістики, присвячених духовному осмисленню трагедії війни. Молитва, пост, церковний спів стали символами виживання в укриттях, підземеллях, бліндажах. Вони утверджують тишу, людяність і присутність Бога там, де панував хаос.

Культура, ікона, поезія, як духовна зброя, у цей період набули особливого значення: нові іконостаси та розписи в зруйнованих храмах; поетичні збірки й капеланські щоденники; музичні композиції на основі біблійних текстів і воєнної духовної тематики. З'явився новий пласт воєнної духовної літератури – щирої, пророчної, глибоко національної. Вона стала зброєю духу, що захищає людську гідність і пам'ять.

Сьогодні з'явилися ученики і святі новітнього часу. Україна зазнала непоправних втрат, але водночас здобула нових героїв віри: священники, які залишилися з паствою на окупованих територіях і загинули; капелани, які загинули на передовій; волонтери, які загинули, рятуючи інших. Постаła новітня духовна агіографія – не канонізована офіційно, але визнана народною пам'яттю. Ці мученики стали моральними орієнтирами сучасного українства.

Духовна культура – як стратегія спротиву, довела, що Церква та духовна культура стали важливими чинниками національного спротиву. Вони формували моральну платформу ненасильницького, духовного опору агресору; викривали антиєвангельську сутність російської церковної пропаганди війни; роз'яснювали світові суть релігійного геноциду проти української ідентичності; ставали інструментом культурної дипломатії, надії та внутрішнього зцілення. Духовність перестала бути суто обрядовою традицією – вона стала внутрішньою опорою для мільйонів людей у час зневіри, страху і втрат.

У 2014–2025 роках українська духовна культура: витримала удар тотальної війни – фізичної, моральної, психологічної, культурної; довела свою здатність бути не лише елементом минулого, а й чинником порятунку теперішнього і майбутнього; виявила, що духовне життя – це не втеча від реальності, а спосіб її преображення; засвідчила, що віра, поєднана з жертвовною любов'ю, є найнадійнішою основою національного відродження та стійкості.

Список використаних джерел

1. Кіфішин С. А. *Кам'яна Могила: спроба дешифрування стародавніх написів*. Київ : Артанія Нова, 1995. 112 с.
2. Даниленко В. М. *Кам'яна Могила як історико-археологічна пам'ятка*. Київ : Наукова думка, 1976. 116 с.
3. Грушевський М. *Історія України-Руси: у 11 т. / 12 кн*. Київ : Наукова думка, 1991–2000. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur.htm> (дата звернення: 8 лип. 2025 р.).
4. *Велесова книга* / упоряд. Г. С. Лозко; пер., ком., вступ. ст. Харків : Фоліо, 2007. 288 с.
5. Томенко М. *Нація, культура, держава у «Велесовій книзі»*. Київ : Пульсари, 2004. 112 с.
6. Білас І. *Релігійна система Велесової книги*. Львів : Місіонер, 2010. 152 с.
7. *Повість врем'яних літ* / пер. з давньорус. Л. Махновця; вступ. ст., ком., показ. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
8. Єпископ Віктор Бедь. *Коротка хронологія апостольського походження та*

розвитку Української Автокефальної Православної Церкви (до 95-річчя Соборного підтвердження відродження УАПЦ). Ужгород: Карпатська єпархія УАПЦ, 2016. 28 с.

9. Єпископ Віктор Бедь. *Хронологія історії Православної Церкви в Україні.* Ужгород: Ужгород. укр. богословська академія, Карпатський ун-т імені Августина Волошина, 2025. 35 с.
10. Огієнко І. (митрополит Іларіон). *Історія Української Церкви.* Київ: Наша культура і наука, 2001. Т. 1. 432 с.
11. *Житіє святого рівноапостольного князя Володимира* / пер. з давньорус. В. Яременка; вступ. ст. та прим. Київ: Довіра, 2000. 96 с.
12. Степовик Д. *Візантія і християнська культура України.* Київ: Смолоскип, 2006. 168 с.
13. Нестор Літописець. *Повість врем'яних літ* / гер. з давньорус. Л. Махновця; вступ. ст., комент. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
14. *Києво-Печерський патерик* / пер. з давньорус. В. Яременка; вступ. ст., комент. Київ: Довіра, 2001. 240 с.
15. *Києво-Печерський патерик* / пер. з давньорус. В. Яременка; вступ. ст., комент. Київ: Укр. письменник, 1991. 232 с.

16. Іларіон Київський. *Слово про Закон і Благодать* / пер. з давньорус. Л. Єфремова; передм. М. Сулими. Київ : Веселка, 1991. 64 с.
17. Крип'якевич І. *Історія України*. Львів : Світ, 1992. 520 с.
18. Крип'якевич І. *Петро Сагайдачний*. Львів : Червона калина, 1991. 64 с.
19. Субтельний О. *Україна: Історія*. Київ : Либідь, 1993. 512 с.
20. Сковорода Г. *Повне зібрання творів* : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1973.
21. Шевченко Т. *Кобзар*. Київ : Наук. думка, 1989. 714 с.
22. Франко І. *Зібрання творів* : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1976–1986.
23. Горак Р., Масляник О. *Місія: Есеї про політика, державного і реоігійного діяча Віктора Бедь*. Київ : Дніпро, 2024. 668 с.
24. Шептицький А. Народна школа і національне виховання. *Вибрані пастирські послання і статті*. Львів : Свічадо, 2001. С. 93–110.
25. Липківський В. *Проповіді*. Київ : Укр. Автокефальна Православна Церква, 1999. 352 с.
26. Липківський В. *Життя і діяльність* / упоряд. М. Бойчук; наук. ред. Ю. Решетніков. Київ : ПЦУ, 2020. 168 с.
27. Стус В. *Вибране*. Київ : Смолоскип, 1994. 400 с.
28. Дзюба І. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ : Основи, 1998. 208 с.
29. Сверстюк Є. *Блудні сини України*. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1993. 400 с.
30. Патріарх Мстислав (Скрипник). *Спогади. Документи. Матеріали* / упоряд. Ю. Логвин. Київ : Вид. Київського Патріархату, 1999. 368 с.

БОГУШ Алла / Alla BOGUSH

доктор педагогічних наук, професор
кафедри теорії та методики дошкільної освіти
Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського».
Одеса, Україна.
allabogush777@gmail.com

УКРАЇНЬСЬКА ДУХОВНА КУЛЬТУРА У ВИМІРІ СЬОГОДЕННОГО ОСВІТЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

*Тілесний храм побудувати не важко,
тілесний храм недовго простієть,
Духовний храм побудувати тяжко,
духовний храм у вічності стоїть.*

Г. Васянович

Друга половина XX та XXI століття стали серйозними викликами для освітнянського простору України. Активізувалась позитивна мотивація щодо реформування й модернізації усієї системи освіти від її дошкільної ланки до вищої школи в умовах трансформації цифровізації, що призвело до руйнування ціннісних орієнтирів освітнянської політики від радепівського шаблона «комуністичне виховання» до перших постулатів духовності.

Україна здобула незалежність, стала вільною, самостійною державою, що дозволило розробляти закони й законодавчі акти національної системи освіти України. Одним із таких документів була Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття (1994 р.)), в якій висвітлено напрями і принципи розбудови нової національної системи освіти в Україні від її дошкільної ланки до вищої школи. Розроблено й опубліковано низку Законів: «Про освіту» (2001 р.), «Про дошкільну освіту» (2024 р.), «Про середню загальну освіту» (1999 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про українську мову як державну мову України» (2005 р.) та ін. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» (від 24.11.2005). Зазначимо, що і сьогодні залишається актуальним осмислення і розв'язання проблем загальнодержавних, націєтворчих, мовних і духовно-культурних процесів. Це спонукало подальшу модернізацію системи освіти в Україні.

В Україні ухвалено новий Закон «Про дошкільну освіту» (2024 р.), розроблено і впроваджуються підзаконні акти щодо реалізації змісту Закону.

Відбулися серйозні зміни в початковій освіті відповідно до Концепції «Нова українська школа», упровадження якої продовжується в середній ланці загальної освіти в Україні; видано нові підручники, методичні посібники, програми духовно-морального розвитку дітей і молоді на засадах християнських цінностей. З іншого боку, неочікуваним і несподіваним викликом стала широкомасштабна війна, розпочата рашистами, що не могло не вплинути на національну систему освіти, зокрема на формування національно спрямованої високодуховної особистості молодого покоління в Україні, його ціннісних орієнтацій, заснованих, за словами В. Сухомлинського, на ідеалах Добра, Краси, Істини, Радості й Любові. Саме ціннісні орієнтації особистості стали своєрідним «ядром», внутрішнім компонентом свідомості й самосвідомості особистості регулятором її взаємовідносин у соціумі, що виявляється в загальній культурі й поведінці особистості, її соціалізації.

Соціалізація – це процес і результат засвоєння і відтворення людиною соціально-культурного досвіду, цінностей, традицій, норм поведінки на підґрунті її активної діяльності, тобто відбувається як соціальна адаптація особистості, так і її інтеріоризація моральних норм, етичних правил і культури поведінки. Отже, соціалізація особистості є двобічним процесом взаємодії людини і соціального середовища. В залежності від етапів становлення і розвитку особистості змінюється і вплив соціуму, соціального середовища на формування культури поведінки, збагачення духовного досвіду людини в різні періоди її життя.

Звернення до проблеми духовної культури в педагогічних науках зумовлюється соціумом сьогодення, на яке негативно вплинула широкомасштабна війна в Україні. Відбулося знецінення духовних надбань українського народу, захоплення масовою культурою окремих європейських країн, США, модою на чужоземні культурні надбання, втрата довіри до суспільства, зневіра у майбутнє; підміна «вічних духовних цінностей» сьогоденними мовними штампами, кліше, захоплення молоді чужоземною культурою на національному ґрунті, панування бездуховності молоді, ігнорування надбань культурних здобутків українського народу. Все це засвідчує наявність кризи духовності української молоді. Виникає негайна необхідність реанімації духовності молодого покоління України.

Найбільш тривалий і важливий період розвитку особистості, формування її культури поведінки та духовно-моральних цінностей є період здобуття освіти в різних закладах освіти від дошкільної до вищої школи, тобто активне перебування людини в освітянському просторі, який постійно змінюється, а отже, змінюються і впливи освітнього середовища на духовно-моральний розвиток особистості.

З'ясуємо передовсім поняття «простір» та «освітнянський простір» – як складники соціуму. За філософськими джерелами, простір є однією із форм прояву реальності, що окреслює певні межі руху (певної діяльності), якій притаманна протяжність, співіснування, координатність, розміри, порядок взаємного розташування, необхідна форма перебігу психічних процесів людини та її психологічного орієнтування в контактах із дійсністю у межах певного часу (Аристотель, Декарт, Ньютон та ін.).

Щодо феномену «культура», то філософи розглядають його у взаємодії простору і часу, як категорії, що характеризують зовнішні і внутрішні особливості, межі, градації, ритми розвитку культури, як результат освоєння людиною простору і часу. За В. Петрушенком, це такі форми виявлення культури: а) просторові й часові межі, зовнішні і внутрішні; б) розширення своїх впливів у просторі та інтоксикацією часу; в) вихідні елементи культури (архетипи, символи, ритуали) є особливими способами сполучення простору й часу; г) ступінь культурності людської особистості постає як переведення просторових вимірів буття у часові [Петрушенко, 2009: 132].

Сучасний освітнянський простір розуміємо, слідом за С. Гончаренком, як соціокультурний інститут (сфера освітньої діяльності), який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства засобами спеціально організованої цілеспрямованої соціалізації та інкультурації окремих індивідів, виражений у системі, що включає освітні установи, органи управління ними, освітні стандарти, які забезпечують їх функціонування і розвиток [Гончаренко, 2008: 615].

Отже, культура – це передовсім сфера існування людини у притаманному лише їй людському середовищі, соціумі, специфіка якого визначається специфікою професійної діяльності особистості як фахівця.

На жаль, перебування України у стані широкомасштабної війни, «плинність» населення (переселенці, біженці), безробіття призвели до негативних кризових явищ у виховній роботі з дітьми і молоддю, з'явилася нова категорія дітей – «діти війни», «діти бомжі», «діти сироти», чи з одним із батьків, здебільшого «безбаченки», які вимагають розроблення з наукових позицій нової філософії освітньо-виховної роботи з дітьми в соціумі, подолання конфліктів поколінь (довоєнних, періоду війни й повоєнних), їхньої бездуховності, агресивності, жорстокості у взаємодії з іншими у соціальному освітнянському просторі, повернення їх до національних традицій українського народу, способу буття. При цьому провідним людиноутворювальним чинником виступає природа, перетворена під впливом фундаментальної людської потреби у самовизначення, самоствердження в особливий спосіб сфери артефактів.

Це над-вітальні, над-біологічні потреби людини, які знаходять своє виявлення у творчості, самопізнанні, в духовному розвитку особистості, це своєрідне і цілком реальне дзеркало людських стосунків. Отже, культура є носієм людських цінностей і смислів, сферою найважливіших людських творчих здобутків («шедевральний» характер культури). У свою чергу, культура є генетичним кодом суспільності (соціуму) і людськості (людського суспільства) [Петрушенко, 2009: 91]; культура – це те, що твориться людиною, на відмінну від того, що твориться природою [Енциклопедія освіти, 2008: 439]. Як соціальний індивід людина є творенням культури, водночас культура є творцем людини [Енциклопедія освіти: 439]. Культура пронизує всі види людської діяльності, різновиди культури утворюють єдине ціле як форма існування та розвитку людської природи та суспільства, впливає на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності – працю, побут, дозвілля, мовлення, поведінку, етикет, етику, красномовство тощо).

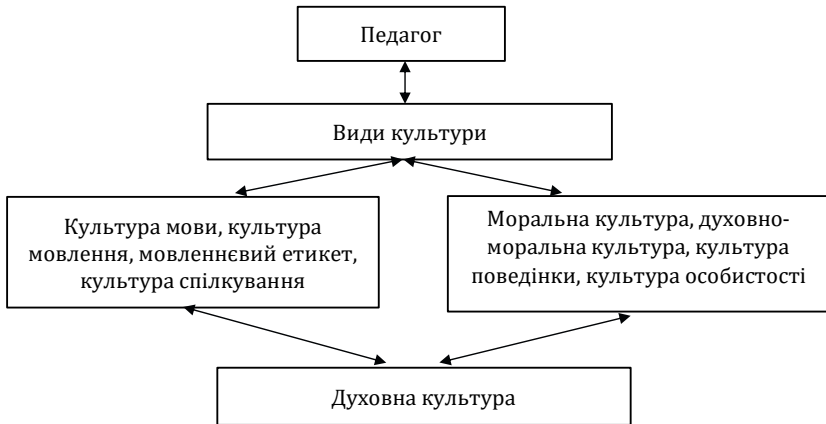
Розглянемо різновиди людської культури в сьогоденному освітньому просторі, які причетні до педагогічної діяльності майбутніх педагогів.

Зауважимо, що феномен «культура» є багатоаспектним у своєму розмаїтті. Так, у більш широкому значенні є культура людства, культура нації, культура народу, культура професії, культура особистості. У цьому зв'язку розглянемо різновиди культури представників педагогічних професій – учителя, вихователя, педагога. Схарактеризуємо види культури, сформованість яких є, на нашу думку, необхідним складником професійної готовності майбутніх фахівців педагогічної сфери. З-поміж них такі насамперед складники: культура мови, культура мовлення, мовленнєвий етикет, моральна культура, духовно-моральна культура, культура особистості, культура спілкування, культура поведінки, духовна культура (рис.).

Як бачимо з рис., людина (як особистість) послуговується у своїй життєдіяльності різними видами культури, які, на наше переконання, в сукупності становлять її духовну культуру, що, у свою чергу, відзеркалює національні особливості певного народу, в нашому випадку, національні особливості українського народу, українського менталітету, української духовної культури.

Розглянемо кожний із позиціонованих видів культури. Найбільш уживаною категорією щодо професії педагога є культура мовлення. Означена проблема досліджувалась багатьма вченими (В. Александрова, Н. Бабиц, А. Богуш, М. Вашуленко, Л. Головата, С. Додурич, В. Жовтобрюх, О. Карась, І. Козинець, І. Хома, Т. Хома, Л. Штома та ін.). Дослідники (О. Хома, Т. Хома) розглядають культуру мовлення студентів як складник культури особистості і визначають означене поняття як

володіння унормованим літературним мовленням в усній і писемній формах на всіх мовних рівнях, здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення [Хома, Хома, 2017]. За М. Вашуленком, «культура мовлення (спілкування)» – це дотримання ustalених мовних норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів української мови, залежно від мети й обставин спілкування [Вашуленко, 2010].

Рис. Види культури життєдіяльності і професійної діяльності фахівця педагогічної сфери

Культуру українського мовлення розглядаємо насамперед як уміння правильно говорити (й писати) літературною мовою, добираючи адекватні мовно-виражальні засоби відповідно мети і ситуації спілкування. Зауважимо, що культура мовлення має не тільки соціальне значення (спілкування в соціумі), а й національне, облагороджуючи стосунки між людьми, водночас сприяє підвищенню як загальної (мовно-мовленнєвої) культури, так і української духовної культури [Богуш, 1999].

Основними ознаками культури мовлення є: змістовність, правильність, точність, чистота, доречність, багатство і різноманітність, естетичність, етичність і виразність [Штома, 2012: 4]. Культура мовлення є складником професійної культури фахівця і, на думку вчених (С. Додурич, Л. Тіторенко), повинна формуватись за такими показниками:

- доречність – добір мовних засобів, що відповідають змісту, характеру, меті повідомлення та вміння обирати форму спілкування (монолог, діалог, полілог), тон, інтонацію спілкування, тактовність;

- багатство – великий обсяг активного словника, синтаксичних конструкцій;
- виразність – наявність різноманітних засобів виразності;
- чистота – вживання літературно-нормативних слів і словосполучень, відсутність слів-паразитів, діалектизмів, просторіччя, суржику [Додуріч, Тігоренко, 2020].

Суголосні з позицією І. Козинець, що культура мовлення – це не тільки відповідність сучасним літературним нормам, а й іншим комунікативним якостям. Зокрема, вибір мовцем найбільш доцільних мовних засобів для конкретної мовленнєвої ситуації, адже слово може возвеличити людину й образити її, тому у спілкуванні (мовленнєвому) доцільно дотримуватися тих морально-духовних цінностей, які вже створило людство, духовних цінностей українського народу, тобто враховувати моральний і духовний рівень розвитку суспільства, специфічних форм життя і діяльності людей в Україні.

Мовленнєва культура, за В.Александровою, це складна система мовних знаків, що ґрунтуються на мовних і моральних правилах та нормах поведінки і передбачають дотримання етичних норм і правил поведінки, ситуативних та естетичних нюансів [Александрова, 2013: 8]. У наукових публікаціях функціонує й більш узагальнене поняття – «культура мови», «мовна культура», які, на думку вчених, причетні до загальної культури як феномену суспільства, конкретних форм життєдіяльності людей, у її матеріальних і духовних цінностях, які склались історично, у специфічних сферах діяльності, що їх створили люди в певні історичні періоди.

Зазначимо, що складником культури мовлення є мовленнєвий етикет. Мовленнєвий етикет, як наукову проблему досліджували такі українські вчені, як Н. Бабич, А. Богуш, І. Голубовська, М. Колпач, Л. Кулішенко, М. Пентиліук, О. Пітнік, М. Стахів, Т. Чекота та ін. У науковому тезаурусі функціонують паралельно феномени «мовний етикет» і «мовленнєвий етикет».

Мовний етикет – це система стандартизованих словесних формул, штампів, які полегшують спілкування, мовленнєвий етикет – це застосування відповідних мовних штампів у процесі спілкування. Мовленнєвий етикет є важливим складником культури спілкування і культури особистісної поведінки людини у сфері комунікативної діяльності. Зазначимо, що формули мовно-мовленнєвого етикету відображають відповідні норми моралі, психологію народу, національно-культурні традиції, манери говорити і слухати. У застосуванні етикетних норм відзеркалюються національні особливості народу, нації. Має такі національні особливості й мовно-мовленнєвий етикет українського народу. У його мовних формулах «відбито» побожність українців, їхню

делікатність, емоційність, шанування батьків, старше покоління, жінок, що відповідає словам Біблії: «Вагу та міру для слів своїх вибери» та одній із заповідей Божих «Люби ближнього свого як самого себе». У мовленнєвому етикеті українця закладено глибоку духовність, його духовні цінності, емоційну ввічливість, яка передається лексемами «добро» (добродію, добраніч, добридень, доброго здоров'я). Саме про таку емоційну добродушність (душевність) українського народу писав В. Сухомлинський: «Ми часто говоримо один одному бажаю тобі всього доброго, бажаю тобі добра і щастя. Це не тільки вияв ввічливості. У цих словах ми виявляємо свою людську сутність, це не тільки показник етичної культури, це результат величезної внутрішньої духовної роботи, духовної культури [Сухомлинський, 1977: 191].

Зазначимо, що саме мовно-мовленнєвий етикет найяскравіше характеризує рівень духовної культури особистості українського народу. Високодуховну людину українця образно описав Г.Сковорода: Над головою духовної людини літає сім Божих птахів: дух віри, дух смаку, дух надії, дух милосердя, дух поради, дух прозріння, дух щирості (Г.Сковорода).

Зауважимо, що знайомство з періодикою видань (здебільшого часописів) із проблеми духовності засвідчило певну неусталеність у номінуванні статей щодо культури духовності, а саме: «моральна культура», «морально-духовна культура», «духовно-моральна культура», що викликає певні запитання щодо пріоритетності термінологічних «моральне» й «духовне», як у складі феноменів «морально-духовна культура», «духовно-моральна культура» (І. Бех, А. Богуш, О. Галета, Н. МIRONчук, І. Сіданич, В. Сучок), так і в освітньо-виховному процесі (духовно-моральне виховання чи розвиток), морально-духовне виховання чи розвиток, становлення (І. Гриценко).

Означені інсинуації вимагають передовсім повернутися до визначення стрижневих понять «мораль» і «духовність». Як відомо, мораль – це система поглядів, уявлень, норм і правил поведінки, суб'єктивні уявлення людини про Добро і Зло, це здатність людини творити Добро завдяки внутрішній свідомості і добровільності. Дитина не народжується «моральною чи аморальною, вона поступово стає «морально вихованою» чи аморальною залежно від того, в якому середовищі вона перебуває (виховується). Отже, мораль є складником духовності й аж ніяк не навпаки, оскільки «духовність», на переконання вчених (С. Русова, Г.Сковорода, Я. Коменський, К. Ушинський та ін.), є вродженою і виявляється, за С. Русовою, в «релігійному вродженому інстинкті», а кінцеву мету духовного розвитку дитини вчена пов'язувала з моральним, естетичним, національно-патріотичним [Богуш, 2024]. Отже, складниками

першопочаткового місця у сполученні понять, пов'язаних із лексемами «духовний» і «моральний» пріоритетним є духовно-моральний розвиток, тобто «духовність», духовно-моральна культура. Зазначимо, й таке: термінолексема «духовний» співвідноситься з поняттям «розвиток», «духовний розвиток», тоді як «моральний» сполучається із поняття «виховання» – «моральне виховання».

Зауважимо, що проблемі духовно-морального виховання (і розвитку) особистості в українській психолого-педагогічній науці присвячено низку досліджень відомих учених (І. Бех, А. Богуш, М. Боришевський, О. Галета, І. Зязюн, О. Кошкіна, В. Кузь, І. Сіданіч, В. Сухомлинський та ін.). Вчені відзначають першочергову необхідність духовно-морального виховання сучасної молоді, як один із пріоритетних і стратегічно важливих чинників у формуванні національно свідомої, патріотично вихованої особистості українців нового покоління.

За О. Кошкіною, духовно-моральне виховання – це інтегральний, стратегічний, інтелектуальний ресурс суспільства і всієї держави, який формується здебільшого впливом на свідомість і виявляється в зовнішній поведінці людини, її ставленні до світу природи і людей, що віддзеркалюють ціннісні орієнтації особистості [Кошкіна, 2018]. Авторка закликає ЗВО виховувати «духовну еліту» України, що сприятиме оновленню генофонду нації і пов'язує його з патріотичним і національним вихованням, що, на нашу думку, не викликає заперечень. В аспекті теми, що досліджується, вважаємо необхідним розглянути ще два таких її різновиди, як «моральна культура», й «духовна культура».

Зазначимо, що в сучасній періодиці (зокрема, в педагогічній галузі) найбільш уживаним є поняття «моральна культура» (І. Бех, А. Бойко, Г. Васянович, О. Горожанкіна, І. Зязюн, О. Копилова, О. Кочерга, В. Лозова, В. Лозовой, В. Кремень, М. Фіцула та ін.). Вчені здебільшого розглядають «моральну культуру» в єдності таких сутнісних понять, як «мораль», «культура» і «цінності», залежно від їх сполученості автори по-різному визначають стрижневе ємне поняття «моральна культура».

У цьому зв'язку доцільно згадати вислів В. Оконя, дещо перефразовуючи його, визначень поняття «моральна культура» стільки, скільки авторів про неї пишуть. Розглянемо окремі з них. Н. Капітан розглядає моральну культуру як результат морального розвитку (свідомості та поведінки), що відображає рівень моральності (практична діяльність, яка ґрунтується на усвідомленні індивідом моралі – сукупності поглядів, уявлень, норм, оцінок, створених та задекларованих людством, що позитивно регулюють поведінку) індивіда в практичній поведінці [Капітан, 2016: 227]. За О. Копиловою, моральна культура – це цілісна характеристика морального розвитку особистості, її моральна зрілість,

високий рівень моральних відносин, що виявляється у культурі моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки людини, які входять до структури цього феномена; це характеристика особистості щодо її цілісності морального розвитку, сукупність моральних якостей, які характеризують моральну свідомість і поведінку особистості, її структура включає: знання про мораль, моральні почуття, моральну свідомість, культуру моральних відносин, культуру поведінки [Копилова, 2016].

Отже, авторка розглядає моральну культуру як ціннісний зміст моралі, що базується на загальнолюдських нормах добра, справедливості, миролюбності, поваги до людської гідності, що виявляється у поведінці та стосунках людей [Копилова, 2016].

Як бачимо, авторка пов'язує моральну культуру з поведінкою особистості, тобто характеризує її практично-дієвий аспект, що, на наш погляд, не розкриває сутнісної характеристики означеного поняття. На думку О. Копилової, моральну культуру доцільно розглядати за двома змістовими складниками: а) ціннісному (ціннісні ідеали); б) регулятивному (нормативному). Щодо ціннісного аспекту, то авторка узагальнює їх «етичними чеснотами» і моральними цінностями особистості (чесність, розсудливість, вірність, повага до старших, працьовитість, патріотизм). Регулятивний складник учена вбачає у втіленні його у правилах моральної поведінки, які зорієнтовані на моральні цінності, що їх свідомо обирає людина у просторі культури. Вчена прописує принципи моральної культури, з-поміж них:

«Золоте правило моральності», яке вимагає, щоб ніхто ніколи не ставив себе в надзвичайне положення у порівнянні з усіма іншими, і тим самим установлює рівність між людьми.

Моральна автономія особистості, як досягнення Нового часу, за Кантом, є «абсолютною цінністю, якою не можна користуватись лише як засобом досягнення якихось інших цінностей. Означений принцип передбачає як повагу до людини, так і наявність у неї самоповаги, почуття власної гідності та відповідальності.

Гуманізм: людинолюбство, єдність усього людства, турбота про благополуччя і щастя кожної людини, соціальна рівність людей, природного права кожної людини на життя, волю, охорону здоров'я, духовний розвиток [Копилова, 2016: 290].

На поведінковому аспекті моральної культури акцентує В. Лозової. За його словами, головним критерієм оцінки моральної культури є поведінка людини, її моральні ідеали, ставлення до інших людей, колективу, суспільства, міра гуманності, яка визначає ступінь її духовно-моральної свободи в конкретних умовах моральної необхідності.

Як бачимо, вчений у розумінні моральної культури згадує лише «мимохить» про «духовно-моральну свободу», а квінтесенцією його поглядів є теза, що духовність особистості вимірюється рівнем розвитку її моральної культури, тобто автор, зрештою, ототожнює поняття «моральна культура» й «духовна культура» з акцентом першої – «моральної культури» [Лозовой, 2015].

Щодо феномену «духовна культура», зазначимо, що його вживання в наукових розвідках досить обмежене. Здебільшого поняття «духовність» розглядається вченими в поєднанні з іншими поняттями, наближеними до духовності, як-от: духовний розвиток, морально-духовний розвиток, духовне виховання, духовні цінності, духовна творчість та ін. На думку В. Лозового, духовність – це узагальнювальне поняття ціннісної свідомості особистості, що має світоглядне, життєзорієнтоване значення, а мораль виступає її серцевиною. Водночас автор вважає виявом моральної культури особистості її здатність до духовної творчості [Лозовой, 2015].

Отже, вчений подекуди ототожнює поняття моральної і духовної культур. За його словами, якщо моральна культура, її цінності органічно вплітаються в духовний світ людини і кристалізується в її духовній культурі, то це є свідченням високого рівня духовної культури [Лозовой, 2015].

Зазначимо, що взаємозв'язок моральної і духовної культур простежується у багатьох наукових статтях після публікації Указу Президента України від 27 квітня 1999 р. «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» та наступних законодавчих актах і документах МОН і НАПН України (В. Андрющенко, І. Бех, А. Богуш, М. Боришевський, В. Вербець, Г. Кравченко, А. Гетьман, В. Лозовой та ін.). З'ясуємо сутність феномену «духовна культура». Визначення феномену «духовна культура» окремими вченими позиціоновано в таблиці.

Таблиця

Феномен «духовна культура» у дослідженнях учених

Сутність феномену «духовна культура»	Прізвище вчених
1	2
Певний спосіб життя складається з таких компонентів: культура інтелекту (знання, мислення, НОП), моральна культура (чесність, гідність, почуття), культура спілкування (комунікативні здібності; духовні запити, культура мови); національна культура, політична, правова, економічна культура особистості	Ткаченко Т. Д. <i>Педагогічні науки</i> . 2011. Вип. 95. С. 225–230

Продовження табл.

1	2
Духовна культура – частина культури, до складу якої входять мистецтво, релігія, філософія, це система сфер, що взаємодіють між собою і складають єдине ціле	Кримський С. Б. <i>Запити філософських смислів</i> . Київ : Парапан, 2003
Духовна культура – багатозарове утворення, що включає в себе пізнавальну, моральну, художню, правову й ін. культури: це сукупність нематеріальних елементів: норми, правила, закони, духовні цінності: церемонії, ритуали, символи, міфи, мова, знання, звичаї	Вербець В. В. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук. Київ, 2005
Духовна культура – це продукт суспільного розвитку, її основне призначення полягає у продукуванні свідомості, які існують здебільшого в ідеальному вигляді: поняття, уявлення вірування, почуття і переживання, доступні свідомості до всіх людей	Шевченко Г. Г. Духовний розвиток особистості. <i>Пошук нового підходу до проблеми. Духовність особистості</i> . Збірник наук. праць. Луганськ, 2005. Вип. 4
Духовна культура – це пізнання, моральність, виховання та просвіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, мову, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, міфологію, віросповідання, тобто сферу свідомості, сферу духовного виробництва. Вона дійсно є творцем, тому що це засіб духовного самовираження людини, її можна назвати творцем самої людини, оскільки культура це мислення, а мислення це те, що відрізняє людину від тварини	Ільєнко А., Сакун А. Сутність духовної культури української молоді: ціннісно-соціокультурний вимір. <i>Наукові розробки молоді на сучасному етапі</i> : тези доп. XVIII Всеукр. наук. конф. молодих вчених та студ., 18–19 квіт. 2019 р., м. Київ. Київ : КНУТД, 2019. Т. 3. Економіка інноваційної діяльності підприємств. С. 497–498

Отже, духовна культура – сфера людської діяльності, що охоплює різні аспекти духовного життя людини і суспільства, це система, яка становить єдність таких компонентів, як духовна діяльність, духовні потреби, духовне споживання, духовні цінності, духовна особистість.

Зауважимо, що окремі автори подають занадто узагальнене визначення духовної культури. Так, В. Вербець позиціонує її як «багатозарове утворення, що охоплює в собі пізнавальну, моральну, художню, правову й інші культури, як сукупність нематеріальних

елементів: норми, правила, закони, духовні цінності, церемонії, ритуали, символи, міфи, мову, знання, звичаї [Вербець, 2005].

О. Мартиненко здійснила аналіз наукових підходів до визначення поняття «духовна культура» і дійшла висновку, що духовна культура – складник загальної системи культури, яка включає в себе духовну діяльність та її продукти. Характеризується внутрішнім багатством свідомості, ступенем розвитку особистості на основі вищих соціальних цінностей. До складу духовної культури входять пізнання, мораль, виховання, освіта, право, політика, філософія, етика, естетика, наука, мистецтво, література, міфологія, релігія [Мартиненко, 2006].

Інші вчені навпаки звужують розуміння духовної культури людини в межах її духовного життя, як-от: духовна діяльність, духовні потреби, духовне споживання, духовні відносини і спілкування, естетична культура, художня, морально-духовне й наукове життя [Вачевський, 2010]. За М. Бердяєвим, особистість є подоба Божа в людині, духовна особистість передбачає наявність духовного світу [Бердяєв, 1993].

Зазначимо, що і в науково-педагогічній, і в соціокультурній галузях наявне розмаїття визначень феномена «духовна культура», яку автори розглядають як «вічну й абсолютну цінність», «духовну спрямованість особистості, духовні цінності людини, внутрішньо багатий світ людини, духовні інтереси; духовну культуру-утилітарну, безкорисну та ін. Окремі вчені (О. Латуга та ін.) пов'язують духовну культуру з релігією, вічними цінностями, абсолютном. І з цим не можна не погодитись.

Уважаємо, що «духовну культуру» як «самостійне», ізольоване поняття не можна розглядати відокремлено як від кожної особистості, так і від національної культури певного народу, певної держави, певної нації, етнокультури.

Отже, звернімося до специфіки духовної культури українського народу, української національної ідентичності. Центральне місце в національній українській культурі посідає українська мова. За словами М. Рильського, «мова – життя духовного основа», адже саме народ передає із покоління в покоління свій соціально-національний досвід, свої історичні надбання, своє національно-духовне багатство, що і створює міцне національне підґрунтя духовної культури українського народу. Адже кожна нація, кожен народ чи, навіть кожна етнічна група вже мають свої специфічні звичаї, традиції, які формувалися віками, мають свою мову, свою національну культуру, як матеріальну, так і духовну. Завдяки системі «традицій і звичаїв український народ створив себе, свою духовну, національну культуру. Українська мова як духовна цінність є складником духовної культури українського народу. За словами В. Голубничого, національна культура є найвагомим виразником духовної спадщини

певного народу, зокрема своєрідним і неповторним «мовомисленням» [Голубничий, 1965]. Доцільно згадати й І. Огієнка, який зазначав, що «мова – це наша національна ознака; в мові – наша культура, сутність нашої свідомості» [Огієнко, 1991: 239].

Характеризуючи українську культуру, М. Семчишин наголошує, що «культура – це образ народу, вона виявляє і символізує національний світогляд, етичні, естетичні, мистецькі, релігійні чи соціальні аспекти життя народу в кожній добі його існування» [Семчишин, 1993]. Саме тому, за Г. Васяновичем, особистість є категорією релігійно-духовною; цінність особистості передбачає «верховну» цінність Бога; якщо немає Бога, то немає і цінності особистості, є лише індивід, підпорядкований родовому, природному життю [Васянович, 2014]. Відповідно до засад християнського віровчення і християнської антропології людина визначається як «образ і подоба Бога, призначення якої на Землі полягає в тому, щоб пройти школу земного життя» [Онищенко, 2014: 12].

Як бачимо, поняття «духовна культура» дійсно є багатоскладовим і в кожному конкретному випадку варіюються її складники залежно від багатьох соціально-особистісних чинників.

У цьому аспекті визначимо своє бачення складників духовної культури українського народу, як-от:

- моральна культура – ключовий, найголовніший складник духовного життя кожної людини, сформованої особистості українця;
- культура національної української мови і мовлення;
- мовленнєвий етикет українського народу;
- народні звичаї і традиції, національні свята українського народу;
- українська класична і сучасна література і мистецтво;
- християнська морально-етична культура: дотримання заповідей Божих і морально-етичних чеснот;
- духовне життя особистості за Законами Біблії, високодуховні цінності, віра в Абсолют;
- домінування духовно-моральних цінностей над матеріальними.

На наше глибоке переконання, духовну культуру українського народу необхідно виховувати з перших років життя дитини в сім'ї, у закладах дошкільної освіти, в початковій і загальноосвітній школі та ЗВО.

Методи і прийоми виховання духовної культури в українських дітей позиціоновано у працях українських педагогів, учених-класиків (С. Русової, К. Ушинського, В. Сухомлинського).

Гортаючи сторінки вибраних педагогічних творів С. Русової, знаходимо її переконання в тому, що релігійний інстинкт в українських дітей є вродженим, а українці здебільшого схильні до «божественного

начала», «релігійності» (вірування, віроісповідування тощо). Зауважимо, що під інстинктом учена розуміє природний нахил дитини виконувати досить складні рухи, вчинки, коли не здобула вона ще попереду жодного досвіду, ані вчення й не надає навіть тому інстинктивному рухові жодного певного завдання [Богуш, 2024]. Вчена дає поради дорослим (батькам, вихователям) як пояснювати дітям раннього віку (де живе Бог, хто живе на небі, хто створив світ та ін.) доступно й зрозуміло. Можна й зачитати чи вивчити з дітьми віршик Віри Багірової «Сказав Бог так».

*Сказав Бог так,
Що він є всюди,
Де є сонце, зорі, де земля,
Де птах, тварина і
Де люди, ріки й море
там є Я.*

/В. Багірова/

На думку С. Русової, релігійні почуття виявляються досить рано, вже тоді, коли в таїнах дитячої душі складається ідеал, з яким вона себе співставляє, співвідносить, асоціює свої вчинки, думки, поведінку, коли дитина починає усвідомлювати, що саме вона в цій конкретній ситуації повинна поводити себе так, як поводи́ла б себе в ній Ідеальна «особа» [Русова, 1993: 49]. Вчена зазначає, що у дітей є нахил уявляти активною ідеальну особу, яка живе в її душі і відповідає всім рисам ідеалу – милосердю, краси, правді. С. Русова є ініціатором відкриття в Києві першого українського дитячого садка, в якому реалізувала розроблену нею методiku духовно-морального розвитку й виховання дітей раннього й дошкільного віку.

Провідними сентенціями в соціальному (духовному) розвитку дитини, за С. Русовою, повинні бути такі:

- врахування єдності біологічних (вроджених) і соціальних (набутих) інстинктів; До вроджених (біологічних) інстинктів учена відносить інстинкт мови, емоційні інстинкти (здивування, почуття симпатії, співчуття, радості за успіх інших і водночас почуття альтруїзму, переживання за когось іншого (не-Я).

С. Русова зазначає, що це рання стадія виявлення «соціальної» (духовної) культури дитини; людяності. Інстинкт боротьби, який започатковується в ранньому віці, є вродженим соціальним інстинктом, що у подальшому впливає на духовний розвиток особистості. А інстинкт боротьби є «рушієм у змаганні з іншими дітьми (надалі з іншими людьми) однолітками у процесі засвоєння соціального досвіду, начебто наштотує дитину вивчити і запам'ятати вірш, оповідання та краще, ніж інші передати їх зміст, скласти цікаву розповідь. Натомість дорослі повинні навчити дитину «розсудливо ним управляти». Саме соціальні інстинкти, за

С. Русовою, супроводжують процес спілкування відповідними емоціями, стимулює дитину до певних «емоційних очікувань». Соціальний інстинкт співчуття, поступово розвиваючись, перетворюється в соціальні почуття» (набуті): «почуття симпатії та співчуття іншій людині, дитині, живим істотам (тваринам, птахам), уже на третьому році життя у дітей яскраво виявляється «емоція співчуття». Водночас в цьому віці в дітей розвиваються перші прояви самокритики, бажання почути схвалення (чи осуд) дорослих її вчинків і т. ін.

С. Русова дає поради дорослим щодо розвитку в дітей раннього і дошкільного віку соціального інстинкту підґрунтя їхнього духовного розвитку духовної культури, а саме:

- з першого року привчати дитину до чужих людей, оточувати її такими стосунками, щоб вона виростала з почуттям, що люди й оточення дають їй лише приємні враження;

- розвивати почуття ласки до всього живого: щоб біля дитини були всілякі звірята;

- якомога раніше створити для дитини товариський осередок і стежити, щоб дитина ставилася до товариства з ласкою і пошаною;

- слід організовувати не лише індивідуальну, а й колективну працю;

- впливати на почуття дітей оповіданнями, розвивати розум, мову художніми творами;

- якомога раніше давати дитині відповідно до її віку соціальні обов'язки; кожній старшій дитині доручити меншу, щоб вона їй допомагала, розмовляла з нею, переглядала книжки; це позитивно впливає і на розвиток мови, і на виховання обох дітей;

- одним із найважливіших чинників соціального (духовного) розвитку дитини С. Русова вважає рідну (українську) мову, яку вчена називає «одним з найвиразніших чинників соціального єднання та соціального виховання», найяскравішою відмінною рисою людини, «її найвищим інтелектуальним виявом», виявом її внутрішнього духовного стану;

- розвиток драматичного (вродженого) інстинкту, який, за словами С. Русової, відіграє «велику роль» у розвитку «вселюдської» (термінологія С. Русової) культури, на його ґрунті зросли всі «релігійні обряди, оказії, вся драма і драматичні вистави». Впливає він, на думку авторки, і на процеси виховання та розвитку мовлення дітей. За визначенням С. Русової, драматичний інстинкт – це вроджена здібність дитини до переймання мови, рухів, дій інших людей чи образів художніх творів. Учена переконливо пояснює, що кожна дитина має природний нахил повністю перевтілюватися «в ту постать людську чи звірячу, яка на

той час оволодіває її уявою», діти у своїх забавках готують цілі вистави, імітують досить влучно голос і виразні рухи дієвих осіб; полюбляють переодягатися в чужі вбрання, «декорувати свої куточки так, щоб вони уявляли із себе... вигадане дітьми місто чи простір.

Отже, драматизація є сприятливим ґрунтом, на якому дитиною засвоюються національні народні традиції, звичаї, обереги, обряди, збагачується та розвивається образне, виразне мовлення. Такий підхід до драматизації як засобу розвитку мовлення та художньо-естетичного виховання є новим і незвичним для сучасної науки, як і погляди С. Русової на феномен інстинкту, розуміння якого, за словами О. Проскури, і сьогодні залишається досить складним для психологів. У сучасній віковій і дитячій психології рідше вживається поняття «інстинкт», яке найчастіше зустрічається в дослідженні психіки тварин. Щодо генези психіки дитини, то його аналіз здебільшого здійснюють «за допомогою таких понять, як співвідношення різного рівня потреб, біологічних і соціальних умов...». Та все ж, уважаємо, що звернення до спадщини С. Русової допоможе сучасним дослідникам по-іншому підійти до з'ясування проблеми біологічного (вродженого, успадкованого) та соціального як у загальному розвитку дитини, в опануванні нею мови, так і в розвитку української духовної культури [Богуш, 2024].

С. Русова була глибоко переконана в необхідності виховання української духовної культури у дітей із раннього і дошкільного віку. Задля цього вчена рекомендує відкривати (створювати) родинні національні українські дитячі садки (дошкільні заклади) та родинні початкові національні школи, наповнені національним «духом», національною українською духовною культурою. Отже, С. Русова була переконана, що саме національні освітні заклади (ЗДО, ПШ) повинні стати лабораторією розвитку національної української духовної культури. Саме в національному українському ЗДО та початковій школі вітає рідний український дух (рідне слово, рідна пісня, рідне народне мистецтво (вишиванки, ремесла тощо), які й виховують усталене підґрунтя української духовної культури.

Отже, аналіз релігійно-духовно спрямованої педагогічної спадщини С. Русової дає підстави для наявності у складі духовної культури особистості української нації релігійного компонента, віри в Абсолют, організація життєдіяльності людини за духовно-християнськими законами, заповідями Божими та християнськими чеснотами.

Зазначимо, що витoki сучасного розуміння духовної культури та її виховання у підростаючого покоління знаходимо у творах класика української сучасної педагогіки Василя Сухомлинського («Духовна культура, мораль, атеїзм», «Духовний світ школяра», «Духовний світ

людини нашого часу», Єдність емоційного й морального виховання», «Обмін духовними цінностями», «Слово й емоційна культура людини», «Книжка в духовному житті людини» та ін. [Богуш, 2021].

Духовно-моральний розвиток і виховання особистості дітей як самоцінної, складної духовної істоти були предметом педагогічної уваги Василя Сухомлинського. Учений стверджує, що духовно-моральний розвиток особистості можливий завдяки активної багатогранної духовної діяльності, у процесі якої людина прагне до свого ідеалу – духовної серцевини особистості [Сухомлинський, 1976]. При цьому, вчений акцентує, що духовність не привноситься ззовні, вона виростає із середини (тобто є вродженою) як результат постійної роботи людини над собою, над подоланням труднощів.

Що ж нового привносить В. Сухомлинський до змісту і структури духовної культури особистості українців?

Зауважимо, що в ті часи, коли жив і працював В. Сухомлинський, не можна було прямо і відверто оперувати поняттям «духовна культура українського народу» чи окремої української дитини... Своє ставлення до української духовної культури та її розвиток і виховання у дітей В. Сухомлинський позиціонує своєрідною, притаманною тільки йому лексикою, як-от: «духовний світ», «духовне багатство людяності», тобто у змісті цих термінолексем і «сховано» особливості українського соціуму, української духовної культури, як соціального явища.

Емоції і моральні почуття є, на його глибоке переконання, необхідними складниками духовної культури особистості. Педагог уводить у науковий обіг поняття «емоційна культура особистості» як один із складників «духовної культури». Емоційну культуру, як результат емоційно-духовного розвитку особистості, В. Сухомлинський розглядає як інтегрований феномен, що об'єднує в собі: емоційні стани, емоційні відчуття і сприймання, емоційне співпереживання у взаємовідносинах з іншими, емоційні ситуації, емоційні стимули, емоційну оцінку і самооцінку, емоційну чутливість – це і є емоційна культура [Сухомлинський, 1976]. Стрижнем емоційної культури особистості є її емоційний стан, тобто «почуття гідності, самоповаги, тисячократно виражене в активній, суспільно необхідній діяльності, спрямованій на зміцнення ширих, відвертих відносин дружби, товариської взаємодопомоги, щиросердності і водночас непримиренності до зла [Сухомлинський, 1976: 471]. Це стан її духовної незалежності й гордості, непримиренності до приниження. Емоційне сприймання педагог називає «головним каналом» духовного розвитку особистості, а емоційне сприймання – Азбукою духовного виховання». Вчений застерігає батьків і педагогів від «однієї з найбільших небезпек – емоційного невігластва» [Сухомлинський, 1967: 453].

В. Сухомлинський визначив і розкрив чинники позитивного емоційного стану: здивування, подив, захоплення, радість, доброта й краса. Захоплення, за словами педагога, є джерелом емоційно-духовного стану дитини, яке викликає у дитини Радість, прагнення творити Доброту і красу навколо себе [Сухомлинський, 1967: 235]. В. Сухомлинський визначає поняття «духовний розвиток», як виховання душі і серця дитини, сердечності, душевності, щиросердності, людяності, поваги і любові до Людини, жити і діяти для інших, розподіляти з нею радість і горе. Духовне виховання, за його словами, це насамперед виховання потреби людини в Людині [Сухомлинський, 1976: 487].

Стимулом до засвоєння дитиною підвалин української (національної) культури є її соціальні потреби, потреби у творчому натхненні як чинника духовного багатства людини, духовного багатства українського народу.

Отже, всі прояви духовності і духовного начала в Людині В. Сухомлинський розглядає і характеризує як потреби особистості. Саме в цьому вважаємо його новаторський підхід, який і дозволив на той час ученому, педагогу відповідно до фундаментальної духовної потреби виокремити чинники духовного розвитку, духовного світу і духовного багатства людини українського народу, нації, української духовної культури [Богущ, 2024].

Сходінками виховання української духовної культури в дітей, за В. Сухомлинським, є:

- Материнська школа – Сім'я, школа батьків, позитивне емоційне сприймання світу (емоційна культура);
- Школа Радості, Доброти, Краси – заклад дошкільної освіти (емоційно-моральна культура);
- Школа мислення – початкова школа (інтелектуальна, розумова культура);
- Школа людяності і довіри (моральна культура);
- Школа духовності (духовна культура).

Об'єднавши погляди В. Сухомлинського із поглядами сучасних учених щодо поняття «українська духовна культура особистості», пропонуємо наше бачення змісту феномену «українська духовна культура».

Духовну культуру українського народу розглядаємо як багатокомпонентний феномен, складниками якого є: загальна та історико-національна обізнаність з етнографією українського народу (національна культура), мовно-мовленнева грамотність з української мови, мовленнєвий етикет українського народу (мовленнєво-етична культура); позитивна емоційна налаштованість на спілкування нормативною

українською мовою, випромінювання душевності; емоційне сприйняття й емоційне переживання взаємовідносин у спілкуванні з іншими людьми; радість спілкування, радість пізнання, емоційно-позитивний стан, емоційна чутливість, емоційне захоплення й емоційне задоволення (емоційна культура); сформовані вищі моральні почуття, чесність, справедливість, дружба, доброзичливість, взаємодопомога, співчуття, непримиренність до зла, ввічливість, скромність, Доброта, Радість, Краса (моральна культура); віра в Абсолют, звернення до християнських чеснот і заповідей Божих, випромінювання їх у своїй поведінці: (Доброти, Радості, Краси, Щирості (духовно-християнська культура)), реалізація громадянсько-патріотичного почуття «Я-громадянин (-ка) України (громадянська культура).

Означені компоненти духовної культури особистості українського народу можна об'єднати в один ємний феномен «національно-духовний кодекс українця».

Отже, українська духовна культура є самостійним багатокомпонентним науковим феноменом, у змісті якого віддзеркалюються національні компоненти життєдіяльності українського народу, українського соціуму, в його історико-генетичному ракурсі, які вводить у мовно-літературний обіг Василь Сухомлинський: духовний світ особистості українця, духовне багатство української нації, українського народу, який вирізняється з-поміж інших національностей своїм світосприйнянням, душевністю, чутливістю, емоційно-позитивним станом, доброзичливістю, готовністю прийти на допомогу іншим людям, релігійністю, вірою в над-індивідуальне, в Абсолют, скромністю й поміркованістю, зверненням до християнських чеснот і заповідей Божих, непримиренним ставленням до зла, ворогів, готовністю до захисту своєї країни, свого українського народу. Переконані в необхідності цілеспрямованого виховання і розвитку духовної культури в усіх закладах освіти від її дошкільної ланки до вищої школи. У цьому зв'язку виникає необхідність у розробленні навчальних посібників, підручників для дошкільних закладів, початкової школи; виокремлення і розроблення вибіркових освітніх компонентів для здобувачів освіти педагогічних ЗВО. Слугує на увагу й активізація наукового напрямку із проблем розвитку української духовної культури в умовах сучасності.

Список використаних джерел

1. Александрова В. Мовленнєва культура сучасної молоді. Проблема підготовки сучасного вчителя. 2013. № 8(2). С. 7-11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2013_8%282%29_3 (дата звернення: 10 черв. 2025).
2. Бех І. *Особистість у сязві духовності* : монографія. Київ-Чернівці : «Букрек», 2021. 244 с.

3. Богуш А. М. Біблія як засіб сенсифікації духовного розвитку дитини. *Педагогічні нотатки та роздуми*. Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС. ЛТД», 2001. С. 98–105.
4. Богуш А. М. *Вибрані педагогічні твори у 9-т.* Кам'янець-Подільський, 2024. Т. 1.
5. Богуш А. М. Використання спадщини С. Русової у духовному вихованні дітей дошкільного віку : зб. наук.-практ. конф. «Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі у процесі духовного відродження України». Острог, 1998. С. 192–196.
6. Богуш А. М. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Програма та методичні рекомендації*. Одеса : «Маяк», 1991.
7. Богуш А. М. *Духовність і мораль у системі національного виховання в Україні, у «Духовно-моральні засади розвитку особистості: філософсько-психологічні та педагогічні виміри»* : монографія. Київ : Ун-т менедж. освіти. 2024. С. 98–116.
8. Богуш А. М. Духовне виховання на засадах української духовної педагогіки. *Дошкільне виховання*. 2005. № 8. С. 3–4.
9. Богуш А. М., Сучок В. *Уроки духовності дітям*. Одеса : СВД Черкасов, 2005. 127 с.
10. Богуш А. М. *Педагогічні нотатки та роздуми* : зб. наук.-мет. праць. Запоріжжя : ЛІПС, 2001. 221 с.
11. Богуш А. М. Чинники емоційно-духовного розвитку дитини в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського. *Інноватика у вихованні*. 2021. Вип. 14. С. 6–15.
12. Боришевський М. Й. *Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності* : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
13. Васянович Г. П. Духовна культура й антикультура: можливості ІКТ у вихованні студентської молоді. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2014. Вип. 37. С. 76–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sitimn_2014_37_12 (дата звернення: 10 черв. 2025).
14. Васянович Г. *Християнсько-філософський персоналізм Григорія Сковороди* : монографія. Львів : «Норма», 2022. 268 с.
15. Вачевський М. Християнська педагогіка у вихованні учнівської молоді. *Слово*. 2010. № 3(43). С. 23–26.
16. Вашуленко М. С. *Методика навчання української мови в початковій школі* : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Літера ЛТД, 2010. 364 с.
17. Вербець В. В. *Теоретико-методологічні засади формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук*. Київ, 2005. 40 с.
18. Гелета О. Критерії та рівні духовно-морального розвитку особистості у процесі роботи православних недільних шкіл на Волині. *Педагогічний часопис Волині*. 2016. № 2(3). С. 60–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pchv_2016_2_14 (дата звернення: 10 черв. 2025).
19. Голубовська І. Специфіка українського мовленнєвого етикету. 2015. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/16786/1/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D1%83%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf> (дата звернення: 10 черв. 2025).
20. Голубничий В. *Суть української культури і українська культура в діаспорі*. Торонто. 1965.
21. Гончаренко С. У. *Освіта. Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с. С. 614–616.
22. Гончаренко С. *Український педагогічний енциклопедичний словник*; вид. 2-ге. Рівне,

2011. 552 с.
23. *Державна національна програма «Освіта» (Україна, XXI с.)*. Київ : Райдуга, 1994.
  24. Додурич С. М., Тіторенко Л. В. Культура мовлення як основний критерій професійної майстерності фахівця. *Вісник Житомирського агротехнічного коледжу*. 2020. Вип. №2(1). С. 65–69.
  25. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях. Навчальна програма та календарно-тематичний план / кер-проекту Д. П. Новіков*. Київ-Одеса, 2021.
  26. Жайворонок В. *Українська етнолінгвістика. Нариси*. Київ : Довіра, 2007. 262 с.
  27. Закович М. *Про духовність і освіту. Людина і світ*. 2001. С. 32–36.
  28. Зязюн І. *Педагогіка добра: ідеали і реалії*. Київ : МАУП. 2000. 309 с.
  29. Ільєнко А., Сакун А. Сутність духовної культури української молоді: ціннісно-соціокультурний вимір. *Наукові розробки молоді на сучасному етапі: тези доп. XVIII Всеукр. наук. конф. молодих вчених та студ., 18–19 квіт. 2019 р., Київ*. Київ : КНУТД, 2019. Т. 3. Економіка інноваційної діяльності підприємств. 2019. С. 497–498.
  30. Капітан Н. Поняття «моральна культура»: зміст та сутність дефініції. *Вісник ЛДУ БЖД*. 2016. № 14. С. 223–229.
  31. Козинець І. Культура мовлення як показник загальної культури особистості. *Вісник Дніпропетровського ун-ту імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія», «Педагогічні науки»*. 2015. № 2(10). С. 141–145.
  32. Кононенко В. *Українська лінгвокультурологія : навч. посібник*. Київ : Вища шк.; 2008. 327 с.
  33. Копилова О. М. *Моральна культура як основа професійних цінностей майбутнього педагога*. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/ped/article/download/6748/6206/10455> (дата звернення: 10 черв. 2025).
  34. Кошкіна О. Патріотичне та духовно-моральне виховання студентської молоді на сучасному етапі реформування системи освіти. *Новий колегіум*. 2018. Вип. 3. С. 68–73.
  35. Кримський С. Б. *Запити філософських смислів*. Київ : Парапан, 2003. 240 с.
  36. Лозовой В. О. Моральна культура особистості як серцевина її духовності. *Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації : зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 листоп. 2014 р., м. Харків: у 2 ч. Ч. 1 / ред. О. Г. Романовський, Ю. І. Панфілов*. Харків : НТУ "ХПІ", 2015. С. 20–24.
  37. Лозова В. І., Троцько Г. В. *Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посібник*. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2-е вид. Харків, 2002. 400 с.
  38. Лопуга О. Духовна культура особистості як предмет соціально-філософського аналізу. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політичні студії*. 2022. Вип. 42. С. 91–97.
  39. Мартиненко О. В. *Аналіз наукових підходів щодо визначення поняття «духовна культура»: «Політика»*. 2006. С. 73–78.
  40. Онищенко В. Д. *Фундаментальні педагогічні теорії: монографія*. Львів : Норма, 2014. 356 с.
  41. Огієнко І. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс читаний в Укр. нар. ун-ті: з мал. і портр. укр. культ. діячів*. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
  42. Пашенко М. І., Красноштан І. В. *Педагогіка*. Київ : «Центр учбової літ-ри», 2014.

- 228 с.
43. Петрушенко В. Л. *Філософія* : підручник. 5-те вид., випр. і допов. Львів : Магнолія, 2009.
  44. Русова С. *Теорія і практика дошкільного виховання*. Львів, 1993.
  45. Семчишин М. Тисяча років українській культурі. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид., фототип. Київ : АТ "Друга рука", МП "Фенікс" 1993. 50 с.
  46. Сухомлинський В. *Вибрані педагогічні твори* : в 5 т. Київ : Рад. шк. 1976. Т. 1.
  47. Сухомлинський В. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976–1977. Т. 5: Ст. 639 с.
  48. Сухомлинський В. *Сто порад учителям*. Вибрані твори у 5 т. 1976. Т. 2. С. 419–656.
  49. Ткаченко Т. В. Виховання моральної культури студентів як основи формування особистості майбутнього вчителя музики. *Педагогічні науки*. 2011. Вип. 95. С. 225–230.
  50. Хома О. М., Хома Т. В. Культура мовлення як складова культури особистості. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. Vol. 51. Is. 112. Pp. 24–27.
  51. Шевченко Г. Г. Духовний розвиток особистості. Пошук нового підходу до проблеми. *Духовність особистості* : зб. наук. праць. 2005. Вип. 4.
  52. Штома Л. Н. Мовленнєва культура вчителя як компонент педагогічної майстерності. *Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., 12–14 листоп. 2012. № 2(3). С. 78–81.
URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6774/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B0_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0.pdf (дата звернення: 10 черв. 2025).

СІДАНІЧ Ірина / Iryna SYDANYCH

*доктор педагогічних наук, професор, професор
кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної роботи
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»;
віце-президент ГО «Християнська академія
педагогічних наук України».
Київ, Україна.*

<https://orcid.org/0000-0002-2992-3808>
2363395@ukr.net

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНІЙ ОСВІТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Актуальність дослідження проблеми особистості в зв'язку з духовною культурою зумовлено, перш за все, затребуваністю знань про особливості закономірностей та механізмів формування особистості, зумовлених зміною системи цінностей суспільства. Ці знання потрібні для створення методологічних засад організації системи виховання, яка здатна була б в ситуації швидких соціальних змін управляти умовами формування особистості як тими формами діяльності, в які включається людина на основі потреб соціально-економічного розвитку суспільства та потреб самореалізації особистості в процесі освоєння будь-яких сфер людської культури. Дослідження духовної культури людини, її сутності, структури, функції та якостей є однією з актуальних теоретико-методологічних проблем спеціальних та міждисциплінарних наукових досліджень.

Поряд з цим необхідно відзначити, що при всій значимості даних досліджень, які виявляють науково-теоретичні основи проблеми духовної культури і духовності в цілому, сучасна практика потребує розробки практико-орієнтованих аспектів розвитку духовної культури особистості на різних етапах її становлення. У зв'язку з цим актуальним та своєчасним є дослідження, перш за все, психолого-педагогічних умов ефективного формування духовної культури сучасної особистості.

Сьогодні не викликає сумнівів, що подальший суспільний прогрес нерозривно пов'язаний з рівнем духовності кожної особистості. Зі зміною історичних, соціально-економічних та життєвих передумов змінюється духовна сутність людини. Актуальним виявляється розглянути поняття духовної культури у світлі сучасних філософських, соціологічних, психологічних, культурологічних та педагогічних дискусій.

Кожна людина з моменту народження та протягом життя перебуває під впливом певної культури, а точніше, певного культурного середовища,

з тим, або іншим (високим чи низьким) рівнем культури, опredмеченої у відповідних цінностях чи антицінностях [19]. Тому кожна антропологічна наукова гілка повинна та намагається розглядіти людину у контексті її духовної культури.

Задля розуміння сутності поняття «духовна культура» необхідно здійснити його семантичний аналіз, а саме – розглянути значення категорій «культура», «культура особистості», «духовна культура особистості» тощо.

Культура як певна ціннісно-нормативна система суспільства створюється самими індивідами як їх надіндивідне утворення, яке визначає їх життєдіяльність, стає обов'язковою програмою їх розвитку. Жодне суспільство не могло б існувати, якщо індивіди не засвоїли б у процесі соціалізації певної одноманітності дій і вчинків, якби воно не упорядковувало поведінку багатьох індивідів у потрібному йому напрямку, формуючи у них певні загальні їм усім характерні риси, які можна розглядати, з однієї сторони, як підсумок культурної історії, як виявлення конкретно-історичних типів особистості, а з другої – як персоніфікація суспільних відносин у всій повноті конкретно-історичних характеристик. Саме тому стає актуальним дослідження моделей взаємодії культури і особистості в категоріях, через зміст яких спробуємо уможливити аналіз взаємозв'язку культури як певної системи базових цінностей і особистості як цілісності у всій множині її індивідуальних властивостей.

Культура – явище складне, яке інтегрує багато сторін людської діяльності та соціального буття. Вперше слово «культура» з'явилося в латинській мові, воно походило від слова «colere», яке мало такі значення, як «обробляти», «доглядати», «культивувати».

Римський філософ та оратор Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н.е.) у своїх «Тульських бесідах» слово «культура» вживає в переносному значенні, називаючи філософію «культурою душі» (*cultura animi*) – «обробка, удосконалення душі». Поступово поняття «культура» поширюється на такі сфери людської діяльності, як виховання, навчання, тобто вдосконалення самої людини.

Широко вживаним поняття культури стає в епоху Просвітництва, коли культура тлумачиться і як штучне, породжене людською діяльністю перетворення природи, і як вищий прояв людського буття, пов'язаний, передусім, з людським духом.

Саме від просвітників XVIII ст. йде протиставлення «культура – натура», тобто «культура – природа». Поняттям культури позначалися у той час всі досягнення духовної культури людей, насамперед, наукові знання, мистецтво, моральна досконалість і все те, що називали тоді

освіченістю. Цим терміном називали все створене людиною на противагу натуральному, природному.

У XIX ст. обсяг нагромаджених знань про культуру досяг такого рівня, коли виникла необхідність їх теоретичного оформлення згідно з вимогами наукового мислення. Починають виникати перші концепції культури, що пояснюють її формування, механізми функціонування, позначаючи ту межу, коли можна говорити про культурологію як науку.

Суттєвий внесок в осмислення феномену культури особистості здійснили представники різних філософських шкіл, зокрема – марксизму, «філософії життя». Завдяки роботам А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, К. Маркса культуру почали розглядати як особливий феномен, що характеризується власними законами розвитку. Саме в цей час сформувався новий напрям досліджень – філософія культури. «Людина XX століття опинилася в новому для неї предметному середовищі. Якщо в період свого зародження поняття «культура» означало «другу» природу, природу рукотворну, яка існує поряд із природою «першою», нерукотворною, то в XX ст. ця «друга» природа вже давно стала і першою, і останньою».

Філософи зауважують, що в середині XX століття спостерігається рух до нового історичного типу культури особистості – антропоцентристського; і цьому існує багато підтверджень: поява в центрі уваги юридичної думки питання про «права людини»; формування таких філософських учінь, як антропологізм, екзистенціалізм; перехід ролі лідера у світі наук від природознавства й математики до гуманітарних дисциплін; звернення до проблем особистості в літературі та мистецтві.

В історії світової культури настає період становлення культури особистості антропоцентристського типу, коли феномен людини розглядається з нових, багатовимірних позицій, де людина постає творцем культури. Саме принцип антропоцентризму робить новий внесок у збагачення поняття «культура».

Отже, динаміка взаємовідносин культури та людини виявляється в тому, що в різні періоди свого життя людина освоює та розвиває через життєдіяльність різні аспекти культури: матеріальний, технологічний, сенситивний, художній, духовний, чуттєво-емоційний.

Залежно від рівня культури в самій людині в ній превалює та або інша позиція щодо культури: споживча, креативна, творча, новаторська, відтворювальна. Але за будь-яких обставин культура постає могутнім фактором розвитку людини, її соціалізації та індивідуалізації, чинником розвитку духовної сфери, що передбачає створення особливого світу цінностей, формує й задовольняє наші інтелектуальні та емоційні потреби. Духовна культура особистості – це продукт суспільного розвитку, її основне призначення полягає в продукуванні свідомості.

Чисельність і різноманітність дефініцій культури, що побутують у сучасній філософській, соціологічній і культурологічній літературі, ймовірно, свідчать про те, що таке складне явище, як культура, не вдається визначити за допомогою однієї дефініції. Сьогодні універсального визначення культури, яке задовільнило б усіх, не існує і навряд чи воно можливе.

Термін «культура» належить до числа багатозначних, і пояснюється це тим, що сама культура – вкрай складне, багатогранне явище, що виражає усі сторони людського буття. Саме тому її вивчають багато наук, кожна з яких виділяє як предмет свого вивчення одну з її сторін, формулюючи при цьому своє розуміння й визначення культури.

На сьогоднішній день ученими нараховано більше 500 таких визначень. У сучасній літературі культура найчастіше розглядається як історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах і формах організації життя і діяльності людей, у їхніх взаєминах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях [10–14]. Це широке розуміння культури, що може бути використано для характеристики визначених історичних епох, конкретного суспільства, народностей і націй, специфічних сфер людської діяльності. У більш вузькому значенні під культурою розуміють сферу духовного життя людей.

На противагу інших наук, що досліджують окремі аспекти культури, культурологія вивчає питання інтегративного, найбільш загального характеру – розвиток, існування й зміни культури як цілісного феномену. Водночас, предметом культурології є не вся культура – це під силу лише усій сукупності соціальних наук.

Культурологія постає як універсальна методологічна основа дослідження культури особистості як цілісної системи. Попри відсутність універсального підходу до визначення поняття культури особистості в різних напрямках культурологічного дослідження, все ж таки чітко простежується спроба узагальнити предметну галузь пізнання.

У підходах до трактування означеного поняття є значні розбіжності, що пояснюється складністю і багатоаспектністю феномену культури особистості в сучасній науці.

Учені-культурологи А. Кребер і А. Гуревич, проаналізувавши понад сто основних визначень культури, згрупували їх наступним чином:

1. Описові визначення, що належать у своїй основі до концепції основоположника культурної антропології Е. Тейлора. Суть таких визначень: культура – це сума усіх видів діяльності, звичаїв, вірувань; вона як скарбниця всього створеного людьми містить у собі книги, картини тощо; знання шляхів пристосування до соціального і природного

оточення, мова, звичай, система етикету, етика, релігія, що складалися століттями.

2. Історичні визначення, що підкреслюють роль традицій і соціальної спадщини, які дісталися сучасній епосі від попередніх етапів розвитку людства. До них приєднуються і генетичні означення, стверджуючи, що культура є результатом історичного розвитку. До неї входить усе, що штучно створено людьми і передається від покоління до покоління, – знаряддя, символи, загальна діяльність, погляди, вірування.

3. Нормативні визначення, що акцентують значення прийнятих правил і норм. Культура – це спосіб життя індивіда, обумовлений соціальним оточенням.

4. Ціннісні визначення: культура – це матеріальні і соціальні цінності групи людей, їх звичаї, реакції поведінки.

5. Психологічні визначення, що виходять з вирішення людиною певних проблем на психологічному рівні. Тут культура є особливим пристосуванням людей до природного оточення й економічних проблем і складається вона з наслідків такого пристосування.

6. Визначення на основі теорій навчання: культура – це поведінка, якої людина навчилася, а не отримала як біологічну спадковість.

7. Структурні визначення, що виділяють важливість моментів організації і моделювання. Тут культура являє собою систему певних ознак, різним чином пов'язаних між собою. Матеріальні і нематеріальні культурні ознаки, що базуються навколо основних потреб, утворюючи соціальні інститути, що є ядром (моделлю) культури.

8. Ідеологічні визначення; культура – це потік ідей, що переходять від індивіда до індивіда за допомогою особливих дій, тобто за допомогою слів або наслідувань.

9. Символічні визначення: культура – це організація різних феноменів (матеріальних предметів, дій, ідей, почуттів), що полягає у використанні символів або залежить від них.

Кожна з перерахованих груп визначень охоплює певні важливі риси культури. Однак у цілому, як складний суспільний феномен, вона вислизає від визначення [20].

У теорії соціалізації особистості значну інформаційну навантаженість має поняття базової особистості, яке на відміну від окремих особистісних характеристик означає цілісність особистості у всьому багатогранному обсязі її властивостей.

Так склалось історично, що найчастіше поняття базової особистості використовується як один із головних інструментів дослідження в психологічній антропології, зокрема, в її крос-культурному напрямку, в якому розглядається вплив різних культур на особистість, що формується

в результаті інтеріоризації різних факторів культурного середовища. У зв'язку з цим цікаво розглянути теорії, в яких у вивченні впливу культури на особистість як цілісності розглянуто культуру особистості як одиничну проекцію культури спільноти. Найвідомішою теорією з цієї проблеми є теорія «Культура і особистість», центральною ідеєю якої є ідея впливу культури на становлення базових характеристик особистості. Дані досліджень представників цієї теорії складають значну скарбницю знань, на які спирається теорія соціалізації особистості.

Найбільш очевидною є та роль, яку відіграє культура в житті окремої особистості. Спеціалісти різних галузей звертаються до категорії «культура» як до одного із самих ефективних засобів формування особистості. На цю роль культури звернули увагу ще античні філософи, потім філософи епохи Просвітництва і Гегель. Це та роль, яка розкривається поняттям, що запропоноване Цицероном: «cultura anima» – обробляти, вирощувати душу.

Навіть у побутовій свідомості культура пов'язується з розвитком особистості. Слова «розвинута людина» і «культурна людина» вживаються як синоніми. І справді, з перших років свідомого життя людини формування її особистісних якостей пов'язано із засвоєнням нею певної системи культурних норм. Культуру можна розуміти як певний соціальний механізм, який відтворює ті чи інші еталони і норми поведінки людей [1].

Розглядаючи культуру як фактор формування особистості, необхідно пам'ятати, що вплив її на індивіда здійснюється у всьому її багатогранному обсязі. Культура є сферою реалізації сутнісних властивостей соціального суб'єкта на будь-якому рівні: чи то на рівні суспільства (культура суспільства), чи то на рівні спільноти (культура етносу), чи то на рівні особистості (культура особистості). Ці рівні нерозривно з'єднані.

Відмінності між культурами в ході історичного розвитку суспільства визначають відмінності між поколіннями людей. У масштабах однієї культури у відповідності з рівнем цивілізації і способом діяльності, що сформувався історично, створюється особистісна культура окремих індивідів. А тому є історично конкретними і культурно зумовленими структурні характеристики особистостей, бо культура особистості – це ніщо інше, як одинична проекція культури суспільства, спільноти.

Відомою в літературі є п'ятифакторна модель особистості, яка складається з «Великої п'ятірки» глобальних вимірювань: екстраверсії, дружності, свідомості (совісності), емоційної стабільності, відкритості досвіду. Ця модель була сконструйована на основі факторного аналізу наборів особистісних рис, які американські досліджувані використовували у описанні інших людей і самоопису. На основі цієї моделі було

сконструйовано структуру особистісних рис, що використовуються в 7 англійській мові.

Слідом за американською, англійською «Велику п'ятірку» було виділено в голландській, німецькій, італійській, польській та інших європейських мовах, а також мовах азійських – китайській, філіппінській, японській. Підтвердження міжкультурної стійкості п'ятифакторної моделі було отримано також на російській та українській вибірках [8, с. 222].

Категорія «культура особистості» залучала і залучає багатьох дослідників глибиною свого змісту, значимістю для кожного аспекту людського життя і діяльності. Широта охоплюваних нею суспільних явищ викликає ефект закріплення за цим поняттям великої кількості значеннєвих відтінків, що у свою чергу накладає свій відбиток на розуміння і використання терміна «культура особистості».

У словниках української мови наведено декілька значень категорії «культура особистості», а саме: «1) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж його історії; рівень розвитку суспільства в певну епоху; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; 2) освіченість, вихованість; 3) рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності...» [19].

Конкретизовано сутність даного поняття у наукових працях з філософії, історії, культурології, соціології, мистецтвознавства тощо. У посібниках з культурології зазначається, що «культура особистості – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створена внаслідок цілеспрямованої діяльності людства протягом його історії, а також взаємовідносини, що склалися в процесі споживання, відтворення цих цінностей та їх розподілу і обміну» [10]; «а також система історично сформованих знань, ідей і соціальних норм, що відображають активну творчу діяльність людей в освоєнні світу і спрямовані на врегулювання суспільних відносин; ...це якісна характеристика розвитку суспільства» [12, с. 4].

У посібнику з культурології за редакцією І. Тюрменка основні підходи до визначення поняття «культура» зведено до трьох напрямів, а саме: філософського (система відтворення і розвитку людини як суб'єкта діяльності), антропологічного (система артефактів, знання, вірування), соціологічного (система цінностей і норм, що опосередковують взаємодію людей) [10, с. 12].

Дослідниками також представлено класифікаційні параметри, зміст яких відрізняє перелічені підходи (істотні ознаки, типові структурні елементи, головні функції, пріоритетні методи дослідження).

Одним з найбільш ґрунтовних є аналіз В. Касіяна. Вчений пропонує філософське осмислення культури і зазначає, що даний феномен необхідно

тлумачити залежно від конкретного аспекту розгляду, відповідного підходу. А саме:

- аксіологічний – культура як світ цінностей матеріальних і духовних, ієрархія ідеалів і смислів;
- діяльнісний – культура як спосіб збереження, відтворення і розвитку суспільства, «технологія» людської діяльності;
- семіотичний – культура як сукупність знакових систем, що забезпечують соціальну спадкоємність;
- структуралістський – культура як сукупність соціальних елементів, які регулюють людську діяльність (сім'я, шлюб, звичаї, символи);

- «соціологічний» – культура як соціальний інститут, що функціонує в конкретній системі суспільних відносин та інститутів і визначає ролі і норми поведінки людей у суспільстві;

- гуманітарний – культура як процес, що поєднує всі види людської творчості і який регулюється людиною як членом колективу [9].

Отож, у наукових розвідках терміном «культура особистості» позначають і сукупність результатів діяльності людства в духовному і матеріальному вимірах (предмети і цінності), і певний еталон, зразок, який є мірилом для поняття культурності, і специфічно людський спосіб діяльності, що обумовлюється відповідними нормами.

У психолого-педагогічній літературі [3; 7; 11] поняття «культура особистості» зазвичай розуміють як складне особистісне утворення, яке обумовлюється системою норм, ціннісних орієнтацій, переконань, принципів, моделей поведінки.

Культура засвоюється і реалізується у соціальній діяльності, взаємодії з іншими людьми. С. Булавенко пропонує визначення загальної культури: «...це специфічний спосіб організації людської життєдіяльності, що представлений у продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм та установок, у духовних цінностях, у сукупності ставлень людей до природи, до інших людей і до себе» [3, с. 7–8].

Дослідження наукової літератури свідчить про тісний зв'язок терміна «культура» з терміном «особистість». Цей зв'язок повною мірою зберігається й розкривається в сучасних філософських, педагогічних, психологічних дослідженнях, зокрема в гуманістичному напрямі педагогіки та психології.

Так, Г. Балл і В. Медінцев визначають особистість як «втілення або, точніше, буття культури в людському індивіді»; як таку якість особистості, яка дозволяє їй бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури. Відповідно культура визначається як «місце перебування і перетворення особистості» (Г. Балл, В. Медінцев, 2011).

Отож, з погляду педагогічної науки культура має суб'єкт-суб'єктний характер, відображає здатність особистості засвоювати відповідні норми, цінності, способи поведінки, а також відображати їх у безпосередній діяльності, спілкуванні і взаємодії з іншими людьми.

У контексті виконаної зазначимо, що численні наукові розвідки присвячені педагогічним, соціальним, психологічним аспектам формування духовної культури учнівської та студентської молоді [4; 6; 15; 19]. Н. Сидоренко зазначає, що завдяки засвоєнню культури суспільства у людини «закладаються основи для формування власного світогляду, широти знань, моральних та правових норм, поведінкового репертуару; ...усвідомлення місця і ролі у суспільстві, мети і сенсу життя, відповідальності за свої вчинки та ставлення до інших людей» [18].

На підставі аналізу наукової літератури робимо висновок про те, що з одного боку, культура особистості трактується як суспільне явище, як необхідна умова існування людини, як продукт її творчої діяльності; з іншого боку – як особистісне явище, адже поняття «культура» і «особистість» взаємозумовлені.

Людина є особистістю тією мірою, якою вона залучена до соціокультурного життя. У довідковій педагогічній літературі зазначається, що культура – «сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості, а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування» (Гончаренко, 1997, с. 182).

Культура є механізмом, що «регламентує і регулює поведінку та діяльність людини, а сама людина є її носієм – у взаємодії з навколишнім світом і собою» (Гриньова, 1996). Основу (ядро) культури складають загальнолюдські цінності, способи їх сприйняття і досягнення. Передавання культури від однієї особи до іншої здійснюється не автоматично; необхідна організація системи виховання й освіти на науковому дослідженні форм, методів, напрямів і механізмів розвитку особистості. Засвоєння культури – це взаємоспрямований процес, для якого справедливі усі закони комунікативної діяльності.

Цікавою є позиція Г. Васяновича, який зазначає, що «головним у понятті «культура» є міра самовдосконалення, розвиток кращих людських рис і якостей, створення тих матеріальних і духовних цінностей, які допомагають бути кращими» (Васянович, 2005, с. 312).

У баченні науковця кожна людина – не лише пасивний «споживач» культурних, духовних цінностей соціуму, але й активний їх «генератор». Важливою тенденцією освіти є її спрямованість на культуру особистості як мету і фактор освіти. Тобто взаємодія культурних і освітніх систем є

актуальною проблемою, яка вирішується завдяки різним способам трансляції знань, культурних навичок і патернів поведінки.

У широкому розумінні, як доводить І. Подласий (Подласий, 1999), культура – це все, що створено людством, суспільством, фізичною і розумовою працею кожного його члена на благо людини, а у більш вузькому – це ідейний і моральний стан суспільства, що визначається матеріальними умовами його життя і проявляється у його побуті, ідеології, освіті, свідомості, життєвій активності, досягненнях науки, літератури, у фізичному та моральному вихованні. У ході вивчення означеного питання, було з'ясовано, що філософське осмислення культури має спільні вектори з новими парадигмами освіти – синергетичним підходом у педагогіці та педагогікою життєтворчості. «Нині в культурі провідною та беззаперечною парадигмою визнано антропоцентричну – людинознавчу, людинопізнавальну, людиноцентричну» (Пономаренко, 2005, с. 142).

Культура, у баченні науковців (Даниленко (2007); Мешко (2007); Свідерська (2007); Сіткарь (2007); Степанов (2007); Туленков (2010)), передбачає сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством упродовж своєї еволюції; освіченість, вихованість, рівень досконалості професійної діяльності. У поняття культури входить цілий комплекс матеріальних, духовних, інтелектуальних характеристик, різноманітні мистецтва, способи життя, основні правила людської поведінки, обрядовість, традиції, вірування.

У наукових колах виокремлено чотири підходи (ціннісний; особистісний; діяльнісний; діяльнісно-творчий) до розуміння культури особистості. Погоджуємося з думкою Б. Щербакова про те, що сучасну освіту необхідно розглядати з позицій культурного підходу (Щербаков, 2001). Культура – дзеркало, в якому людина бачить себе і в якому вона впізнає себе, більше того, у неї є нагальна потреба бачити себе зі сторони.

Ще на ранніх етапах свого становлення людство дійшло висновку, що «культурологічне становлення особистості відбувається у процесі певного педагогічного впливу» (Бенин, 1997). Таке розуміння обумовлює необхідність належного рівня сформованості педагогічної культури у фахівців, які в силу своїх професійних функцій перебувають у постійному міжособистісному контакті. Зокрема, як зазначає Т. Іванова (Іванова, 2005), вперше в систему наук про культуру і педагогіку вводиться її нова галузь – педагогічна культурологія, яка досліджує специфічне переломлення прямого і зворотного зв'язку між культурою і особистістю.

Педагогічна культурологія, як знання про культуру, вирішує проблему культурної самосвідомості, проблему цінностей особистості не лише вчителя, але й усіх членів суспільства, які певним чином мають

зв'язок з процесом виховання молоді, зокрема, майбутніх соціальних працівників.

Так, у ході дослідження було з'ясовано, що педагогічна культурологія покликана орієнтувати людину на ідеали, що «інтегрують у собі уявлення про досконалість» (Ариарский, 2001), що може проявлятися у педагогічній культурі осіб, професійні обов'язки яких безпосередньо передбачають наявність суб'єкт-суб'єктних відносин і педагогічний вплив на них.

Аналіз наукової літератури дозволяє сформулювати власне визначення культури. Термін «культура особистості» трактуємо як суспільно-історичне явище, що, з одного боку, є надбанням суспільства (ступінь цивілізованості, інтелектуального розвитку, гуманістичного світогляду як набута сукупність знань, матеріальних та духовних цінностей, норм поведінки, системи комунікацій, значущих ідей, звичаїв, традицій, які виробляються в процесі життєдіяльності суспільства), з іншого – особистісною якістю (рівень освоєння суб'єктом матеріальних та духовних цінностей, норм поведінки, системи комунікацій та уміння застосовувати їх у процесі соціокультурної взаємодії).

Зокрема, І. Агієнко розглядає культуру як засіб творчої самореалізації кожного члена суспільства та арсенал суспільних нововведень. Особистість соціокультурна за своєю сутністю, але індивідуально неповторна за способом свого існування. Але щоб культура була саме процесом, а не тільки сукупністю готових цінностей, потрібний постійний саморозвиток людини і людства. Суб'єктом культури може бути лише індивід, який прагне саморозвитку, самоформування.

Саморозвиток є атрибутивною ознакою особистості, а в культурі завжди присутній особистісний чинник саморозвитку, тобто перетворення багатства культурного досвіду попередніх поколінь у внутрішнє багатство індивідів, що знову втілюють його зміст у своїй соціальній діяльності, спрямованій, у свою чергу, на перетворення дійсності і самої людини [1: 10].

У психологічному словнику культура (лат. *Cultura* – освіта, догляд, розвиток) – предметно-ціннісна форма освоювально-перетворювальної діяльності, в якій відображається історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, породжується й утверджується людський сенс буття [8: 82].

У цьому ж словнику стверджується, що культурна людина – це інтелігент (за духовною суттю), що посідає активно-творчу життєву позицію і прагне найвищі здобутки людства, оптимальний раціоналізм діяльності спрямувати на утвердження творчої свободи і гідності людини як вищої цінності. Метою культури є всебічний і гармонійний розвиток сутнісних сил і діяльності, здібностей людини.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури встановлено, що феномен «культура» багатозначний. Характерним для нього є складність та багатовимірність. Незважаючи на велику кількість визначень культури, можна виділити наступні складові цього поняття: гуманність, людинотворення, яке полягає в конкретизації загальнолюдських цінностей, притаманних кожній людині.

Продуктом культури є сама людина, яка одночасно є творцем культури; головне джерело культури – діяльність людини. Культура містить способи та результати діяльності людини [9: 8].

Отже, культура – це складний сплав ціннісних, діяльнісних і особистісних аспектів, що не має однозначного й універсального визначення, яку, разом з тим, можна проаналізувати і визначити у контексті тієї або іншої області людського життя.

З психолого-педагогічної точки зору у структурі загальної культури саме духовна культура особистості є окремим напрямом та виступає вагомою складовою культури особистості. Встановлено, що особлива увага до проблеми духовної культури почала приділятися з початком активної розробки культурологічного напрямку у філософії, соціології, педагогіці та психології.

У педагогічному середовищі зміцнюється думка щодо того, що духовна культура може послужити основою цілісного виховання й освіти особистості, сприяти відновленню справжньої ієрархії цінностей, зупинити розпад духовного ядра особистості, вихолощування її внутрішнього життя.

Філософські, психолого-педагогічні питання формування духовної культури особистості у процесі навчання досліджували І. Бех, М. Бердяєв, В. Біблер, Л. Виготський, С. Гессен, Й. Гнітецький, В. Гриньова, К. Дейнек, І. Зязюн, Є. Ільєнков, М. Каган, І. Кант, Ч. Купісевич, Т. Левовицький, О. Леонтєв, В. Онищенко, В. Орлов, О. Отич, С. Рубінштейн, В. Сухомлинський та ін.

Зокрема М. Бердяєв писав, що особистість «є образ і подоба Бога в людині ...особистість духовна і передбачає існування духовного світу» [16]. Саме тому, наголошував філософ, «особистість є категорією релігійно-духовною». При цьому «цінність особистості передбачає верховну цінність Бога. Якщо немає Бога як джерела зверх особистісних цінностей, то немає і цінності особистості, є лише індивід, підпорядкований родовому природному життю» [16].

Такого підходу дотримується і сучасний вчений В. Онищенко, який пише: «...виходячи із засад християнського віровчення і християнської антропології людина визначається як образ і подоба Бога, призначення якої на Землі полягає в тому, щоб пройти школу земного життя – пізнання,

істотним компонентом якого виступає правильно зорієнтована й організована система освіти як державна і соціальна інституції. Освіта в цьому ноологічно-онтологічному ракурсі є тією передумовою становлення і розвитку людської особистості, яка має бути доступною усім членам людської спільноти» [9, с. 12].

У широкому сенсі духовна культура – це різноманітний досвід життєдіяльності суб'єктів, що включає в себе найсуттєвіші результати суспільного досвіду народів щодо освоєння суспільного й духовного буття, соціуму, багатогранних духовних цінностей. Такий досвід має універсальний характер. У вузькому розумінні духовна культура становить собою спосіб взаємодії, взаємовпливу форм діяльності соціальних суб'єктів, що здійснюються в процесі духовного виробництва, це система соціально-духовних цінностей, спрямована на духовне піднесення особистості і суспільства. У цьому сенсі можна сказати, що критерієм розвитку духовної культури є самореалізація духовних сил людини, її духовного потенціалу, індивідуального самоутвердження. Особистість – це завжди невичерпна потенція. Головними умовами й чинниками розвитку духовної культури особистості є:

1. Духовна свобода суспільства, свобода індивіда.

2. Самоздійснення індивідуального стилю творчої духовної діяльності.

3. Комунікативна культура особистості.

4. Повнота емоційного сприйняття світу.

Духовна культура особистості також підлягає названим чинникам. Вона реалізується як у навчальному, так і позанавчальному процесі, пізнавально-творчій, емоційно-вольовій діяльності суб'єкта навчання.

Духовна культура не є притаманною від народження. Вона виникає й розвивається лише в результаті накопичення особистістю пережитих, усвідомлених знань, відносин й емоційних станів. Феномен досвіду духовної культури в якості ключової ланки «зв'язку часів в середині суб'єкта» (М. Бахтін) інтегрує духовні потреби й спонування людини, духовні переживання, уявлення про себе, Іншого і світ.

Духовна культура – це одна з трьох складових культури: матеріальної, духовної і соціальної. До сфери духовної культури в тій чи іншій мірі належать такі галузі, як релігія, мистецтво, філософія, наука, мораль, право, політика.

Духовну культуру народу утворюють норми, правила, еталони, моделі, норми поведінки, закони, цінності, ритуали, символи, міфи, знання, ідеї, звичаї, мову. Це його мрії і надії, світоглядні орієнтації та вірування, етичні й естетичні погляди, це світ відносин і традицій, який втілюється в релігії, моралі, художній творчості народу, його філософських роздумах і

політико-правових відносинах. Вона є результатом діяльності людей, але творіння не їх рук, а розуму. Нематеріальні об'єкти не можна побачити, відчутти, почути, вони існують у свідомості і підтримуються людським спілкуванням.

Будь-який об'єкт нематеріальної культури має свій матеріальний носій. Знання реалізуються через книги, а звичаї та ритуали – за допомогою невербальних і вербальних засобів спілкування. Ще давні греки сформували класичну тріаду духовної культури людства: істина – добро – краса. Відповідно були виділені три найважливіших ціннісних абсолюту людської духовності:

- теоретизм, з орієнтацією на істину і створенням особливого сутнісного буття, протилежного звичайним явищам життя;
- етизм, що підпорядковує моральному змісту життя всі інші людські устремління;
- естетизм, що досягає максимальної повноти життя з опорою на емоційно-чуттєве переживання.

Проблема духовності – це специфічна якість людини, спільноти, яка характеризує мотивацію й смисл поведінки. Духовність розглядають як певну позицію цілісної свідомості. У соціальному плані – це продукт і фундаментальне підґрунтя культури, це прояв «людського в людині». Поняття «духовність» вживається для позначення світоглядних мотивів поведінки.

Духовність – внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ. Національна свідомість і національна культура – невід'ємною ознаки духовності народу. Тому якщо говорити про духовний світ етносу, про його духовну культуру, то, перш за все, необхідно говорити про його складові, які включають світогляд, національний характер, менталітет, людський ідеал.

Світогляд – система узагальнених знань про світ у цілому, про місце в ньому людини, про її ставлення до світу. Світогляд виступає як духовно-практичне явище і являє собою сплав знань, поведінкових установок, цінностей і переконань. Це питання ставлення людини до світу, про її місце і призначення в цьому світі.

На основі вирішення цих питань людина виробляє життєву установку, якою керується у практичній діяльності. Світогляд є основоположним елементом будь-якої культурної системи. Світогляд – складна, напружена, суперечлива єдність світобачення (інтелектуальна основа світогляду) і світовідчуття (психоемоційна основа світогляду), знань і цінностей, інтелекту та емоцій, розумного обґрунтування і віри, переконань і сумнівів, суспільно значущого та особистісного, традиційного і творчого мислення.

З усіма зазначеними питаннями тісно пов'язана проблема духовної культури, як суспільства, так і особистості, які мають певні визначальні характеристики, єдності та відмінності.

Актуальним виявляється розглянути поняття духовної культури у світлі сучасних філософських, соціологічних, психологічних, культурологічних та педагогічних дискусій. Кожна людина з моменту народження та протягом життя перебуває під впливом певної культури, а точніше, певного культурного середовища, з тим, або іншим (високим чи низьким) рівнем культури, опрідеченої у відповідних цінностях чи антицінностях [9]. Тому кожна антропологічна наукова гілка повинна та намагається розглядати людину у контексті її духовної культури.

Різні аспекти існування духовної культури, особливості її розвитку одержали висвітлення в дослідженнях видатних науковців, серед яких варто відзначити роботи М. Бахтіна, В. Біблера, С. Великовського, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, В. Проппа та ряду інших вчених. Їх праці дають можливість уникнути однобічних витлумачень духовності [15].

Філософське обґрунтування сутності духовної культури, духовності представлено у працях М. Бердяєва, В. Вернадського, Г. Сковороди, В. Соловйова, П. Флоренського, О. Чижевського, П. Юркевича. Особливого значення набувають релігійно-філософські погляди В. Зеньковського, І. Ільїна, С. Франка. Педагогічне обґрунтування – у роботах В. Сухомлинського, Я. Коменського, І. Беха, Б. Неменського та ін.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження духовної культури сучасності стає криза раціональності та звернення до антропоцентричності духовної культури, визначення її через людське буття.

Яскравим відображенням кризи людської суб'єктивності і гуманізму в сучасній культурі стала концепція М. Хайдеггера. Центальною темою в ній стає тема мови як засобу комунікації. Вихід з культурної кризи, що створилася, бачиться Хайдеггеру у новому досвіді мислення, яке спирається на твердження Протагора, що людина є мірою всіх речей.

Іншим напрямом у дослідженні духовної культури особистості є психоаналіз, який ставить перед західною культурою проблему несвідомого. Його засновником був австрійський психіатр З. Фрейд. Він висунув гіпотезу про існування несвідомого як особливого рівня людської психіки, де зосереджені несвідомі бажання і витіснені з свідомості ідеї.

Роль духовної культури в житті людини, за Фрейдом, полягає в здатності сублімувати (замінювати) примітивні потяги. Завдяки неї вони набувають форми прагнення до творчості, пізнання та іншої діяльності, яка етично схвалюється, та виконує роль внутрішнього цензора, завдяки якому людина здатна жити як соціальна і культурна істота [20].

Екзистенціальні концепції духовної культури К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, А. Камю привертали увагу до проблем сучасної культури, які виникають внаслідок відчуження людини від соціуму. Люди будуть дбайливіше ставитися до свого життя, якщо усвідомлять абсурдність людського існування, – вважають екзистенціалісти. Усвідомлення абсурду буття призводить до бунту, а цей останній – до свободи, заради якої людина готова піти на все, оскільки в свободі вона знаходить сенс свого життя, вона визначає духовну сторону життя особистості.

Помітне місце в сучасній культурології дослідження духовної культури особистості займають концепції структуралізму, розроблені К. Леві-Строссом, М. Фуко, Ж. Деррідою. Структуралісти поставили завдання подолати описовість і дослідити духовну культуру особистості за допомогою суто наукової методології природничих наук, що включає формалізацію, комп'ютеризацію, математичне моделювання.

Структурування здійснюється в різних галузях культури: мові і літературі, соціальних уявленнях та ідеології, мистецтві і масовій культурі [10–13]. Але такі спроби збіднюють духовну культуру особистості, зводячи її до вимірюваних характеристик, залишаючи поза межами уваги спонтанність, непередбачуваність, які є своєрідними каталізаторами творчості, натхнення, мистецтва.

У переважній більшості філософської та педагогічної літератури «духовність» ототожнюється з «духовною культурою», розглядається як поведінковий аспект. Їм протистоїть суто релігійний напрямок, де поняття духовності пов'язано, перш за все з поняттям «дух» та має трансцендентальний зміст. У релігійному контексті дух є зв'язуючою ланкою між людиною та Богом, яка відрізняє людину від інших живих істот. Інші вчені і філософи розглядають духовність як внутрішню якість особистості, один із чинників свідомості людини, що наближує їх до психологів.

Психологічну сутність духовності та духовного розвитку дає Ж. Юзвак. Автор розуміє духовність як творчу здатність людини до самореалізації і самовдосконалення, що зумовлюється такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, які є необхідними для успішного формування та реалізації потреби в цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомлення єдності себе та всесвіту [2].

Що стосується сучасних вітчизняних реалій, в Україні до питань духовної культури особистості традиційно зверталися зі стародавніх часів, а філософські концепції української класичної філософії мають назву кордоцентризму (філософії серця), що відображує саме ідеалістичний,

духовний зміст української філософської та педагогічної традиції [6, с. 189]. Таким чином, для соціально-філософської, педагогічної та культурологічної традиції в Україні завжди була характерна неабияка увага до духовної культури особистості.

Сьогодні ця тенденція, хоча і повільно, подовжується. Соціокультурні перетворення останніх років викликали активний інтерес сучасної педагогічної науки до проблем ціннісного світу особистості, до принципів та умов формування її культури [5, с. 16].

Активно зростаючий інтерес до проблем внутрішнього світу особистості зумовлений, з одного боку, кризою громадської самосвідомості, ускладненням життєдіяльності людини, а з іншого – підвищенням ролі суб'єктивного фактора, значимістю самобутньої духовної культури окремої особистості у загальному процесі культуротворчості.

Науково-педагогічний інтерес до означеної проблеми викликаний основними суперечностями, що характеризують її сучасний стан: між концептуально-методологічним оновленням основ процесу формування морально-ціннісних орієнтацій та традиційною системою методичних засобів його реалізації, між якісно новим поглядом на особистість як на суб'єкт духовного самовизначення у діалозі культур та практикою уніфікованого підходу до навчально-виховного процесу.

Головним віддзеркаленням розвитку духовної культури особистості у суспільстві є освітянська сфера, яка за виконанням наслідувальної функції є головною у процесі соціалізації та формування духовної особистості.

У традиційних суспільствах, де навчання відбувається безпосередньо, також безпосередньо наслідуваними є багатоманітні форми духовної культури особистості. Із ускладненням суспільного життя освіта не втрачає, а навпаки, ще більш здобуває духовного впливу на формування особистості.

Суспільно-ідеологічна сутність освіти перевищує соціалізаційний вплив будь-яких інших соціальних інститутів. Тому, цілком зрозуміло, що новий етап розвитку української духовної культури потрібно починати саме з освіти, що є очевидним вже й сучасним управлінським структурам. Захопленість відродженням духовної культури проявляється майже в усіх офіційних документах, які стосуються освіти.

Яскравою ілюстрацією цієї думки є дослідження А. Богуш, де зазначені головні освітянські документи у кореляційному зв'язку з думкою про духовне формування та духовну культуру особистості. «Знайомство з останніми державними документами, що були видані в самостійній Україні в галузі освіти, засвідчує, що у змістовій

характеристиці дефініції "Мета" одним із її чинників обов'язково виступають або розвиток духовності, або ж виховання моральності».

Цитуємо: "Формування основ духовності особистості" (Концепція дошкільного виховання в Україні); "Виховання високих моральних якостей" (Закон України про освіту); "Виховання духовної культури особистості, духовних цінностей орієнтацій, виховання моральної свідомості" тощо» (Орієнтовний зміст виховання в національній школі) [8].

Таким чином, необхідно визначити, що саме являє собою духовна культура особистості, які її складові та структурні елементи. Найсуттєвішими елементами духовної культури особистості, за визначенням більшості науковців, є потреби у: самоповазі, пізнанні світу, себе, сенсу життя, сприйняття та створення краси, здійснення добра та справедливості, досягнення психічної досконалості.

Найбільш загальним терміном є духовна культура особистості, але цей термін є й якнайскладнішим для визначення та наукового категорювання, бо в залежності від філософсько-світоглядної думки до духовного життя та культури особистості формуються і її визначення. У загальному сенсі, духовна культура – продукти духовної діяльності людини, які існують переважно в ідеальному вигляді: поняття, уявлення, вірування, почуття і переживання, доступні свідомості і розумінню всіх людей.

Духовна культура створює особливий світ цінностей, формує і задовольняє наші інтелектуальні та емоційні потреби. Духовна культура – це продукт суспільного розвитку, її основне призначення полягає у продукуванні свідомості.

Поняття духовність науковці використовують у вузькому і в широкому розумінні. У широкому розумінні духовність має різну представленість у буттєвому, рефлексивному і власне духовному потоках психіки як спрямованість на себе (буттєвий потік), на зовнішній світ та на інших людей (рефлексивний потік), на межові трансперсональні смисли (духовний потік як вияв духовності у вузькому значенні терміна), що можна розглядати як прояв ступеневого духовного розвитку.

Нижче «Я» (рефлексивний потік психіки) та вище «Я» (духовний її потік) особистості взаємопов'язані – вони невіддільні. Кожний наступний ступінь духовного розвитку не лише включає в себе попередні ступені, а й підпорядковує собі їх можливості, перебудовує ієрархію смислів за своїм провідним смислом, виводить особистість за межі самої себе [9, с. 65].

Отже, духовність – це цінніший вимір буття (внутрішнього та зовнішнього в їх єдності), його співвіднесеність з абсолютними цінностями, вічністю, творчістю, свободою. Засобами формування духовності світської і духовності віри є духовна культура (мистецтво,

релігія, література, наука), тобто «квазіреальність», яка переводить мораль у почуттєву духовну форму, створює умови для того, щоб вона стала особистісно значущою.

Духовність та духовна культура – надзвичайно складні й інтегративні поняття. З позиції філософії – це, насамперед, внутрішній світ людини, її свідомість, світоглядні орієнтації. Основою духовності є власне людські цінності, духовні потреби, інтереси, смаки й ідеали.

Сучасне прагнення до гуманізації суспільства, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей свідомо стимулює інтерес саме до культурного аспекту формування особистості. Сучасне суспільство, як ніколи раніше, потребує мислячої, духовно багатой особистості, яка відчувала б відповідальність за соціально-політичний і економічний розвиток країни, за збереження духовної культури народу.

Схвильованість станом духовної культури особистості провідні науковці висловлювали завжди, з тих часів, коли взагалі зародилося духовне життя та філософсько-наукове пізнання.

Духовна культура виникає завдяки тому, що людина не обмежує себе лише чуттєво-зовнішнім досвідом і не відводить йому переважного значення, а визнає основний і керівний духовний досвід, з якого він живе, любить, вірить і оцінює всі речі. Цим внутрішнім духовним досвідом людей визначає зміст і вищу мету зовнішнього, почуттєвого досвіду.

Як було зазначено вище, духовні пошуки в літературі завжди мали антропоцентричну спрямованість, оскільки натуралістичне, соціально-історичне підґрунтя духовних пошуків аналізується не відокремлено, а у співвідношенні з людиною, як онтологічний вимір її духовності. Тому будь-який аналіз понять «духовність», «духовна культура» невід’ємно пов’язаний з аналізом поняття «особистість», з цього поняття треба починати.

Поняття «особистість» включає соціальні властивості і якості людини. Воно характеризує її суспільну сутність, значущість, яка не підлягає матеріальному виміру, а лише духовному усвідомленню. Формування розглядається як результат розвитку особистості, включаючи її становлення, набуття сукупності якостей і властивостей.

Духовно-моральні якості особистості являють собою поєднання ознак духовності і моралі в людини. Звідси впливає узагальнення щодо трактування поняття духовно-моральні якості особистості. Воно включає розуміння характерних її ознак, які базуються на естетизмі, етизмі, теоретизмі та мають своє втілення у системі поглядів, уявлень, норм і оцінок, регулюючих поведінку людини в цілому й конкретні вчинки зокрема [12].

Розвиваючи ці думки, С. Сисоєва визначає особистість як системну соціальну якість індивіда, що формується у спільній діяльності та спілкуванні й характеризується його включеністю в суспільні відносини. На думку С. Сисоєвої, людина є особистістю, оскільки їй властива свідомість, певна система потреб, інтересів, поглядів, переконань, розумових, моральних та інших якостей, які внутрішньо визначають її поведінку, надають їй певної цілеспрямованості, стійкості та організованості.

Завдяки цьому людина виступає як суб'єкт власної діяльності, передбачає її результати, контролює й несе за неї відповідальність. Особистість цілісна, її фізичні, розумові, трудові, моральні та естетичні якості взаємопов'язані. Вона характеризується рисами, спільними для всіх людей, та водночас у неї завжди є щось особливе, що відрізняє її від інших, щось індивідуальне. Індивідуальна своєрідність особистості неповторна.

Саме як суб'єкту соціальних відносин і свідомої діяльності особистості притаманні всебічність та гармонійність, які є засадами ефективного прояву її творчої сутності [10, с. 61].

У процесі становлення та розвитку особистості змінюється склад світу людини, що є системою культурно-історичних передумов людського існування. У сфері внутрішнього розвитку особистості осмислюються позитивні надбання людини згідно поставленим нею життєвими меті та ідеалу. Людина є єдиною живою істотою, яка відчуває особисте буття як проблему, що штовхає її на духовні пошуки – розвиток своєї особистості. Духовні пошуки є одним з видів людської діяльності, який охоплює пізнавальну і ціннісно-орієнтаційну діяльність.

Завдяки закріпленню в знаках, символах, організаційних формах, комп'ютерній техніці, духовна культура стає відносно самостійною від свого творця, людини. У ній об'єктивуються і виділяються особливі сфери духовної творчості. Духовне і духовно-практичне освоєння всієї реальності оформлюється в філософії, мистецтві, різноманітних науках.

Духовно-практичне освоєння (включаючи регулювання) суспільного життя здійснюється в політиці, праві, моралі. Універсальні духовні функції, як світоглядні, так і нормативно-регулятивні, виконують міф і релігія. У майбутньому, можливо, відбудуться революційні зміни духовної культури у зв'язку з розвитком екологічної свідомості і освоєнням космосу.

Духовна культура становить собою основу життя, життєве осердя й систему орієнтирів у саморозвитку людської особистості, нації, людства. Духовна культура – це еволюційна програма, за якою людина самореалізовує себе в часі й просторі, отримуючи випромінювання Всеєдиного Духу з нерозгорнутого часопростору й повертається зрілим духом своїм у безвічність, єднаючись з Усеєдиним. Кожен індивід, кожен

народ має свою еволюційну програму, яка розгортається в просторі його душі – його життєвої матриці.

Духовна культура, за Г. Сковородою, – «друге, духовне, народження людини». І нація духовно самонароджується у власному моральному визріванні й культурно саморозвивається в інформаційному полі Світу питомої культури, як уся земна Природа саморозвивається в інформаційному полі Всесвіту. Зрештою, духовна культура – це відкрита система саморозвитку, самореалізації й самовідтворення особистості й народу як збірної цілісності.

Цивілізації як вторинні, закрито-антисистемні явища виникають у процесі паразитування на кореневій основі культур і зникають у нескінченному процесі культурного саморозвитку народів. Тільки культура за своєю первинною духовною сутністю лишається позачасовим феноменом і являє собою могутню саморозвинну життєву силу.

Людина – це передусім її особиста культура, явлена в її другому народженні – народженні особистого духу в серці людському. Так і нація – це передусім її питома культура, явлена в народженні й утвердженні національного духу. Явищами національного духу також є право, релігія, філософія, ідеологія, мистецтво.

Окрема особистість являє власну культуру при своєму «другому народженні», осягаючи «божественне» в собі (Г. Сковорода). Згідно з філософією духу Г. Сковороди, зародки духовності наявні в серці людини від першого народження, але вони не проявлені, не усвідомлені людиною. Лише через самоусвідомлення в «мудрому серці» свого призначення у світі, через самореалізацію зародків духовності людина народжується вдруге – *«Дух Духа творить»* (Г. Сковорода).

Культурне народження й визрівання людини відбувається завдяки просвітленню серця світлом Усесидної Істини. В цьому сенсі особиста культура людини – це нескінченна духовна практика, шлях самореалізації особистого духу, *«шлях душі до самої себе»* (Георг Зіммель, німецький філософ життя). А коли людина занапастила свою душу, й омертвіла душа – її життєва програма, тоді людина не має свого місця в житті й не знає, для чого живе, не розуміє смислу життя.

У той же час духовні пошуки, будучи частиною духовного виробництва, охоплюють не всю сферу життєдіяльності, але тільки її певну частину, саме ту, яка містить у собі проблему вибору на основі смислосягання того чи іншого ціннісного змісту свідомості – цінностей, норм та ідеалів, яким слідує людина, приєднання до духовної культури людства, її здобутків.

Своєрідність духовної культури в тому, що цінності, що складають її необхідні людині для задоволення ідеальних потреб. До сфери ідеального

належить зародження питання, пошук відповіді на нього, а також сам результат – відповідь, яка представлена в вигляді духовної культури.

Духовна культура є ведучою і визначальною по відношенню до культури матеріальної як у долі етносу, так і в його матеріальному достатку. Життєвий шлях окремого індивіда (представника етносу) також визначається його духом не в меншій мірі ніж історичними обставинами його життя, а в більшій.

Духовна культура складається із знаків та символів, смислів та значень, цінностей і норм, міфів та фольклору, концепцій та теорій, ідеологій та переконань; у всьому цьому надбанні визначальну роль відіграє ціннісно-смилова сфера, яка і є духовністю у вузькому розумінні слова, бо дає окремому етносу чи індивіду орієнтири життя.

Духовна культура особистості складається, в першу чергу, з ментальної і рефлексивної частин, причому ментальна частина передуює рефлексивній. Становлення духовної культури особистості розпочинається з її, культури, ментальної частини, яка виступає в якості базової, а продовжується рефлексивною частиною, яка є похідною від ментальної і надбудовується над нею.

Людинотворча сутність духовної культури визначається не тільки впливом зовнішніх факторів, а й через саморозвиток, самовдосконалення, через комунікацію та спілкування зі світом. Особистість людини та її духовна культура формується в процесі повсякденного спілкування з навколишніми.

Культура визначеного суспільства приймається людиною не як щось зовнішнє, ззовні нав'язане, але як складається з моделей відповідного поведіння, що виникають у комунікації і постійно зміцнюються остільки, оскільки люди спільно взаємодіють з умовами життя [8, с.17]. Саморозвиток та самовдосконалення має вихід через творчу діяльність, через будь-які прояви самореалізації та пошуку сенсу життя.

Самореалізація людини неможлива без прояву духовної культури у поведінковому аспекті, що характеризують етичні складові духовної культури особистості. Етичні якості особистості – це такі характерні її ознаки, які базуються на нормах поведінки, моралі людини конкретного класу, суспільної чи професійної групи.

Суттєвою ознакою людського в людині є любов, яка з давніх-давен посіла важливе місце в духовній культурі людства. Особливо важливе значення почуття любові в культурі полягає в його здатності перетворювати знання, образи, ідеї, цінності на ідеали. Це ж стосується й ідеї Бога. Вона стає найвищою ідеальною реальністю, якщо животвориться почуттям любові до Бога і через нього – до його творінь. Любов, таким чином, є глибинною основою культури і всього духовного життя людини.

Через культуру як внутрішню діяльність душі окремої людини й цілої нації виявляється непроминуща духовна цінність життя. Тому смисл людського життя – у творенні власної культури. Культура як вища, духовноенергетична діяльність окремої людини й нації, як пробуджений, просвітлений стан людської душі є носієм непроминущих духовних цінностей і моральних принципів.

Моральність – це основа людської культури, її внутрішній закон і найбільша духовна таїна. *«Ніколи не перестануть вражати нас дві речі – моральний закон усередині нас і зоряне небо над нами»* (І. Кант). Моральність виявляється у вчинках, діях людських. Саме дієвістю перевіряється істинність слів і думок. Тому одвічний принцип моральної зрілості людини становить *триєдність істинної думки, правдивого слова й праведного діяння*.

Моральний імператив зобов'язує людину правдиво думати й правдиво говорити, а правдивість слів і думок утверджувати праведними діями. В українському народному світогляді одвіку первинною була дія, звідси наш прадавній теонім – *Дій*. Відтак дія зажила у слові, й слово необхідно оцінювати за його дієвістю, тобто наскільки воно є дієвим чинником людського життя. *Моральність починається тоді, коли закінчуються балачки, заклики й люди розкривають свою суть у вчинках. Усе сутнісне в людині виявляється в її діях, а не в словах*.

Моральний закон, совість людська тримаються на праведних діях. А облудність, лукавство маніпулює словами і вводить людей в оману. Саме словесна омана лежить в основі логократичного способу управління суспільством, точніше – маніпуляції масовою свідомістю. Політичні гравці втягують суспільство у незбутню гру-ілюзію, в результаті якої ми програємо головне – смисл життя. А люди потребують не облудних закликів і заклинань, а результатів суспільно значущих дій, які вибудовують духовну перспективу культурного розвитку людини, нації, людства.

Ця стратегічна перспектива в нашій країні, де панує квазідержавне утворення, ще не вибудована. Національній стратегії культурного розвитку, заснованій на законі моральності, мають бути підпорядковані всі сфери суспільного життя: право, релігія, мистецтво, державний лад, економіка, політика. Тоді пріоритетним стане не приватний інтерес політично-олігархічних кланів, а загальносуспільне, національне прагнення громадян жити гідним людським життям.

Сутнісною ознакою національної культурної стратегії є моральна зрілість людини – духовне осердя культури. Відтак духовна культура стає дієвим чинником саморозвитку людини й нації.

Духовна культура – універсальний психосоціальний механізм пробудження до дії сутнісних сил суспільства. Культура як центральна нервова система єднає, збалансовує, гармонізує духовну й біологічну сфери індивідуального людського єства й соціальних утворень, формує волю до життя.

Проникливо охарактеризував сутність духовного типу Андрей Шептицький: *«...Ніякими силами не можна змінити духовного типу людини – на це ми маємо чимало доказів із минулої й сьогодишньої історії. Нарід може під сильним натиском змінити зовнішні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних. Можна говорити різними мовами світу, визнавати себе громадянами різних держав, служити різним культурам, але духовно змінитися не можна»* (Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері. Львів, 1994. С. 19).

Ширше цей погляд на духовність нації професор В. Антонович висвітлює у «Короткій історії Козаччини». І Антонович, і Шептицький своїм життям і діяльністю в ім'я України підтвердили цю істину. Будучи нащадками сполонізованих українців, вони зберегли й розвинули індивідуальну ідентичність і в своїй душевно-індивідуальній суті єства явили світові феномен українського духовного типу.

Прагнення людської душі жити, що, власне, є первинною ознакою наявності в людському єстві еволюційної програми духовного культурного саморозвитку, найповніше виявляється в духовному типові. Духовний тип у своїх глибоко внутрішніх, духовних прагненнях самореалізації життєвої програми своєї душі, сформований у питомому природному й традиційному культурному середовищі, не піддається так впливові чужорідного природного й соціокультурного середовища, як адаптивний тип, який біологічною суттю своєю, цілковито узалежнюючись від потреб організму, пристосовується до будь-яких умов аж до повної асиміляції.

Адаптивний тип не слід плутати з природною адаптивністю людського єства, що є основою розвитку духовного типу. Сила життєвості обох типів свідчить про різні еволюційні програми та духовні й біологічні потенційні можливості індивідів і націй.

Питомі ознаки українського духовного типу виявляються сьогодні і в материковій Україні, й за її межами та набувають особливої ваги в пору пробудження в широких колах українського суспільства національної самосвідомості та набуття українцями статусу повноправної нації – суб'єкта самостійного владованого життя. *Духовний тип є осердям культурного саморозвитку людини, основою моральної волі її духу та самоідентифікації, що забезпечує їй незалежне й повноцінне життя в будь-якому соціумі.*

До визначальних чинників духовного типу народу належать моральна воля національного духу, узгоджена з Усеєдиним моральним законом, та природне право, узгоджене з законами Природи. Ці чинники посилюють духовний ресурс людської культури – здатність управляти своїми почуттями й думками, здатність взаємодії й взаємодопомоги та народження з аморфної етнографічної спільноти морально зрілої національно-культурної спільноти.

Разом із філософією, педагогікою, освітою, наукою, мистецтвом вони становлять найдієвіші функціональні складові системи культури і мають спільну мету: забезпечення реалізації еволюційної програми людини, підвищення духовно-інтелектуальної якості цілого суспільства. На жаль, духовно-соціальну функцію цих чинників, як і культури в цілому, в самоорганізації, самовідтворенні й саморозвитку української нації держава належним чином не забезпечує, і вони не стали її стратегічними пріоритетами.

А *«право як явище національного духу»* (П. Юркевич), як сутнісна складова культури має бути провідним націєтворчим, державотворчим чинником. Ми й досі говоримо про це у майбутньому часі. Українській філософемі П. Юркевича абсолютно точно відповідає японська філософема, явлена в народному прислів'ї: *«Душа народу створює державу»*. У японській культурі це одвічне прагнення людської душі жити є дієвою суспільною силою, завдяки чому японці стали світовим національно-державним феноменом.

Біблія містить багато прикладів та вчень, які стосуються формування особистості та її духовної культури. Вона підкреслює важливість вірності істині, терпіння, вірності, покаяння та інших чеснот, які є ключовими для християнського життя.

Біблія вчить про рівність чоловіка та жінки, їхнє створення за образом Божим, і про важливість поваги та співчуття до інших. Біблія надихає на розвиток таких духовних якостей як терпіння, вірність, смирення, покаяння, співчуття, любов до ближнього. Біблійні історії та приклади показують, як розвивати позитивні риси характеру та долати негативні.

Священне Писання містить етичні норми, які слугували основою для формування духовних моральних цінностей у багатьох культурах, вказує на важливість духовного росту, пізнання Бога та Його волі, що сприяє формуванню цілісної особистості.

Біблія є важливим джерелом для літератури та філософії, фізики і біології, впливаючи на формування світогляду багатьох поколінь. У Дії 17:26 апостол Павло висловлює цікавий погляд на дійсність. Він стверджує, що Бог створив нас усіх «з одного». Хоч усі ми живемо в різних

культурах, але, говорячи біблійною мовою, є те, що об'єднує всіх людей, незважаючи на їхні культурні відмінності, тому що Бог є Творцем усього людства.

Хоч Господь відкрив істину конкретним поколінням у минулому, Він подбав про те, щоб майбутні покоління, читаючи Боже Слово, розуміли: ці істини не мають національних, географічних і часових обмежень. Хоч Біблія була написана дуже давно серед різних культур, які радикально відрізняються від наших, її істини стосуються нас так само, як і людей, яким вони були вперше адресовані. У Христі немає ні юдея, ні грека, нема ні раба, ні вільного. Усі стали близькими Його дорогоцінною кров'ю (див. Гал. 3:28; Ефес. 2:13).

Можна наводити безліч прикладів духовного сходження національних культур, віддалених одна від одної в просторі й часі: *«Хто сіє хліб, той сіє праведність»* – це головне гасло духовно-економічної реформи (XI – VI століття до н.е.) іранського пророка Заратустри; *«Хто хліб дбає, того Бог кохає»* – це українське народне прислів'я. Досі цей одвічний духовно-моральний імператив не став пріоритетом української реформації.

На рівні національних культур не буває незгод, конфліктів, воєн. Усі незгоди й нещастя між людьми – через їхнє безкультур'я та агресивність релігійних і політичних організацій, які роз'єднують етнічне єство й народи.

Немає природних перепон для взаєморозуміння, взаємодії між людьми й народами. Має бути лише одна передумова – духовна перспектива в культурному саморозвитку людини й збірної особи народу.

Духовна культура особистості – це як культура саду, квітника, виплекана дбайливою людською працею, де в розмаїтті видів кожна рослина, кожна рослина зберігає свій цвіт, свої пахощі й дає свої плоди.

Першорядне завдання національної культурної політики України – захист унікальних національних культурних надбань в усьому їх розмаїтті та забезпечення безперервності процесу культурного саморозвитку на основі субетнічних традицій і духовно-ціннісних орієнтирів української нації. У національній культурі субетнічні культури складають унікальне розмаїття.

Національна культура поєднує субетнічні групи й етнічні спільноти в перспективі духовного саморозвитку, надаючи міжетнічним відносинам націєтворчо-державотворчого спрямування. Так відбувається самоусвідомлення культурно-політичної ідентичності української нації, українського духовного типу з розмаїтою природною адаптивністю в цілісному культурному просторі України – питомому середовищі для всіх, хто обрав цю благодатну землю для свого духовно-культурного життя.

Вся неповторна своєрідність українського культуротворчо-націєтворчого процесу, його інформаційно-дієва місткість розкривається у феномені *Українського духовного світу* – етнокультурної, природно-духовної, геополітично-соціальної реальності, що живе в триєдиному зв'язку традиції, нинішньої культурної самореалізації й духовної перспективи саморозвитку. Саморозвинна сила Українського духовного світу виявляється в носіях його духовного типу, синергічна взаємодія яких забезпечує цілісність, живучість і перспективність цього культурного феномену в планетарному масштабі.

Список використаних джерел

1. Агієнко І. *Соціально-філософський аналіз моделей формування особистості як суб'єкта культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук.* Дніпропетровськ, 1998. 20 с.
2. Бованенко О. О. Аналіз різних наукових підходів до визначення поняття «культура» у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* 2016. Вип. 22. С. 3–10.
3. Булашенко С. Д. *Формування економічної культури учнів основної та старшої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова.* Київ, 2011. 22 с.
4. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
5. Винниченко В. К. *Відродження нації.* У 3-х кн. Київ: Наук. думка, 1990. Кн. 1.
6. Грушевський М. С. *На порозі нової України.* Київ: Наук. думка, 1991.
7. Герчанівська П. Е. *Культурологія: навч. посіб. для дистан. навчання.* Київ: Ун-т «Україна», 2006. С. 31–36.
8. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз.* Київ: Знання України, 2002. 580 с.
9. Касіян В. І. *Філософія: навч. посібник. 5-те вид., випр. і доп.* Київ: Знання, 2008. 347 с.
10. *Культурологія: теорія та історія культури: навч. посібник.* Вид. 3-тє, перероб. та доп. / за ред. І. І. Тюрменко. Київ: Центр учбової літ-ри, 2010. 370 с.
11. МIRONЧУК Н. М. *Формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова.* Київ, 2007. 22 с.
12. Москаленко В. В. *Соціалізація особистості: монографія.* Київ: Фенікс. 2013. 540 с.
13. Музальов О. О. *Культурологія: навч. посібник.* Львів, 2012. 185 с.
14. Назаренко Г. А. *Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07.* Київ, 2016. 597 с.
15. Онищенко В. Д. *Фундаментальні педагогічні теорії: монографія.* Львів: Норма, 2014. 356 с.
16. *Психологічний словник* / за ред. В. І. Войтка. Київ: Вища шк., 1982. 215 с.
17. *Словник української мови: в 11 т.* 1973. Київ: Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с.
18. Сидоренко Н. С. *Професійна культура державних службовців у контексті структурних перетворень.* URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016->

- [01\(15\)/13.pdf](#) (дата звернення: 01 серп. 2019).
19. Шокало О. Культура особистості й культура нації.
URL: <https://ukrsvit1.com.ua/kultura/vykhovannia-j-osvita/kultura-osobystosti-j-kultura-natsii.html> (дата звернення: 01 серп. 2019).
20. Gurevich A. Ya. *Kategorii srednevekovoy kulturyi*. Moscow : Izdatelstvo «Iskusstvo». 1972. 318 s.

ОТАМАСЬ Інна / Inna OTAMAS

*кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри освіти дорослих та цифрових технологій
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
<https://orcid.org/0000-0002-3098-2274>
OtamasInna@ukr.net*

ДУХОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ УКРАЇНЦЯ ВІД КОЗАЦТВА ДО СУЧАСНОСТІ

Коли ми говоримо про духовну ідентичність, то зазвичай маємо на увазі сукупність цінностей, досвіду, соціальних ролей, які визначають, ким ми є. Духовна ідентичність передбачає як внутрішнє самовизначення, так і зовнішнє сприйняття особистості іншими людьми. Духовна ідентичність людини формується під впливом культури, національних цінностей, релігії, традицій. У науковій праці акцентується увага на феноменальності козацтва, яка полягає у виробленні унікального в історії України світобачення, що вплинуло на розвиток духовної ідентичності наступних поколінь. В історії козацтва науковці раніше й нині вивчають етапи державотворення в Україні, а також створення власних цінностей, моральних засад, звичаїв і традицій. Як зазначає Я. Потапенко, для Т. Шевченка осердям України був образ козака на вороному коні як символ волі – вищої цінності для людини. Відомий історик, етнограф М. Максимович уперше показав роль П. Могили в будівництві української культури, розповів про історію створення багатьох київських пам'яток, зокрема Трьохсвятительської, Воздвиженської церков тощо. Обороняючи рідну культуру від нападок імперських науковців, він виступав проти її русифікації, проти ігнорування української мови як мови великого окремого народу. Він стверджував, що українська мова виникла ще за часів Київської Русі, раніше за російську. З 1834 р. М. Максимович займався суто історичними, етнографічними дослідженнями. Друком виходить друга частина «Пісень», у якій Максимович зібрав уже понад дві з половиною тисячі пісень. Козацькі пісні, що входили до першої з чотирьох частин, мали величезний вплив на формування національної свідомості у 30-х роках XIX ст. Як зазначають дослідники, видання не поступалося навіть «Кобзарю» Т. Шевченка [1].

Українське козацтво як історична спільнота українського народу є уособленням національного характеру, сили й мужності, традиційного вираження його способу життя, діяльності та поведінки, символом невмирущості української нації, її демократичного й вільного існування в

колі європейських держав. Відповідно козацьке виховання є невід'ємною складовою народної педагогіки в її вершинному вияві, що формувала в юних поколінь українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині, народу, виховувала в них незламну силу духу, стійку волю й високу козацьку мораль, лицарські якості. Аналіз козацької виховної традиції показує її продуктивне функціонування й інтенсивний розвиток у сучасних умовах, що потребує належного навчально-методичного й дидактичного забезпечення з урахуванням особливостей функціонування закладів освіти, вікових та індивідуальних можливостей учнів, інших актуальних соціальних викликів.

Соціально-економічні уявлення запорізького козацтва, як і інших суспільних верств тієї епохи, не становили окремої галузі знань, а були компонентами в системі його релігійних вірувань, політичної культури, соціальної самосвідомості. Природньо, що відношення до економічної діяльності, умов матеріального життя значною мірою визначалося християнським віровченням. Це обумовило морально-етичний підхід козацтва до оцінки і пояснення явищ економічного порядку, правил вирішення матеріальних проблем – (пише І. Фареній) [2].

Цілком закономірним є внесок козацтва у розвиток вітчизняної культури та національної самосвідомості українців. Утвердження духовних основ становості козацтва великий вплив мали вікові традиції українського етносу. Значної енергії цьому процесу надало культурно-національне піднесення в кінці XVI і до XVII ст. Одним з найважливіших його здобутків стало усвідомлення власних історичних традицій, виражене через культ пам'яті і спрямоване на виховання патріотизму на зразках минулого.

У цей період козацькі старшини зумовили активізацію на захист православ'я і сприяли розвитку освіти, науки й культури. Етнічна свідомість і запорозький гарт утверджували в козаках почуття власної гідності, доблесті і честі. Ці поняття в ході національно-визвольного руху поширювалися з козацького середовища й на інші верстви населення. Тому цілком природно, що саме світоглядні засади козацтва стали одним з вагомих чинників національної свідомості українців, а серед тогочасної європейської спільноти вони дістали назву «козацького народу» [3].

Будучи провідною суспільно-політичною силою, українське козацтво виявилось здатним не лише до сприйняття, а й творення власного творчого середовища і виступати творцем самобутніх художніх цінностей. Козацькі думи, козацькі пісні, танці, літописи, ікони. За цими словами величезний духовний досвід XVI–XVIII ст., значну частину якого вдалося втілити у своїй діяльності козацтву. Все це глибоко закарбувалося у

ментальності українців, а отже, вплинуло на їхню національну ідентичність.

Ще М. Грушевський зазначав важливість дослідження тих спільнот, які в історичній ретроспекції забезпечували ідентичність і життєдіяльність народів. На його думку, в історіософії «...головна увага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, певна річ, важливий чинник, але поряд нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатись в тіні поза ним» [4]. Тому, важливу ланку еволюції українського суспільства пізнього середньовіччя та початку нової доби становила козацька верства, що позначилося на всіх сторонах його життя: економічному, політичному та соціальному розвитку, етнокультурних процесах.

В умовах іноземного панування козацтво виступило захисником українського етносу перед загрозою фізичного знищення і духовної асиміляції. Сформувавшись із представників різних соціальних станів, воно стало виразником загальнонародних інтересів, мало визначальний вплив на становлення національної свідомості українців.

На окрему увагу заслуговує проблема церковно-релігійної життя запорозького козацтва. Межигірського та інших православних монастирів. Запорозжці надзвичайно ревно стежили за «чистотою» віри у своїх лавах. при монастирях, а також цілі церковні парафії, робили значні матеріальні внески у храми, прихожанами яких собі поважали. Монастирська школа на Січі існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі ще з 70-х років XVI ст. На чолі з самарським ієромонахом хлопців навчали грамоти, листи, молитви та Закону Божого. Школи Запорозької Січі продовжували традиції братських шкіл. Навчання у них обов'язково поєднувалося з вихованням. Феномен духовності козацької педагогіки – у поєднанні духовно-інтелектуального та фізичного ідеалу, віри у вищість справедливості, мужності та мудрості.

Діяльність козацьких шкіл становить важливий етап в історії освіти в Україні. Знаменним було те, що навчання тут велося українською мовою. У багатогранній та змістовній художній житті Запорозької Січі чільне місце належало музиці, співу та танцям. Високого рівня досягла військова музика. Важливе значення мали духові та ударні інструменти: труби, сурми, литаври, барабани, бубні. Духова музика супроводжувала походи Війська Запорозького, а також різні урочистості. Труби та сурми разом з ударними інструментами використовували як сигнали у походах, боях, а також при зустрічах послів, гостей. У духовній культурі козацької держави високого розвитку досягло хорове мистецтво.

Протягом багатовікового періоду національно-визвольної боротьби український народ поряд з піснями творив думу – героїчну, драматизовану і водночас пройняту великим ліризмом поезію. Вони мали своєрідну художню форму та виконувалися під акомпанемент бандури (кобзі) чи лірі. Думи і народні пісні набули активно дійового характеру завдяки «кобзарям», які часто не лише виконували, а й творили музику. Кобзарство – це своєрідне явище української народної культури, визначне мистецьке досягнення запорозького козацтва.

Кобзарям належить славне місце в історії духовної культури українського народу. М. Гоголь називав їх охоронцями бойової слави нашої Батьківщини, поетами та літописцями.

У духовному житті молоді козацька система виховання відводила особливу роль лицарській честі та лицарській звитязі – своєрідним кодексам якостей шляхетної особистості. Кожен молодий козак намагався розвивати ці гідні поваги властивості, які до цього часу не втрачають значного виховного потенціалу. Неписаний кодекс лицарської честі козаків [5] передбачав:

1. Любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини – України.
2. Готовність захищати слабших, турбуватися про молодших.
3. Шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі.
4. Непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, працьовитість і скромність).
5. Відстоювання повної свободи й незалежності особистості, народу, держави.
6. Турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної землі, природи.
7. Намагання робити пожертвування для будівництва храмів, навчальних і культурних закладів.
8. Цілеспрямований розвиток фізичних і духовних сил, силі волі.
9. Уміння скрізь і всюди чинити благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти.

Козацька система освіти й виховання забезпечувала формування в молоді, крім якостей лицарської честі, певної системи доблесті та звитязи [6], а саме:

1. Готовності боротися за волю, честь і славу України.
2. Нехтування небезпекою, коли справа стосується життя та щастя рідних, друзів, побратимів.
3. Ненависті до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих зайд-завойовників.
4. Здатності відстоювати рідну мову, культуру, право бути

господарем на власній землі.

5. Героїзму, подвижництва у праці та в бою в ім'я свободи й незалежності України.

Козацька педагогіка, її культурно-національний зміст, ідейно-моральні цінності повною мірою відображали національну психологію, характер, світогляд та духовність як основні компоненти свідомості нашого народу, формування його морально-духовних орієнтирів. Українська козацька духовність постійно поглиблювалася завдяки творчому використанню досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, а також народної мудрості, яка впливала на широкі верстви населення, надихала їх на боротьбу за свою свободу.

Українська козацька духовність – це історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, яка виробила і в своєму бутті, способі життя відобразила найвищі цінності національної душі, характеру, світогляду та ідеології.

Козацька духовність – це містке фундаментальне поняття, насажене згустками життєвої, культурно-історичної мудрості, ідейно-моральним та емоційно-естетичним змістом, національним і загальнолюдським потенціалом. Це поняття, яке розкриває людину-українця як активного діяча історії свого часу, господаря рідної землі та держави, володаря, охоронця і примножувача національних матеріальних і духовних багатств – (пише О. Цибулько) [7].

Як найвища якісна характеристика свідомості, козацька духовність має свою особливу систему цінностей. Її характеризують цілісність і гармонійність, віра, надія та любов до всього батьківського, свого родоводу, повага до загальнолюдських здобутків, єдність істини, добра і краси. Складовими і невід'ємними компонентами козацької духовності є презирство і ненависть до всього, що гальмує розвиток рідного народу, обмежує його можливості та перспективи, прагнення та уміння долати перешкоди, які стоять на шляху до утвердження волі, свободи особистості і народу, незалежності України, рівноправності всіх націй [8].

Однією з основних складових козацької духовності була ідея Бога як захисника народу, нації, України. У зміцненні духовних засад козацтва велика роль належала православній вірі. Козаки були віруючими людьми. Вони глибоко шанували свою віру, збагачуючи її традиціями культури своїх предків і використовуючи її об'єднуючі функції в інтересах самосвідомості, соборності України. Найвищими національними і загальнолюдськими духовними цінностями козацької еліти були ідеї волі та свободи людини і народу, нації і держави.

Козацька духовність спрямовувалася на утвердження національного способу життя та традицій. З високою вимогливістю ставились козаки до

людей, негативні якості яких та їх низька духовність заважали злагоді, гуманним стосункам у суспільстві, утвердженню державної самостійності України. Козаки-інтелектуали обґрунтували волю людини як головний дар життя, її природне право, вони послуговувалися філософією волі, свободи і незалежності, любові до Матері-природи, рідної землі, а тому належним чином осмислювали життєвий досвід прашчурів, буття народу, його духовні скарби, глибоко замислювалися над проблемами життя, вічності та миттєвості [9].

Порівняно з іншими суспільними верствами, у козаків був значно вищий рівень сформованості духовних цінностей – благородства душі, моральної та естетичної цінності, кристалевої чистоти і непідробної вишуканості поведінки, синівського ставлення до рідного народу, Батьківщини. Народ, нація є найвищою цілісністю, а кожна людина – її складова частина. Це і формувало своєрідний козацький світогляд як різновид українського національного світогляду. Він ґрунтувався в звитязних битвах, патріотичних справах, трудовій діяльності, державотворчих звершеннях, у зіткненнях із ворожими теоріями, поглядами та ідеями.

У процесі самобутнього козацького світорозуміння формувалися оригінальні компоненти духовності світоглядного характеру. Результати такої пізнавальної діяльності утворили своєрідну систему поглядів, переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій, що закладали підвалини розуміння людських чеснот та використовувалися у вихованні дітей.

Висока духовність та інтелектуальність козацького середовища ґрунтувалися ще й на добрій освіченості запорожців, адже серед них було немало тих, хто закінчив не лише елементарні школи, а й колегіуми і навіть академії – Києво-Могилянську, Острозьку та ін., чи мали дипломи західноєвропейських університетів.

Козацький світогляд вирізнявся негативним ставленням до підступництва і зради, міщанського животіння, пасивного очікування добра, байдужості до долі України, гармонійно поєднував у собі елементи міфологічного світогляду своїх предків-дайбожичів, православного релігійного та наукового світогляду, формував духовно-моральні цінності, що включали досягнення предків, рідного народу і християнства, одухотворюючи їх загартованим у специфічних життєвих умовах українським менталітетом. На вищу сходинку козацтво підняло етнетику, з успіхом застосовуючи родинні моральні цінності в громадському житті, в різноманітних козацьких об'єднаннях, державних структурах тощо.

Українська козацька ідеологія формувала цілісну особистість із глибоким і стійким духовним потенціалом, яка не гнеться і не ламається перед небезпеками життя, ворожим натиском. Виховані в душі

згуртованості та єдності, вірності державотворчим процесам своєї минувшини, козаки усвідомлювали історичну місію рідного народу – самовизначитися як національна (етнічна) окремішність, тобто як самобутня спільність людей, що має однакові природні (генетичні, фізіологічні, антропологічні), психологічні, історичні, економічні, культурні, етнографічні особливості, яка споконвіку проживає на спільній території, має єдину мову, духовність.

Велика заслуга козацької духовності полягає в тому, що родинні цінності в ній вважалися за найглибші та найміцніші, які, до того ж набували загальнонаціонального характеру. Закони, традиції, цінності родини, стійкі емоційно та ідейно наснажені і тривалі в часі, козаки творчо переносили в козацьке щоденне буття і військову справу.

Таким чином зміцнювалася ідейно-моральна, емоційно-естетична основа всієї козацької спільноти, а через неї – і всього народу. Козацька еліта домагалася, щоб увесь український етнос відчував себе як одна родина, тоді йому були б не страшні збройні навали чужинецьких орд, які далеко не завжди були чисельними. Своєю мораллю і поведінкою лицарі доводили, що для них Україна була найвищою цінністю, найдорожчою родиною, яку вони любили вірно, а якщо цього вимагали обставини, аж до самозречення.

Для представників інших соціальних станів козаки були духовними законодавцями: вони визначали ідейні орієнтири, цілі та засоби боротьби, завдання і напрямки діяльності в ім'я свободи України. Представники інших соціальних груп брали козаків за взірць у тому, кого треба наслідувати. Багато зусиль козацька еліта докладала до того, щоб наша нація берегла свій генофонд, була фізично і морально здоровою.

Українська національна ідея – системоутворююча в козацькій духовності і посідала найвищий статус у ієрархії духовних цінностей. Козаки дотримувалися верховенства лицарських моральних цінностей. У них на високому рівні була козацька естетика, яка утверджувала культ краси досконалої людини, найвищу красу вірності рідній землі, своєму народу, Батьківщині – Україні. Висоти козацької духовності, які розвивала в собі елітна частина козацтва, переймають підростаючі покоління нашого народу. Нерідко йдучи на самопожертву в боях із ворогами України, козаки гинули самі, але завдавали ворогові значних втрат, прискорювали перемогу над ним. Козаки прагнули звеличити славу України серед інших народів. Розвиваючи себе фізично і духовно, вони прагнули якнайбільше корисного зробити для свого народу.

Високим взірцем козацької державності, законотворчості є Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика 1710 року, яка стала першим у світі документом такого типу. Ознайомлення з її змістом сприяє

формуванню у сучасної молоді гордості за наших предків, які прагнули жити за законами добра, істини, краси [10]. Сьогодні ми будуємо свій дім, у якому, як писав геніальний Т. Шевченко, своя правда і воля. В домі цьому ми пізнаємо себе в собі і в світі, пізнаємо своє внутрішнє «Я», глибше розуміємо, чому ми такі, які є нині з нашими достоїнствами і вадами. Дане самопізнання нам потрібно, щоб позбутися невірних комплексів – відчуття неповноцінності й ущербності. Знання свого національного характеру – це пізнання світлого і темного у собі. Не можна творити добро, не пізнавши свого зла і не поборовшись з ним. Щоб національна система виховання була більш успішною, ми маємо розуміти «Хто ми?» і «Які ми?». На думку Д. Чижевського на формування характеру української нації позначились:

а) степовий ландшафт, що породжував, як море, ліс і гори, величність, а заодно і неспокій;

б) християнство;

в) відродження і барокко, що на українському ґрунті породили розквіт пластичного мистецтва, літератури [11].

Історико-культурні та геополітичні умови формування українського характеру, української свідомості склались в процесі різноманітних взаємодій і взаємовідносин з іншими багаточисленними народами Заходу і Сходу, Півночі і Півдня. Саме згода і гармонія, мир, а не боротьба, є духовними цінностями українців. Українські мислителі в будь-які часи завжди намагались зайняти примирливі позиції, віддавали справедливую оцінку навіть протилежним їх думкам. «Філософія серця» Г. Сковорода, духовне усамітнення М. Гоголь – це визнання за кожною людиною права на власну думку, власний індивідуальний етичний шлях.

Національний характер розуміють як певний духовний феномен особистості, наче спресовану, відкладену в живій реальності образу, виражену в ньому долю народу, його історію. І хоч літературознавча дефініція національного характеру є не до кінця розшифрованою, проте найглибше цей феномен пізнаний саме літературою, яка володіє таємницею художнього узагальнення національного життя в його індивідуальному перетворенні, згущення тих рис і особливостей, тієї образної концентрації, яка відкриває сокровенне, робить явним утаємничене в психології поведінки, моральному стереотипі, інтелектуальному й духовному вираженні, оголює глибинний емоційний пласт, больові точки історичної пам'яті і долі народної, яка має відгомін у долі окремої людини як представника національного суспільства.

Історико-психологічні коріння української вираженості у прийнятті рішень, толерантності міжособистих та міжнаціональних взаємин, української господарності з певною заощадливістю і запопадливістю ми

знаходимо в особливостях життєдіяльності нашого народу. На його долю випало багато соціально-політичних перемін і потрясінь.

Війни, зміни соціальних систем і державних укладів, зазіхання на свободу народу і його землю з боку самих різних сил – все це не могло не впливати на національну психіку і національний характер, який є безтілесним. Всі його носії зазнавали майже однакових історико-культурних впливів і знаходились в приблизно однакових геополітичних умовах. Відповідно формувались багато в чому подібні психічні особливості національного характеру абсолютної більшості українців. Передаючись від покоління до покоління звичаєвим шляхом за допомогою звичаїв, традицій, мови, успадкуванням кращих елементів духовності, подібності у відчуженнях, співпереживаннях, мисленні, національна психіка і характер нації все більше визначаються історизмом пам'яті (теорія архетипів К. Юнга).

Досвід нації – це лише матеріально-культурна спадщина, це й духовність, що проявляється в характері вчинків, способі мислення, сприйняттях, відчуженнях і переживаннях, свідомому і підсвідомому особистості і нації. Історична пам'ять є невід'ємною приналежністю художнього усвідомлення кожної нації. Проте духовний досвід нації вбирає в себе загальнолюдські ідеї й досвід інших націй.

Так важко і так цікаво жити в період змін і перетворень... У грудні 2022 року було ухвалено Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Цей закон є важливою точкою зростання для України. Ми можемо далі розвивати наше розуміння ідентичності.

До повномасштабного вторгнення Росії до України такого закону в нас, на жаль, не було. Свідками того, як розкривається багаторічна брехня про нашу історію, культуру мову. Свідками того, як колись знецінена українське стає ознакою честі, гідності, безпрецедентної віри. Настав період, коли бути українцем не просто гідно, а й відповідально.

Аби змінити щось, потрібно змінитися самим, а значить не мати жодного негативу до всього українського: мови, культури, духовності. І тут варто пригадати про духовні цінності, які є душею народу, його образом. У них акумульовано характер та ідеали народу, збереженні і примножені впродовж усього історичного розвитку національних традицій.

У ціннісних пріоритетах заковано минуле народу, особливості його менталітету. Розв'язати надскладні завдання допомагають сформовані впродовж століть ціннісні пріоритети нашого народу, завдяки яким він зберіг свою ідентичність, зміг протистояти політиці денационалізації в умовах чужоземного поневолення і розвинути свою національну культуру – одну з найдревніших в Європі.

Серед основних цінностей нашого народу є:

1. Національна державність;
2. Християнська віра;
3. Рідна мова.

Саме вони відіграють важливу роль як в національному, так і духовному відродженні України. Сьогодні нам потрібні нові знання, не спотворені неправдивими джерелами.

З-поміж засадничих цінностей – єдиної й унікальної для кожної країни – для України ключовою є свобода, яку відносять до цінностей змін. Визначальна цінність ґрунтується на історії народу, географії країни, традиціях, демографічних чинниках. Вона формується століттями й тисячоліттями, передається з покоління в покоління, розвивається і водночас не зазнає радикальних змін, дає змогу країні пережити кризи.

Сучасні глобалізаційні виклики викристалізували головне завдання, яке стоїть перед людством, – створення стабільного й безпечного світу. Його вирішення залежить від масової гуманістичної свідомості громадян Землі. Сучасно, як ніколи, звучать слова Олександра Довженка, який заповідав поховати своє серце в Україні: «Ми б'ємося за те, чому нема ціни у всьому світі, – за Батьківщину!». Героїчного спротиву Української держави, українського народу безжальному вторгненню російської федерації.

Нинішня нав'язана росією війна загострила питання, які давно висіли в повітрі, а то й озвучувалися в українській спільноті. Спонукали український народ згуртуватися, мобілізуватись, здивувати самих себе і світ, усвідомити свою ідентичність, національну унікальність і самодостатність, історичну окремішність, законне і невід'ємне право бути господарем на власній землі.

До якостей громадянина-патріота Василь Сухомлинський відносить гармонію розуму, думок, ідей, почуттів, учинків, а також стійку переконаність у їх правильності. Великий педагог пріоритезував необхідність виховання в учнів любові до свого народу, відповідальності, обов'язку щодо нього; постановку учнями особистісної проблеми перед власною совістю у питаннях вибору моральної поведінки щодо своєї Батьківщини.

У рамках презентації дослідження «Вплив війни на молодь в Україні – 2024» експерти, представники та представниці молодіжної спільноти обговорили дані про зростання частки тих, хто не хоче виїжджати з України з 49 % в 2021 році до 66 %. Це може пояснюватись як посиленням патріотичних настроїв та соціальної згуртованості, так і виїздом частини молоді за кордон (тоді як ті, хто не хотів виїжджати, частіше залишались в Україні або повертались з-за кордону) [12].

Процес формування ідентичності є важливою складовою загального вікового розвитку особистості – це поступовий перехід від невизначеної до зрілої ідентичності, що стає основою для формування впевненої, зрілої особистості. У процесі становлення особистості, коли людина перебуває «у пошуку себе» й формує власне ставлення до себе та інших, її ідентичність може піддаватись певним випробуванням: на етапі невизначеної ідентичності людина проходить період сумнівів щодо свого місця та ролі в суспільстві, перш ніж свідомо обрати власну ідентичність. Такий стан дозволяє уникнути автоматичного включення у соціальне середовище і сприяє свідомому вибору. Сумніви щодо власної ідентичності передусім пов'язані зі змінами в соціальній ситуації, вимогами середовища чи новими суспільними очікуваннями.

Кожна людина формується у співтоваристві й, завдяки комунікації та власним емоціям, отримує у спадок певні культурні цінності та знання, які уможливають відтворення у її свідомості того, що відбувалось у минулому й було нею пережите, побачене, почуте. Пригадування – це не просто функція пам'яті, це здатність людини, свідомо аналізуючи певні події або дії, розмірковувати про потребу відтворення цього минулого у дійсності.

Як настанову для педагогів та вихователів у формуванні національної ідентичності молодого покоління варто згадати слова відомого дослідника історії культури І. Огієнка про роль у цьому процесі рідної мови: «Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації їй будуть чужі» [13].

У сучасних умовах боротьби проти зухвалого й агресивного ворога, коли існує нагальна потреба згуртування українців навколо національної ідеї, варто розвивати у молодого покоління почуття національної гідності та національної гордості: разом із розумінням самотності власної нації у співтоваристві різних народів має бути сформовано чітке прагнення максимально сприяти розвитку та збереженню власних традицій, мови, матеріальної та духовної культури.

Переконана, що повернення до духовних цінностей нашого народу, відродження його споконвічних традицій, говоріння рідною мовою допоможе нам щонайшвидше віднайти мир у наших душах, а отже й дочекатися миру в Україні.

Список використаних джерел

1. Томенко М. *Таємниця життя і світогляду Михайла Максимовича*. URL: <https://novynarnia.com/2019/09/15/tayemnitsya-zhittya-i-svitoglyadu-mihayla-maksimovicha/> (дата звернення: 10 черв. 2025).

2. Фареній І. Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. *Матеріали Восьмих Всеукр. історичних читань*: зб. наук. ст. Черкаси : РВВ ЧДУ, 2001.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Farenii_Ihor/Etyka_materialnoho_zhyttia_ta_sotsialno-ekonomichna_ideolohiia_zaporozkoho_kozatstva/ (дата звернення: 10 черв. 2025).
3. Щербак В. О. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ, 2000. С. 252
4. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Київ, 1991. С. 11.
5. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Губко О. Т. *Українська козацька педагогіка і духовність*. Умань, 1995. 220 с.
6. Руденко Ю. Д., Губко О. Т. *Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність* : навч. посібник. Київ : МАУП, 2007. 342 с.
7. Цибулько О. Ідеї виховання духовності у козацькій педагогіці. *Витоки педагогічної майстерності*. 2019. Вип. 24. С. 226–230.
8. Стельмахович М. Г. *Українська народна педагогіка*. Київ : ІЗМН, 1997. 232 с.
9. Руденко Ю. *Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність*. Київ : МАУП, 2007. 384 с.
10. Руденко Ю. *Основи сучасного українського виховання*. Київ : Вид-во ім. Олені Теліги, 2003. 328 с.
11. Чижевський Д. *Нариси історії філософії на Україні*. Нью-Йорк, 1991.
12. Вплив війни на молодь в Україні. – 2024.
URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/vplyv-viyny-na-molod-v-ukrayini-2024> (дата звернення: 10 черв. 2025).
13. Огієнко І. *Наука про рідномовні обов'язки*. Львів : Фенікс, 1995. С. 26.

РОГОВА Олена / Olena ROGOVA

кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР». *Дніпро, Україна.*
<https://orcid.org/0000-0001-5498-6897>

СИМВОЛІЗМ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Духовно-ціннісний вимір проблемного поля української освіти

Ознакою динамічної трансформації аксіосфери українського суспільства є зіткнення сталих стереотипів з інноваційними уявленнями та надзвичайними викликами. Цілком зрозуміло, що складність, випробувальність та інформаційна насиченість сучасних процесів вимагають оновлення аксіосфери суспільства. Швидкість, з якою змінюється світ, не залишає шансів на традиційні відносини з дійсністю. Загострена тимчасова обмеженість і нестійкість світу, що вибухнула, стали особливими рисами сьогодення, що виразно відбивається на цінностях і старшого, і молодшого поколінь.

Ці процеси викликають переосмислення поняття духовності як стрижневого утворення аксіосфери суспільства, звернення до якого обумовлене не тільки тенденціями сучасного світу, а й тими випробуваннями, від яких людство у XX ст. встигло перепочити (пандемія, війна). Криза духовності знайшла відображення у втраті визначеності смислових засад. Сучасне суспільство, засноване на ідеології прогресу й техніцизму, споживання й корисливості, змінило саму людину, зробило її неготовою до відповіді на виклики. Домінуючі тенденції сьогодення ввійшли в суперечність з суб'єктивним сенсом індивідуальної екзистенції, що багато в чому обумовлює деструктивну поведінку особистості, особливо тієї, що зростає. Міжособистісні взаємини в такій царині перестали регулюватися нерациональними засобами: відчуттями, звичаями, ідеалами, співставленням добра і зла, прекрасного і потворного. У таких умовах необхідність забезпечення духовно-ціннісної складової освіти стає ще більш очевидною.

У цивілізаційно-історичному зрізі сучасна освіта в найбільш загальному вигляді постає як межова. З одного боку, вона за множиною напрямів завершує ту величезну освітню трансформацію, що розпочалася з часів Відродження, і свідчить про практичне виконання більшості освітніх завдань, що ставилися перед розвиненими країнами. З іншого боку, в рамках посткласичної освітньої парадигми формується новітня проблематика щодо глобальних змін в освіті й відповідно до цього – нової глобальної духовно-ціннісної освітньої модернізації.

Новітні завдання української освіти викликані проявами її проблемного стану, в якому легко можуть бути виділені екзистенційний, культурологічний, соціологічний, психологічний, методологічний та інші аспекти (такі як надолуження освітніх втрат, актуалізація проблем ментального здоров'я тощо). Проте одним з головних, на нашу думку, залишається духовно-ціннісний план проблемного поля, оскільки сама суть освіти полягає в становленні людини людиною через формування духовно-ціннісної сфери особистості, в отриманні індивідом особистої ідентичності на засадах ціннісних орієнтацій, що є вкрай затребуваним у добу різноманітних випробувань.

Традиційні культурні образи, що відтворюються освітою, включають такі норми свідомості та поведінки, як милосердя, послух, відвага, чесність тощо. Але в добу постмодерну традиційні зразки поступово втрачають своє провідне значення. Зазначені тенденції сприяють відмові освітньої системи від виховної ролі, породжують ряд негативних наслідків. Є всі підстави стверджувати, що в суспільстві розвивається ціннісна інверсія. Вона полягає у розриві традицій, руйнуванні ціннісної ієрархії, що супроводжується кардинальною зміною комбінаторики поведінки, коли «низові цінності» починають домінувати в суспільстві й відігравати роль визначних цінностей, а цінності, перевірені часом, так звані абсолютні, усуваються на культурну периферію. Дана ціннісна інверсія має негативний характер і повинна бути врахована при формуванні сучасної освітньої політики, оскільки включає байдужість, відсутність або обмеженість духовних запитів, соціальне утриманство, ухиляння від захисту Батьківщини тощо. І ці поширені явища ми спостерігаємо у сучасної молоді, що нерідко приводить до девіантної поведінки.

Соціальний контекст, що змінюється, призводить до непорозуміння, яке зростає, між вчителями та учнями і має тенденцію до збільшення. У цьому непорозумінні значну роль відіграє й відкритість учнів до прийняття посткласичного погляду на світ, і очевидна зміна якості духовного стану. Як відзначає Ганс Кюнг, «вчителі, що знаходяться в щоденному контакті з дітьми і молодими людьми, часто приходять в жак від того, до якого ступеня ті принципи, які вони звикли брати за щось цілком зрозуміле, – розпорядження, правила, стандарти та ідеали – перестали існувати для їх учнів» [30, с. 7].

У сучасних умовах посилюється важливість психотерапевтичної функції духовно-ціннісного наповнення посткласичної освіти. Історія людства свідчить, що подолання життєвих випробувань здійснюється з опорою на духовність і віру. Осмислення буття стає підґрунтям культурного перетворення природи та самої людини. З іншого боку, вдосконалення і полегшення життя за допомогою технічних засобів

призводять до гострих суперечностей, апогеем яких стають техногенні катастрофи та воєнні злочини. І тут важливим є не територіальне поширення, а глибина проникнення цих тенденцій у духовне існування людини.

Звернення до духовного світу особистості тим більше необхідне в сучасних умовах, коли засоби медіа-простору дають маленьким колективам і навіть окремим людям необмежені, майже планетарні можливості якщо не в створенні благ, то в заподіянні шкоди і природі, і суспільству, наслідки чого важко, навіть, уявити. А тому ніякі загальні правила, норми та декларації не зможуть забезпечити людяність у середовищі медіа-простору, якщо морально-етичний імператив не стане джерелом відповідальності та ціннісним орієнтиром діяльності кожної людини, упереджуючи руйнівну дію та непродумані рішення при використанні високих технічних досягнень.

З усуненням абсолютної цінності й незаперечної істинності традиційних духовно-ціннісних ідей, що зміцнюють суспільство, втрачається їх домінуюче положення в індивідуальній системі цінностей особистості. Ціннісний розвиток дитини в сьогоденні гальмується також внаслідок відсутності умов для етичного самовдосконалення та орієнтирів на усталені духовно-етичні цінності. Ціннісно-орієнтовна діяльність соціальних інститутів не може змінити ситуації, коли одні цінності знівеливали, а ті, що прийшли їм на зміну, приймаються неоднозначно.

Авторитарне навчання, що є наслідком попередньої освітньої доби, перестає бути способом встановлення причетності індивіда до духовно-ціннісного простору і перетворюється всього лише на нав'язування учням чужої індивідуальної волі, що претендує на етичне і духовне наставництво. Особливого значення набуває при цьому пошук нових шляхів і технологій, формування ціннісних орієнтацій, які б були здатні практично реалізувати теоретичні знання і перетворити їх на ефективний засіб для формування духовно-ціннісних якостей особистості.

На думку І. Кадієвської, «безумовні ціннісні орієнтації західного менталітету, такі як індивідуалізм, активність, прагматизм та техніцизм... не зможуть виконувати роль провідних сучасних культурних мотивацій людства, оскільки саме ці ліберально-економічні цінності призвели до знецінення духовних та етичних норм людського існування. Вони обумовили виникнення ідеї про абсурдність буття та вторинність гуманітарної культури» [11, с. 97].

Сучасність витягла на поверхню глибинні питання людського існування, сенсу життя, образу майбутнього. Але давати відповіді на смисложиттєві питання – головне покликання загальноосвітньої школи. У руслі нової філософії освіти ключовим завданням на сучасному етапі має

виступити переорієнтація освітньої практики на духовно-ціннісні аспекти людської особистості, переосмислення гуманістичних традицій, спрямованих на формування ціннісно-сміслових мотивів особистої діяльності, що перебувають в основі становлення творчого потенціалу учня. Для цього потрібна системна розробка теоретико-методологічних основ духовно-ціннісної модернізації освіти. «У пошуках нової моделі освіти слід рухатись, – підкреслює В. Андрущенко, – насамперед, шляхом творчого відтворення власного культурно-історичного досвіду в його органічному поєднанні з найновішими досягненнями сучасної науки, культури і соціальної (передусім, педагогічної) практики» [1, с. 189].

Саме на цих пріоритетах мають формуватися, на нашу думку, духовно-ціннісні орієнтації освіти посткласичної доби. При цьому загальнозначущі вищі духовні цінності людини та суспільства мають бути захищені політикою в галузі освіти.

Специфіка інтегрального базису та методології дослідження духовно-ціннісних освітніх орієнтацій

Формування філософського розуміння інтегральних основ розвитку освіти в духовно-ціннісному напрямку здійснюється на теоретико-методологічних засадах, розроблених сучасною посткласичною філософією.

Духовно-ціннісна освіта – складний конструкт, який не може бути зведений до єдиного способу його розгляду. Внаслідок цього необхідна не конкуренція ідей, а інша методологія, орієнтована на інтегральне бачення проблеми, на багатовимірний простір ідей духовно-ціннісної освіти.

Інтегральне бачення як дослідницька методологія означає, що:

- багатовимірність та суперечність сучасного соціокультурного середовища обумовлюють необхідність чіткого методологічного обґрунтування різноманітних та взаємодоповнюючих концепцій освітньої практики;

- кожна з освітніх орієнтацій може задати свого вектору в модернізації освіти внаслідок наявності своїх базових підстав та спрямованості на значущі цінності і сенси; при цьому забезпечується запобігання гіпертрофії будь-якої однієї світоглядної орієнтації як перекосу в розвитку освітньої царини.

Філософський аналіз соціально-суспільного контексту сучасної освіти дає можливість визначити духовно-ціннісну орієнтацію як самостійно-інституційований феномен у межах, гносеогенетичному зв'язку та в родинному полі сучасної посткласичної парадигми.

У нашому дослідженні посткласична філософсько-освітня парадигма розглядається в її духовно-аксіологічному вимірі, через призму якого визначимо локальні відносно неї інтегральні духовно-ціннісні орієнтації.

При цьому враховуємо, що зазначені орієнтації освіти можуть бути виділені на підставі їх переважної функціонально-цільової орієнтації, за умови, якщо є в наявності, тобто реально існують не тільки початкові ідеї та «дисциплінарні матриці», які включають до свого складу визначені системи цінностей, онтологічні конструкції і гносеологічні уявлення, що формують глибинні підстави для побудови освітньої діяльності, але й отримані на їх основі конкретні концепції, технології освітньої практики, що розділяються та реалізуються групами послідовників і прихильників. Ці, тою чи іншою мірою концептуально обґрунтовані конкретні освітні конструкти, що здатні бути практично реалізовані, можна вважати зразками та моделями, які репрезентують і втілюють будь-яку певну освітню орієнтацію.

Оскільки у своїх граничних сенсах духовність переважно об'єктивується в таких формах культури, як філософія та релігія, що в свою чергу синтезуються у різні форми та типи духовності, а ці форми носять конкретно-історичний характер і можуть бути різними за обсягом, можуть «перехрещуватися», «поглинати» одна одну, відрізнитися за способом «відкриття», «схоплення» духу, способом актуалізації та об'єктивації духовності, то саме ці форми можуть стати змістовним наповненням духовно-ціннісних орієнтацій посткласичної освіти.

Можливість одночасного існування релігійного, культуроцентричного, філософсько-екзистенціального поглядів на суть, сенс і цінність людського буття приводить до розуміння можливості функціонування відповідних духовно-ціннісних освітніх орієнтацій. Релігія разом з духовним виміром культурних надбань і досвідом філософсько-світоглядного самовизначення людини складають невід'ємну частину духовно-ціннісної царини людства.

Тому, на наш погляд, є доцільним обмежитись розглядом трьох взаємопов'язаних духовно-ціннісних орієнтацій на підставі базових цінностей: екзистенціальних, культуроцентричних та релігійних.

Основна спрямованість духовно-ціннісних орієнтацій – це конституювання людини як вищої цінності буття. Функції, що визначають статус духовно-ціннісних орієнтацій, дозволяють виявити їх специфіку.

Екзистенціальні цінності виступають як системоутворювальний чинник культури, як своєрідний «код нації» або своєрідні «ліки» для духовно-етичного оздоровлення особистості. Завдяки наявності екзистенціальних цінностей відбувається своєрідне «сортування» колосального обсягу інших видів цінностей, їх трансляція від покоління до покоління і часткова зміна відповідно до зміненої соціокультурної ситуації.

Важлива особливість екзистенціальних цінностей полягає в тому, що у свідомості однієї людини можуть поєднуватися різні ціннісні домінанти. Серед екзистенціальних цінностей, що впливають на поведінку людини в конкретних життєвих ситуаціях, можливо виділити традиційні цінності, тобто цінності, орієнтовані на збереження і відтворення культурних норм, що давно склалися. До таких цінностей ми вважаємо за доцільне віднести цінності сім'ї, віри, особистісного спілкування, безпеки життя. І зазначити цінності сучасні, які сформувалися в суспільній свідомості порівняно недавно, наприклад, цінності полікультурності, плюралізму.

У рамках культуроцентричної орієнтації освіта розглядається як сенсонароджувальний процес. При цьому сенси можуть бути знайдені через залучення учнів до цінностей культури, а власні зусилля особистості в їх осмисленні набувають пріоритетного значення. Культурологічне знання ґрунтується на приматі духовно-ціннісного буття людини і соціуму, розглядає освіту не тільки як шлях залучення її до об'єктивної істини, незалежної від неї, але і як процес безперервного пізнання істини, як ціннісний акт людської самоідентифікації, самореалізації.

Культурологічний зріз, таким чином, висвітлює освіту як шлях перетворення розуму, як шлях особистого залучення до світу свободи та духовності, як шлях удосконалення. У цьому сенсі культуроцентрична освіта є імперативом і, водночас, альтернативою глобальній безвиході споживацького суспільства і «технологічної людини».

Останніми роками все більше науковців схиляються до думки про те, що в умовах сучасного секуляризованого суспільства необхідно зробити «повторне відкриття трансценденції» і, насамперед, в тих галузях людського життя, де долається випадковість, забезпечується стійкість і стабільність. Релігія в цьому процесі вважається необхідним компонентом, оскільки її значення і роль полягає в наданні сенсу і обґрунтуванні цінності її існування. Тому багато плідних в евристичному відношенні ідей в освіті виявилися результатом рефлексії над феноменом духовного життя і екстраполяції виховної цінності релігійного досвіду в галузь світської науки.

Емпірично релігія виступає сенсоутворювальною силою розвитку культури та особистості. Тому релігійно насичена освітня орієнтація цілком може бути побудована шляхом насичення її культурно-історичним та етико-орієнтованим змістом.

У результаті релігійні цінності (зокрема внесені до світової культури християнством), виступають цілком об'єктивним результатом історичного процесу – вершиною духовного розвитку людської цивілізації. Вони ж виступають в межах аксіологічно обґрунтованої моделі духовно-ціннісної освіти не тільки предметом вивчення, але тим особливим видом знання,

який формує сам спосіб оцінювання буття, методологію духовного осмислення історико-культурного процесу. Значущим чинником на користь існування релігійно-ціннісної орієнтації є зміна бачення не того, до чого ми прагнемо, а того, що ми бажано змінити в нашому житті, щоб наблизитися до предмету прагнень.

Запропонована орієнтація уявляється актуальною у світлі поставлених державою завдань упровадження предметів духовно-ціннісної тематики до навчальних планів загальноосвітніх установ. Вона дозволяє вирішувати завдання структурно-сенсового узгодження змісту предметів, що вводяться, з основним (що склався і є сталим) масивом навчальної інформації, а це є практично неможливим у разі доктринально-теологічного і складно вирішується у разі обрядово-літургійного вивчення релігійних цінностей. Саме тому позаконфесійний підхід, на нашу думку, є найбільш доречним для формату державної школи.

Слід зазначити, що в основі трьох орієнтацій знаходиться, по суті, єдина ідея, пов'язана з розумінням людини як духовної істоти. Спільним для них є духовно орієнтований процес становлення системи цінностей особистості, спрямований на оволодіння сенсом людського буття, естетичними, інтелектуальними, громадянськими та етичними цінностями, орієнтованими на Абсолют.

Об'єднуючим аспектом трьох духовно-ціннісних орієнтацій посткласичної освіти можуть стати наступні принципи духовно-ціннісної освіти:

- розвивальний, що передбачає обов'язковість співвідношення загальної мети із завданням розвитку духовності особистості;
- сенсонароджувальний (індивідуально-особистісний), що передбачає вихід на систему образів, в яких учень знаходить особисті сенси;
- природовідповідний, що інтегрує індивідуальні душевно-психічні та тілесно-фізичні можливості дітей з духовною орієнтацією;
- аксіосферний, що передбачає змістовне насичення свідомості особистості ціннісними уявленнями для надання можливості вибору з багатьох світоглядних позицій;
- культурологічний, що забезпечує розв'язання проблем на основі зразків світової і вітчизняної духовної культури, задля відкриття духовних сенсів буття;
- трансцендентний, який означає інтеграцію розуму та віри, що дозволяє відчувати гармонію фізичного і духовного способів існування.

Для дослідження духовно-ціннісних орієнтацій використовувалися принципи аксіологічного, онтологічного, особистісного,

культурологічного й інтегрального підходів, які взаємодоповнювали один одне.

Аксіологічний, особистісний та онтологічний підходи дали можливість акцентувати увагу не на зовнішніх проявах життя людини, а на розумінні її внутрішніх станів, ціннісно-смыслових переживань, духовного буття.

Інтегральний підхід дозволив визначити та узагальнити задані певними матрицями ціннісно-світоглядні орієнтації у їх взаємозв'язку.

Культурологічний підхід дозволив дослідити духовно-ціннісну модернізацію освіти як метапарадигмальну вимогу зміцнення засад духовної культури у змісті освіти.

Отже, духовно-ціннісні орієнтації освіти визначають основним джерелом розвитку людини її духовність. Розглянемо наукові розвідки у сфері інтегральних орієнтацій духовно-ціннісного компоненту освітньої діяльності, представлені теоріями екзистенційної, культуроцентричної та релігійно-ціннісної освіти.

Екзистенціальна орієнтація духовно-ціннісної освіти

Надання сучасній освіті онтологічного та екзистенціального виміру принципово змінює методологію освітньої практики у межах нового філософського бачення духовної сутності освіти.

Зауважимо, що до недавнього часу екзистенціальна освіта в нашій країні через ідеологічні та політичні міркування піддавалася різкій критиці. Вважалося, що екзистенціальна концепція освіти пропагує песимістичний погляд на людину як на істоту, що знаходиться в постійному русі, зміні, але при цьому ніколи не досягає досконалості. Такий погляд відкидав всі передумови, що ґрунтувалися на поступовому вдосконаленні людини. А екзистенціалізм вважався несумісним з прогресивними тенденціями розвитку освіти.

Сьогодні дослідники філософії освіти намагаються знайти точки зіткнення і оголошують екзистенціальну філософію імпульсом розвитку нових напрямів в освіті. Вони намагаються додати цій філософії оптимістичного характеру, закликають до подолання старого «негативного» екзистенціалізму і створення «позитивного» екзистенціалізму шляхом збагачення його новим змістом. З наголосом на внутрішній трансформації людини, переході од відчаю та безвір'я до оптимізму й упевненості. У цій царині накреслюються широкі можливості оновлення самої освіти.

Обов'язковою умовою становлення особистості в «позитивній» екзистенційній педагогіці є свобода. Сама освіта постає як практика свободи. На думку П.Фрейре «свободу не приносять революції, національно-визвольні війни тощо. Адже недостатньо для реальної

свободи повалити диктатора, потрібно вбити його в собі. Для того щоб здобути свободу, людині необхідно, по-перше, зрозуміти причини несвободи; по-друге, позбутися двоїстості, яка притаманна її внутрішньому світу: з одного боку – прагнення до свободи, а з іншого – страх свободи» [29]. Визволення стає можливим завдяки діалогу і критичному осмисленню реального світу, тобто через відкритість і постійну взаємодію з ним у процесі пізнання.

Вітчизняний науковець О. Мілова [17], досліджуючи філософсько-освітню концепцію постмодернізму, зазначає, що людина та її буття у світі є тим «спільним предметом», яким філософія та педагогіка завжди були пов'язані, тому що філософія розглядає сутність людини та її існування, а педагогіка – становлення людини.

Філософи посткласичної доби, як і всі мислителі, не стали винятком. Вони також досліджували проблему людини і, розглядаючи її, «відмовлялися від орієнтації на абстрактне загальне, а переорієнтувалися на локально особливе, виняткове людське життя» [17, с. 105]. Вони намагалися відійти від «конформістського одновимірного типу людини» як продукту цивілізації розуму, поставити під сумнів ідею існування уніфікованого, незмінного «Я», сформувати альтернативний образ людини.

Разом з формуванням нового образу людини філософи-постмодерністи переоцінюють і її предметну діяльність, зазначає О. Мілова. Вони переносять акцент із зовнішньої діяльності на «внутрішнє сенсотворення та стан свободи», з питання «що я повинен робити?» на питання «яким я повинен бути?» [17, с. 105].

В. Кізіма [13] вважає, що головне завдання сучасної освіти полягає в навчанні оптимальній поведінці в будь-яких життєвих ситуаціях, бо людина у своїй життєвій заклопотаності акцентує увагу не стільки на собі або на умовах свого життя, скільки на змінних комплексах життєдіяльності «людина + обставина», тобто на реальних життєвих ситуаціях, оптимальна поведінка в яких і управління якими і складає насправді його перманентну проблему.

Слід зазначити, що аналіз досліджень, присвячених екзистенціальній орієнтації освіти, виявив ряд її суперечностей:

- між пошуками сучасною освітою філософського фундаменту та недостатньою затребуваністю екзистенціальною філософією теоретичного осмислення проблем сучасної освіти;
- між значним внеском екзистенціальної освіти в розвиток європейської освітньої думки і недостатньо глибокою вивченістю її у вітчизняній науковій літературі.

Виявлені суперечності засвідчили про існування гострої потреби в системному осмисленні та цілісному аналізі філософських, духовно-ціннісних основ екзистенціальної орієнтації освіти.

Розглядаючи освітні процеси з позицій екзистенціалізму, які формують сучасну теорію екзистенціально-ціннісної освіти, в системі цінностей якої головне місце посідає вільна та відповідальна людина, що в цій системі не є детермінованим об'єктом, але свідомим суб'єктом, який обирає, зокрема, своє ставлення до себе і до світу. При такому підході незначну цінність має проста передача учням відомостей про реальність, істину і добро.

Набагато важливішим є з'ясування того, яку роль ті або інші знання відіграють в конкретному людському існуванні, тому екзистенціально-ціннісна освіта – це процес становлення вільних особистостей, що самоактуалізуються.

Важливою здається нам екзистенціальна ідея про сакральність світу дитинства, усвідомлення якої допомагає освітянам відмовитися від багатьох спрощень у розумінні дитинства, навчає розпізнавати і враховувати в освітній діяльності такі онтологічні стани дитини, як турбота, смуток, страх, туга, неспокій, допомагає формувати обережні й дбайливі відносини з дітьми, навчитися обережно торкатися цього світу, чути та розуміти дитину. Без цього в просторі дитинства виникають конфлікти, драми, трагедії, що провокують у дітей стреси та депресивні стани.

Концептуальними поняттями екзистенціальної освіти є цінності: буття, сенс життя, його мета, життєві позиції, уявлення про людину, вибір, досвід, самореалізація, переживання, свобода, відповідальність, совість, любов, спілкування, творчість тощо. Кожна із цих цінностей має глибокий сенс, здатна суттєво впливати на освіту в сутнісному змісті. З їх урахуванням в екзистенційно-аксіологічному вимірі освіту можна усвідомлювати як процес розгортання можливостей особистості в здійсненні своїх завдань і цілей, знаходженні життєвих цінностей і особисто значущих сенсів.

У процесі освіти людина має не стільки отримувати знання, скільки – екзистенціальний досвід визначення і здійснення цінностей життя. Цінність же М. Гайдеггер порівнює з горизонтом, де розгортається дія. Тому отримання цінностей активізує людину. Для екзистенціально-ціннісного напрямку в освіті особливим завданням є пробудження та розвиток здатності людини відчувати цінності, визначитися в цінностях, наповнити їх власним сенсом і значущістю, навчитись відкриватись новим цінностям, розширювати свої ціннісні горизонти і, завдяки цьому, свій життєвий простір. «Загострення інтелектуального зору – одна з важливих

передумов самозаглиблення мислення у концепції Гайдеггера», – зауважує М. Култаєва [16].

У формуванні екзистенціальних цінностей особистості, що відбувається в процесі освіти, особливе місце належить уявленню про сенс життя. Тому у світоглядному плані екзистенціально-ціннісна освіта ставить за мету акцентувати увагу представника сучасного технократичного суспільства не тільки на питаннях засобів і методів удосконалення зовнішнього буття, а й на проблематиці пошуку сенсу і значення життя в цілому.

Сенс життя пов'язаний з особистісною свободою, яка в екзистенціально-ціннісному розумінні, насамперед, свобода стати самим собою, взяти на себе відповідальність за свою долю, чути голос совісті та ухвалювати відповідальні рішення, зокрема пов'язана з умінням протистояти долі. Складні цінності, при цьому, мають переважно мотиваційну природу та визначають життя і діяльність людини в глобальному плані як систему сенсоутворювальних мотивів вищого рівня узагальненості.

Високе становище сенсоутворювальних цінностей в ієрархії мотивів особистості визначає характер того, як ці цінності позначаються на поведінці, діяльності та взаєминах з іншими людьми. Тоді як окремі мотиви і цінності визначають досить вузькі сторони життя людини («тактичний» рівень), феномен сенсу життя зачіпає всі сторони життя людини у різноманітні його прояви («стратегічний» рівень). Ця обставина дозволяє побачити за різними вчинками людини єдину, загальну основу, системотворювальний характер якої забезпечує можливість аналізу і прогнозування багатьох аспектів життєдіяльності.

Унікальність як несхожість людського буття є підґрунтям особливого сенсу існування людини. Вона полягає в можливості як усвідомленого самостворення, так і саморуйнування, як розкриття потенційного змісту, так і самознищення. Виконання призначення покладається на саму людину, що наділена свободою вибору і усвідомлює відповідальність за наслідки цього вибору.

Розуміючи свободу як відповідальний вибір, сучасна освіта в екзистенціальному вимірі, насамперед, має стати максимально свободовідповідною. Це вимагає перенесення акцентів з нормативно-регулюючої функції ціннісних аспектів в освіті з їх моралізаторством, примусовою моральністю (нав'язаними нормами і цінностями, виконання яких підштовхується ззовні в репродуктивній освіті та маніпулятивному вихованні) на ціннісно-орієнтовану, таку, що створює умови для вироблення норм і цінностей власними зусиллями.

Завдання освіти – відкривати сутність буття-екзистенції, важливість морального вибору, пошуку й визначення себе і свого життя. Це можливо при подоланні традиційного прагнення впливати на дитину, при переході до співпраці, взаємодії з нею в творчому освоєнні знань і досвіду попередніх поколінь. Тому важливою складовою екзистенціально-ціннісної освіти є спільне буття педагога і дитини в певному просторі – часі, основною формою якого є діалог, евристична бесіда, в результаті якої розвивається необхідність в самозаглибленні, самоаналізі та здатність дивитися відкрито життю в обличчя, що сприяє духовному становленню особистості.

Розуміння людини як істоти, що веде безперервний діалог із собою, з іншими, з природою, з Богом, виступає на думку П. Фрейре [26] підставою, що об'єднує несхожі один на одного філософські і соціальні переконання. Освітній процес будується як обговорення проблем, ситуацій, у яких учні встановлюють «свою» істину і формують «своє» знання.

Потужний освітній потенціал щодо пошуку сенсів мають нестандартні ситуації, екстремальний характер яких (як екзистенціально-пограничних) сприяє актуалізації всієї ієрархічної структури мотивів і стосунків учня: від вищих сенсожиттєвих цінностей до «глибинних» потреб, що наповнюють підсвідомість. Організованість ієрархії мотивів, ступінь їх позиції в цій ієрархії, а також усвідомленість зв'язків між ними є основними чинниками, що визначають ефективність впливу вищих мотивів на формування духовності учня в цілому.

Добре засвоєним нормам властиво набувати рис автоматизму і функціонувати без роздумів і доказів. Найвищі уявлення ідеального порядку виявляються у вчинках, у взаємодії людей мало не рефлексивно, коли їх значення і джерело ледве усвідомлюються. Але для цього необхідно ці уявлення у школяра сформувати.

У кожної дитини має накопичуватися досвід соціально корисної поведінки, досвід життя в умовах, що формують високomorальні установки, які пізніше не дозволять їй поводитися непорядно, ганебно. Для цього необхідна організація суспільно корисної діяльності, робота над собою – «праця душі», яка, за В. Сухомлинським, полягає в тому, щоб дитина не просто відчувала якийсь емоційний дискомфорт, побачивши хвору або скривджену людини, не просто прагнула до усунення цього обтяжливого для неї самої співпереживання, але приходила на допомогу і переживала позитивні емоції від дій, спрямованих на полегшення долі іншого [26].

Незалежна людина розглядається не як ізольований, окремий суб'єкт, а як істота, тісно пов'язана з навколишнім світом і дійсністю. Людина ніколи не є досконалим створінням, вона постійно знаходиться в

процесі становлення. Із цим твердженням пов'язана вимога до кожної людини усвідомлення себе, постійної праці над собою, формування своєї особистості. У цьому сенсі екзистенціальні цінності є необхідною стадією внутрішнього самовдосконалення людини.

Особистість, яка є «відкритою можливістю» самоактуалізації, визначається через наповнення життєвого простору фактами людського буття, пов'язаними з цінностями. Особливу роль в людському існуванні відіграє необхідність не тільки складати уявлення про те, якими повинні бути життя і сама людина відповідно до засвоєних цінностей, а й прагнути до реалізації цих уявлень та ціннісних установок.

Самоактуалізація – процес особистісного духовного зростання, виявлення і реалізації власних можливостей актуальних і потенційних, їй відповідає динамічність, готовність до змін, розвиток, наявність творчого підходу до життя. Основою самоактуалізації є особистісне світосприйняття, розуміння екзистенціальної цінності актуального моменту (життя «тут і зараз»).

Самоактуалізація припускає ідентифікацію з вищими духовними цінностями-сенсами. Самоактуалізація – це процес самотворчості особистості, результатом якої є особистісно-психологічний стан людини, стан переживання духовності. Як відомо, духовну реальність ми переживаємо, цінностям ми не можемо навчитися – цінності ми повинні пережити.

Отже, в екзистенціально-особистісному духовному вимірі людина є істотою, зорієнтованою на сенс і спрямованою до цінностей. Із цього погляду вона визначається двома онтологічними характеристиками: здатністю до самотрансценденції, як можливості виходу людини за межі самої себе, як спрямованістю на те, що існує зовні, і здатністю до самовідчуження, як можливості піднятися над собою і над ситуацією, подивитися на себе з боку. Обидві ці здатності дозволяють людині бути самовизначеною індивідуальністю в духовно-ціннісному вимірі.

Перераховані положення лише окреслюють загальну схему підходів до освітньої діяльності, що здійснюється в рамках її екзистенціально-орієнтованого підходу, їх можна розглядати як комплекс необхідних, але далеко не достатніх вимог до розв'язання духовно-ціннісної проблематики посткласичної освіти.

Духовні виміри культуроцентричної освітньої орієнтації

Проблема духовно-ціннісного наповнення змісту освіти крізь призму культурних процесів не є новою. Вона періодично з'являється не тільки у вітчизняній, але й у світовій освітній системі. У сучасних умовах її визначають як процес переходу від знаннево-просвітницької парадигми до культуротворчої, від «людини освіти» до «людини культури».

Нові соціокультурні реалії висувають сьогодні інші вимоги, окреслюючи завдання виховання і навчання в просторі культури, визначаючи такі перспективні вектори розвитку, як ціннісно-смысловий підхід, повернення до духовних основ буття, до культуротворчої діяльності та інших гуманістичних принципів. Це зумовлює чітку тенденцію до нових підходів навчання та виховання в ціннісному просторі, які дозволять розглянути освіту в контексті її культурологічного існування, тобто з боку того, чим вона є для людини, якого ціннісно-змістовного наповнення набуває освіта в процесі її життєдіяльності, а також проаналізувати феномен освіти як один із механізмів трансляції духовних цінностей засобами культури.

Основи культуроцентричної освіти в новітній час розробляли І. Зязюн, Г. Сагач [10] та інші. Базовими теоріями культуроцентричної освіти є філософська концепція духовної діяльності, взаємозв'язок культури та моралі особистості, культури та освіти. Виховну роль мистецтва досліджував Г. Ващенко [4]. Мистецтво в якості складової духовного життя розглядали В. Лозовой, М. Колесніков, О. Колеснікова [7, с. 112–114].

Останніми роками були розроблені принципи культурологічної освіти, суть яких зводиться до таких положень: 1) освіта повинна корелювати з культурою, в якій вона існує, має бути адекватною їй; 2) культура як система є головним об'єктом вивчення в її історичності, синхронічному та діахронічному розвитку; 3) предмет культуроцентричної освіти – місце людини в системі культури, її значення, роль в розвитку, збереженні, відтворенні культури, усвідомлення людини як творця та творіння культури; 4) виховання людини культури є метою культуроцентричної освіти.

Ці розробки потужно вплинули як на сам процес модернізації освіти, так і на усвідомлення освітянами того, що на формування духовності особистості впливає соціокультурне середовище та його культурні надбання. Також прийшло усвідомлення важливості культуроцентричної освіти як чинника, що здатен докорінно удосконалювати особистісне зростання не тільки впродовж періоду навчання, а й протягом усього життя.

Не випадково у пошуках метаоснов, а також найбільш загальних і одночасно системоутворювальних інтегральних установок духовно-ціннісної освіти усе більше дослідників звертається до культуроцентричних засад в побудові теорії і практики освіти. При цьому пропонуються різні варіанти теоретичних конструкцій і описів практичних зразків і моделей духовно-культурної освіти.

При всіх відмінностях не тільки у назвах, але, що найважливіше, в трактуванні змісту освіти, ці підходи та моделі об'єднує загальне розуміння того, що орієнтація освітньої теорії та практики саме на культуру, забезпечення повороту в ціннісних, функціонально-цільових та технологічних пріоритетах освіти на відтворення і розвиток культури є магістральним напрямом її подальшої еволюції.

Ми поділяємо точку зору, що культура є внутрішнім духовним змістом цивілізації, тоді як цивілізація є лише матеріальною оболонкою культури. У змісті освіти культура має знаходити своє віддзеркалення у сенсах, духовних цінностях, досягненнях філософії, витворах мистецтва; цивілізація – в рівні технологічного, економічного, соціально-політичного розвитку суспільства.

Незважаючи на те, що зростання цивілізацій, за А. Тойнбі, справа рук «духовно просвітлених осіб», не можна не брати до уваги думку Канта, що ідея моральності належить до культури, проте застосування цієї ідеї, яке зводиться тільки до подібності етичного в любові до честі та в зовнішній пристойності, складає лише цивілізацію.

Духовно-ціннісне становлення є результатом процесу «вростання» дитини в культуру, справжнього культурозасвоєння та культуротворчості. Отже, в процесі залучення учня до культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей важливо не тільки й не стільки пізнання та засвоєння «готових» знань, умінь і навичок, скільки становлення універсальних людських здібностей, що забезпечують можливість ціннісного самостворення через залучення до культурних надбань.

Культура та освіта є не тільки соціальними інститутами, через які здійснюється трансляція та втілення базових культурних цінностей, але саме в культурно-освітньому середовищі, насамперед, формуються завдання ціннісного розвитку суспільства. Тому так важливо знати та вміти оцінити міру впливу культурно-освітнього взаємозв'язку на розвиток окремої людини, соціальних груп і всього суспільства в цілому.

Разом з традиційними в останні десятиліття з'являються нові системи, що виконують функції залучення людини до цінностей культури, – це досягнення інформаційно-комунікаційних технологій, які стають складовою частиною і елементом культури людства.

Ще один напрямок – пошук нових механізмів укорінення культури в освіті. Із цих позицій освіта є управлінським процесом становлення людини як носія духовної культури. Духовне як вінець людського виявляється в людині завдяки її вростанню в ту культуру, до якої вона, по-перше, причетна при народженні, в дитинстві, і яку, по-друге, вона привласнює в процесі освіти та виховання, самоосвіти та самовиховання.

Духовну культуру особистості ми визначаємо як культуру реалізації «вищих» якостей людини: свободи, творчості, моральності, пізнання і самопізнання. Найважливіше місце в ній посідає моральність – здатність людини до реалізації етичного закону як закону свободи. Духовна культура особистості формується в процесі набуття досвіду свободи, побудови системи ставлення до себе, до світу, до іншої людини, до Бога.

Процес формування духовної культури особистості міцно пов'язаний з процесом духовно-етичного становлення людини. Його умови та форми утворюють традиції культури, складають стрижень духовно-етичної культури суспільства, як сукупності ідеалів, сенсів, цінностей, норм, до яких тяжіє енергія творчості людей, що утворюють дане суспільство, а також традицій, що підтримують вектор цього напрямку, форм, що дозволяють засвоїти зміст ідеалів і цінностей, в яких вони віддзеркалені.

У основі культуроцентричної орієнтації лежить ідея формування особистості на основі її максимального включення в процесі освіти в різні пласти культури, які є відфільтрованими на основі історичного досвіду «ідеальними» зразками людської діяльності, що максимально відповідають об'єктивним потребам суспільства та дозволяють розкрити та реалізувати індивідуальні якості кожної людини.

При цьому безпелаяційно не проголошуються ті особистісні цінності, які людина повинна формувати в собі, лише забезпечується безперервність особистісного самовдосконалення. Головним у цьому процесі є визнання духовно-відповідального вибору і духовно-мотивованого вчинку як основ особистісної зрілості. Найважливішим завданням освіти при цьому є активізація мисленнєвої діяльності учнів, стимулювання їх зустрічної активності щодо засвоєння культури. Мова йде про формування найважливішої якості особистості – здатності до самостійності в засвоєнні культури. Самостійність думки розглядається як найважливіша ознака, що характеризує особистість.

Відповідно до цього, суть освіти в межах культуроцентричної орієнтації – не тільки й не стільки наповнення пам'яті або розвиток інтелекту, скільки «запалення серця», пошук вищого сенсу життя, того, що його «осяює». Результат освіти – духовність особистості як абсолютна цінність людського життя, як основа внутрішньої цілісності й духовного здоров'я людини, а в сучасних обставинах – і як умова виживання людини без втрати людської гідності.

Культура виявляється у вигляді продуктів і наслідків духовної діяльності, носіїв духовних цінностей. В цьому випадку й говорять про матеріальну культуру (книга, печера, будинок, храм, наскальне зображення тощо). Але «прочитати», предмет матеріальної культури

можна настільки, наскільки культурна цінність жива в її носіїві, наскільки дух культури живе в ньому.

Підвищення інтелекту не обов'язково веде до духовності. Потрібні ще відчуття й не поруч, а в єдності з розумом. Більш того, потрібна цілісність, або духовно-душевна єдність. Від того, що ми багато що вміємо або знаємо, ми ще не стаємо культурними. Спеціалізація не стане культурою, яких би висот вона не досягала в розробці об'єктивного змісту.

Культура з'являється тільки там, де ця одностороння досконалість упорядковується в цілісності душі, коли ця досконалість сприяє реалізації єдиного цілого. Звідси можна припустити, що прогресуючий розподіл праці, що збільшує кількість виробництва речей, або занадто перебільшена увага до профільності освіти перешкоджає становленню духовності людини.

Дослідження культуроцентричної орієнтації в контексті міжкультурного діалогу потребує розгляду питання про співвідношення світської і релігійної культур та їх місця в формуванні духовно-ціннісної царини сучасної освіти.

За досить поширеним уявленням багатьох дослідників всередині культури існує диференціація на ядерну та периферичну сфери. Тому, оскільки «священне» може бути визначене як деяка вища цінність (надцінність), що вінчає ціннісну ієрархію культури і що дає свою санкцію решті всіх цінностей, то дану ключову відмінність можливо співвіднести, насамперед, з ядерними соціально-когнітивними структурами релігійної і світської культур.

При цьому ядро релігійної культури співвідноситься з областю надприродного, тоді як ядро світської культури – з областю «природного». Щодо периферії, то в своєму об'єктивному вимірюванні вона єдина у обох культур і відноситься, головним чином, до сфери «земної» реальності.

З урахуванням вищезазначеного, під «релігійною культурою» будемо мати на увазі, насамперед, універсальне соціально-когнітивне утворення, основний зміст (ядро) якого орієнтований на реалії «життєвого світу», що об'єднують властивості надприродного та священного.

На відміну від релігійної, світська культура в своєму основному змісті повинна бути орієнтована або на ті реалії, які не пов'язані з надприродним, або на ті, що не пов'язані зі священним. Останній варіант відпадає, оскільки священне за визначенням має місце в будь-якій культурі. Таким чином, світська культура може бути визначена, перш за все, як культура, що не є орієнтованою на пріоритет надприродного.

Змістовний аспект світської та релігійної культур полягає в тому, що в центрі уваги світської культури знаходиться реальність одного типу – матеріально-ідеальна реальність природної властивості, тоді як релігійна

культура зосереджується на реаліях різного типу – надприродних і природних, намагаючись перекинути між ними концептуальний «міст», що пов'язує те і інше в єдину систему відносин.

На відміну від західного постмодерну, вітчизняна культурна ситуація може характеризуватися як екстремальна та принципово нестійка. Це пов'язано з підвищеною «ідеаціональністю» української культури в порівнянні з культурою західної цивілізації, через що природним станом для неї є ідеократична культурна царина, а сучасні посткласичні тенденції повинні компенсуватися універсальним культурним ядром традиційного суспільства.

У той час, коли секуляризація культури переживає пік свого розвитку, багатьма невірно сприймається вплив релігії, а саме християнства, на становлення культури, відкидається її позитивна роль в соціокультурному розвитку суспільства. При подібному підході вважається, що християнство зрікається світу, господарства, науки, мистецтва і з ними всіх земних справ, тому не може вести людину на цьому світі, вчити, надихати, і людина в земному житті не має ніякої цінності, ніяких творчих завдань.

Хоча в історії християнства має місце традиція «світозречення», все ж таки подібний світогляд ніколи не виражав останнього і як найглибшого ставлення християнства до світу і культури. Християнство в своєму історичному розвитку має завдання, яке може бути позначене як створення християнської культури, тому для нього характерним є світосприйняття й світоперетворення. Саме у творчій роботі на цьому світі, «вдосконаленні в душі» і себе самого, і речей полягає сенс християнської культури.

Автономія сучасного людства приводить суспільство до явищ нестійкого існування. У сфері культури поза союзом з релігією з'являється «бездуховне і безбожне» мистецтво, якість якого знижується до «хліба й видовищ», останні затребувані «безбожною масою», що втратила релігійне відчуття. В області мистецтва відбувається звільнення від ідеї спрямованості, інтенції до Головного і, відповідно, випадіння «третього вимірювання» – «священного» сенсу твору.

Труднощі засвоєння культурних надбань пов'язані з тим, що нікого не можна зробити культурним, по-перше, насильно (змусити бути делікатним, сумлінним, тактовним), а, по-друге, – через знання про культуру та її цінності. Знання може допомогти становленню культури, знання є цінним для збагачення культури. Але тільки якщо воно натхненне, якщо воно не формальне, не надмірно раціоналізоване.

Культура в значній мірі ірраціональна. Тому що, на відміну від цивілізації, в ній немає практицизму. Наприклад, багато архітектурних

споруд прикрашені доробками, які не мають практичного призначення. Не дуже практично для людини бути сумлінним в світі, в якому часто панує безсовісність. Але відсутність культури, чиста користь, – небезпечні та шкідливі, тому нібито «непотрібна» культура стає край необхідною.

Раціоналізм часто «працює» проти людини. Він може приводити до панування доцільності, що обмежує можливості духовного піднесення людини і що перетворює її на розумний, але бездушний механізм. І саме через культуру зайвий раціоналізм долається, забезпечуючи можливість того, що називається свободою. Чим культурніше людина, тим більше вона духовно вільна. Бо в культурі на перший план виходить по-справжньому цінне, внутрішнє, особисте, життя духу, що не підкорено звичайним розрахунком і дріб'язковим знанням.

Сьогодні ми, як ніколи, залежимо від цього міцного культурного стрижня, від рівня культурного розвитку, від доступності високої культури для молоді, від ступеня залучення культури до освітнього процесу, як фактору стабільності в її позитивній площині.

Релігійно-ціннісна освітня орієнтація

Традиційним протягом тисячоліття у національній освіті було використання духовно-ціннісного потенціалу релігії. Так, В. Довбня відзначає: «Вивчаючи засади української філософії освіти, не можна не помічати її релігійних витоків. Очевидно, найбільший вплив на філософсько-освітню думку України протягом останнього тисячоліття мала теологія та метафізика християнства. Світоглядно-філософське обґрунтування світу, суспільства, людини і, відповідно, освіти з позицій християнської ідеології перебували в центрі творчих пошуків багатьох українських мислителів» [6, с. 88].

Релігійне вчення про духовний розвиток особистості є системою загальних положень, виділених зі всесвітнього аскетичного досвіду, що передбачає певну етико-психологічну основу, на якій будуються різні психолого-педагогічні підходи, що визначають основні шляхи і методи досягнення головної мети освіти як онтологічного процесу. Вказуючи на фундаментальну основу духовного становлення особистості, тобто на Святе Письмо – кодекс чеснот і джерело гуманності, релігійні, зокрема християнські, мислителі підкреслюють важливе значення наук у засвоєнні вічних начал, даних християнством, поза якими, на думку святих отців, немає істинних шляхів виховання. Цих поглядів дотримуються як східні отці (Василь Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Богослов), так і західні (блаженний Августин, Тертуліан).

Методологічним орієнтиром на цьому шляху духовного становлення виступає ідея освіти як шлях до Богопізнання, що передбачає: 1) духовне наставництво, або допомогу людині в її духовному удосконаленні;

2) духовне самовиховання, що розглядається як прагнення до дотримання християнського вчення; 3) благодатне переродження, преображення людини силою Святого Духа. Найвищим завданням, за християнським вченням, виступає третє, що передбачає не просто вдосконалення людини, а її докорінну зміну.

Вітчизняна освіта базувалася на духовно-ціннісних засадах християнства та біблійних ідеалах, які були штучно виведені за рамки освітнього простору тільки в радянський період. Тому в часи духовного відродження країни, почали звертати увагу на цей змістовний пласт духовної спадщини, який здатен зміцнити духовно-ціннісні устої освіти та відродити духовну міць України.

Велику увагу викликають в сьогоденні філософсько-освітні концепції Григорія Сковороди та Памфіла Юркевича, побудовані на засадах християнства. Духовно-психологічний, релігійний і філософський зміст антропологічної системи соціальної педагогіки в працях К. Ушинського переосмислюється в новітніх умовах.

На нашу думку, доречно нагадати також дослідження таких представників української освітньої думки, як: Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, П. Житецький, С. Миропольський, О. Кониський, І. Огієнко, С. Русова, що спиралась на етнографічно-культурницьку парадигму, яка мислилась у контексті єдності людини та природи, людини та Бога.

Г. Ващенко продовжував українську філософсько-освітню релігійну традицію. Саме на підґрунті християнського гуманізму дослідник розробляв філософію освіти релігійного спрямування. В. Довбня зауважує: «Серед рис, які визначають специфіку філософії освіти Г. Ващенко, варто виділити її християнський антропологізм... Християнство як «універсальна релігія», на думку Г. Ващенко, не замикається лише в колі вузько національних інтересів і дає можливість плекати загальнолюдські ідеали у сфері освіти і виховання молодого покоління» [6, с. 89]. Він обґрунтовує для освіти та виховання християнській ідеал людини, фундаментом якого є віра, надія та любов.

Дослідження професора та протоієрея В. Зеньковського відображають філософсько-антропологічні підстави виховання й формування особистості та ідеї православно-гуманістичного напрямку філософії освіти.

Слід зазначити, що на даному етапі в Україні обговорюються питання духовно-ціннісної релігійної освіти під час проведення круглих столів, диспутів, конференцій з релігійно-ціннісної тематики. На підставі концепції гуманізації освіти, здійснюється комплекс науково-дослідної, методичної, інноваційної і освітньої діяльності, орієнтованої на релігійно-

освітні ціннісні завдання, розробляються оптимальні шляхи входження релігії до освітнього простору і створення в ньому умов для формуючого впливу релігії на духовно-ціннісний розвиток особистості. М. Култаєва зауважує, що «останніми роками посилюється онтологізація педагогічного мислення, що обумовлено зверненням до його домодерних форм у вигляді есенціалістських обґрунтувань змісту й призначення виховання. Таким прикладом можуть служити філософсько-педагогічні обґрунтування християнського виховання» [14, с. 150].

У опублікованих матеріалах знаходимо спробу запропонувати можливі практичні шляхи при врахуванні існуючих теоретичних надбань для найбільш ефективної реалізації аксіологічної функції релігії.

Окремі проблеми такого спрямування знайшли своє відображення в публікаціях В. Балуха (релігійні процеси як чинник формування духовності народу) [2], М. Лагодича (проблеми викладання християнської етики в загальноосвітніх закладах) [15], В. Єленського (релігійне навчання і виховання в законодавствах і освітніх системах західноєвропейських країн) [8]. Т. Мар'єнко вивчає формування духовного світогляду учнівської молоді на основі релігійних цінностей [28, с. 23–25]. Л. Лисяк досліджує християнські духовно-моральні принципи в сучасному змісті освіти [28, с. 25–28]. І. Бунакова розглядає етико-релігійну освіту в якості підґрунтя щодо формування духовно-моральних цінностей [3]. Л. Филипович зазначає необхідність детальної розробки та становлення етнології релігії, вважаючи, що її доцільно розглядати як один з можливих шляхів наукової розробки актуальних проблем залучення молоді до загальнолюдських цінностей, вивчення в тому числі і духовних здобутків власного етносу [27, с. 40]. О. Саган розглядає місце релігії в системі загальнолюдських цінностей у взаємозв'язку релігії та культури [25, с. 5–54]. Є. Мулярчук досліджує вплив християнської моралі на сучасні проблеми розвитку суспільства [18], а В. Остроухов займається з'ясуванням окремих категорій в різних філософсько-релігійних концепціях [22]. Т. Нагорна, об'єктивно оцінюючи виховний потенціал християнської філософії, пропонує розглядати її як один з альтернативних шляхів формування найважливіших рис особистості, підґрунтям яких є загальнолюдські цінності та ідеали [19]. М. Закович вивчає питання зв'язку духовності і релігійної освіти [9]. Ю. Кальниш розглядає питання становлення духовних шкіл в Україні [12].

Вважаємо, що у дослідженні духовно-ціннісної проблематики, пов'язаної з цариною релігійної освіти, може допомогти і звернення до аналізу накопиченого за останні десятиліття зарубіжного досвіду релігійної освіти в сучасній школі. Так І. Радіонова у своєму дисертаційному дослідженні [23] показує, що у тематичному полі

американської філософії освіти сфера етики і релігії є тим тематичним підрозділом, де генеруються, зберігаються та відтворюються ціннісні орієнтації та ідеали особистості. І завдяки релігійним цінностям та ідеалам в американській системі освіти посилюється значення таких ідеалів, як свобода, рівність, солідарність і демократія.

Зауважимо, що проблеми релігійної освіти зачіпають сьогодні інтереси значної частини населення України. У даний час їх обговорення стає актуальним не тільки для віруючих, але і для невіруючих людей, що знаходить живий відгук в суспільній свідомості.

Громадська думка ще досить нестійка до даної проблематики, але вже можна з упевненістю сказати, що всі розбіжності, що стосуються релігійної освіти, необхідно вирішувати на підставі закону, з граничною делікатністю, враховуючи існування двох основних позицій: конфесійної, прихильники якої цілком схвалюють розвиток релігійної освіти в Україні у всіх її формах, і світської, яка іноді полягає в занадто обережному ставленні до активного впровадження релігійної освіти на Україні.

Одним із сутнісних завдань релігійної освіти є формування особистістю духовно-ціннісної культури через набуття свого релігійного досвіду або через дослідження релігійного досвіду інших.

Останніми роками основна лінія розвитку шкільної релігійної освіти в європейських країнах може бути визначена як посилення її ціннісно-розвиваючої функції і акцентування завдань, пов'язаних з досягненням загальноосвітньої мети. При цьому конкретні освітні завдання відрізнялись в залежності від того, що визнавалося найбільш значущим: світогляд як раціонально обґрунтована система поглядів, культурна традиція, особисті переживання тощо.

Розвиваючий потенціал релігійно насичених навчальних предметів досить різноманітний. У західній теорії і філософії освіти до сьогодення підкреслюється переважна важливість знайомства учнів з релігійною інтерпретацією, або релігійною формою мислення з погляду розвитку пізнавальних здібностей.

Особливо важливим в цьому процесі є залучення до символічної мови релігії, тому що багатофункціональність і семантична глибина символу як виразного і пізнавального засобу ніде не представлена так потужно, як в релігійній практиці та релігійному мистецтві. Р. Пітерс [31] вважав, що освіта повинна задовольняти цілому ряду пізнавальних вимог, одне з яких полягає в тому, що знання й розуміння мають зачіпати всі форми мислення та свідомості. Освічену людину повинні відрізняти цілісність і широта знань, наявність «когнітивної перспективи», пізнавального потенціалу. Їй має бути властива здатність до безпомилкових переходів з однієї ціннісної та символічної системи до іншої.

На нашу думку, найбільш адекватне уявлення про те, яким саме чином в межах релігійно-орієнтованих курсів шкільної освіти можуть бути реалізовані духовно-ціннісні завдання становлення особистості, досягається із застосуванням концепції релігійно-ціннісної освіти.

Релігійно-ціннісна освіта, наголошуючи на духовно-ціннісних, суб'єктивних формах знання, не може уникнути залучення до освітнього процесу особистісних екзистенціально-значущих переживань. Проте, вона може зробити процес ознайомлення з релігією абсолютно сумісним з принципами та стандартами загальноосвітньої школи, по-перше, за рахунок того, що нерелігійна точка зору може бути включена як рівноправна в діалоговий освітній простір, а по-друге за рахунок того, що завдання розвитку здатності до релігійного розуміння внутрішньо пов'язане із загальноосвітньою метою розвитку критичного мислення та самостійності учнівської думки.

Інша досить важлива ціннісна функція релігійно-ціннісної освіти пов'язана з естетичним розвитком школяра. Символізм релігійної думки, спорідненість теології з поезією, естетична скарбниця традиційних форм релігійної практики дозволяють релігійно-ціннісній освіті стати невичерпним джерелом натхнення, витончення та піднесення естетичного сприйняття. Вивчення релігійного шару світової культури, залучення учнів до релігійної національної спадщини, має розглядатися при такому розумінні як органічна складова духовно-ціннісної освіти.

У сучасній ситуації відкритого поліконфесійного суспільства релігійно-ціннісна освіта з різноманітним релігійним поглядом учасників освітнього процесу здатна стати природним виховним ресурсом. Так ще Г. Ващенко у праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» говорить про те, що релігію потрібно включати до навчального плану в якості обов'язкової дисципліни, але враховуючи поліконфесійність України зауважував: «При викладанні релігії слід стояти на засадах толерантності і пошани як до своїх, так і до чужих релігійних позицій» [5, с. 61].

Оскільки є всі підстави розглядати духовно-ціннісну шкільну освіту як двоєдиний процес соціалізації та індивідуалізації, перед релігійною освітою також постає завдання поєднання цих функцій. Якщо при вивченні релігії в центрі розгляду опиняться не характеристичні елементи традиції, а релігійність людини, тоді духовно-ціннісні завдання соціалізації можуть бути пов'язані із загальними законами розвитку ціннісної свідомості, не залежними від конфесійної приналежності. Соціалізуюча функція релігійно-ціннісної освіти полягатиме, за цих умов, не у формуванні конфесійної визначеності, а в цілеспрямованому вдосконаленні суспільно значущих аспектів індивідуальної релігійності.

Пошук позаконфесійного підґрунтя приводить до концептуального переосмислення ролі мікросоціуму, в якому відбувається освітній процес. Якщо учасники процесу не є спільнотою віруючих, як це має місце при конфесійному навчанні, а є спільнотою учнів, тоді соціалізуюча функція духовно-ціннісної релігійної освіти може полягати в побудові і відпрацюванні моделей міжконфесійної взаємодії, яку учні здатні будуть реалізувати і поза межами освітнього закладу. Сучасна школа, з цієї точки зору, може і повинна стати місцем знайомства та прийняття різних релігійних поглядів, місцем, доброзичливого міжкультурного діалогу по релігійних проблемах, що дозволяє глибше зрозуміти себе і зробити рішучий крок у бік розуміння і прийняття іншого.

Ціннісно-необхідне буття розглядається моральною свідомістю як мета та сенс життя людини. Ідеально-досконалий, цілісний образ майбутнього, в якому існує можливість подолання протиріч та недосконалості людського життя зазвичай в релігійній традиції отримував назву морального ідеалу, який є не стільки предметом пізнання, скільки морально-вольового прагнення (над ідеями міркують, до ідеалів прагнуть).

Етична система християнства також сприяє усвідомленню загальної концепції буття, космології, що задовольняє інтелектуальні потреби людини щодо пояснення світоустрою.

Це система символів, яка дає цілісну картину сприйняття та переживання реальності, мотивовану та обґрунтовану поведінку, що формує особливий погляд на світ і концепцію інтерпретації смерті, пояснює сенс страждання та несправедливості, дає усвідомлення того, що допомагає людині переносити страждання і що дає сили жити, пояснення того, який сенс має, взагалі, людське життя.

Для освітнього процесу важливим є врахування того, що християнські цінності мають певні закономірності та особливості на духовному, персональному та соціальному рівнях функціонування:

- на духовному рівні християнські цінності є віддзеркаленням трансцендентно-ієрархічної системи добра та підґрунтям щодо удосконалення особистості як процесу формування «нової людини» через єднання з Творцем (засновані на засадах теоцентризму та християнської любові);
- на персональному рівні особливості орієнтації розкриваються в контексті категорії «внутрішньої людини», що є віддзеркаленням християнсько-біблійного світогляду та християнської антропології, здатних забезпечити особистість, що зростає, розумінням сенсу життя, власних емоційних переживань тощо;

- на соціальному рівні релігійні цінності впливають на напрямок, зміст, мотивацію та динаміку соціальної поведінки людей. У сучасному суспільстві християнські цінності мають досить обмежений вплив на економічну та політичну структури суспільства, але їх значення в духовному та культурному житті людей все ж таки є досить потужним.

Напрямок покращення методологічного арсеналу викладання релігійних предметів у етичному аспекті може бути відмова від спрощених і однозначних відповідей щодо складних духовно-етичних проблем, які обумовлені діалектикою єдності та різноманіття релігійного досвіду.

Такі етичні якості особистості, як духовна незалежність, твердість переконань, щира відданість, терпимість до іншої релігійної спільноти, шанобливе відношення до своєї, цінування свободи, відмова та неприйняття зла, не варто сприймати як елементарні чесноти, що є здатними безконфліктно існувати поруч одна з одною в індивідуальній системі цінностей. У той же час бачення реальних масштабів проблематики не повинно приводити до апріорних узагальнень про неможливість дозволу етичних антиномій.

У релігійно-освітній галузі гармонізація особистісного та соціального вимірів релігійного життя є особливо важливим завданням унаслідок того, що властива релігійній формі пізнання опора на авторитет, дуже тривалий історичний час забезпечувала монополію авторитарних педагогічних підходів до вивчення в школі релігійних предметів.

Відділення школи від Церкви створило об'єктивні передумови для гуманізації як європейської, так і вітчизняної освіти. Сьогодні у багатьох країнах європейського світу впроваджуються особистісно орієнтовані діалогові концепції шкільної релігійної освіти, що не навантажують учнів сумою готових догматичних знань, а пропонують активну участь в інтерпретації та пошуку сенсів релігійних явищ.

Дослідження цих освітніх інновацій може стати складовою подальшого розвитку релігійно-ціннісної освіти.

Визнаючи, що культуруутворювальне значення християнства сьогодні не вимагає доказів, а багатовікова християнська культура, яка встановлює спадкоємність з великими цивілізаціями стародавнього світу, утворює основу її самобутності та виводить Україну в ряд світових цивілізацій, є цінним надбанням всіх народів нашої країни, ми також вважаємо, що завдання подальшого становлення релігійно-ціннісної освіти повинно відбуватися в контексті вітчизняних духовно-ціннісних традицій в нових соціокультурних умовах.

Праксеологічні зразки комплементарної інтеграції духовно-ціннісних освітніх орієнтацій

Понад 30-річний досвід роботи за різноманітними програмами з основ християнської етики в державних школах України демонструє реальність досягнення основної мети викладання зазначених курсів, що полягає в збагаченні дітей духовно-етичними знаннями у відродження життєтворчого мислення та набутті вчинкового досвіду на основі християнського світобачення, індивідуального самовизначення та використання досвіду тисячолітньої культурної традиції на теренах України.

Християнсько-орієнтовані курси під час реформування Нової української школи були оновлені відповідно до сучасних освітніх вимог та соціокультурної ситуації, що склалася, мають «духовно-моральне, культурологічне спрямування, орієнтовані на вивчення етичних категорій через моделювання життєвих ситуацій; аналіз поведінки героїв біблійних розповідей, художніх творів; дискусій; укладання соціальних проєктів; проведення заходів доброчинності тощо [20, с. 1], їх викладання передбачає «виховання в учнів поваги до свободи совісті, релігійних і світоглядних переконань інших людей; здатності до співжиття в полікультурному, поліконфесійному й полірелігійному українському суспільстві» [21, с. 5–6].

Специфіка формування у школярів ціннісного ставлення до дійсності засобами зазначених курсів зумовила актуалізацію інтерпретаційної залученості учнів під час уроків, що передбачає специфічні способи взаємодії з в освітній царині. Саме тому в запропонованих курсах основним критерієм вибору методів стала можливість максимального забезпечення суб'єктної позиції дитини щодо ціннісного ставлення до дійсності. Цьому сприяють активні форми особистісно орієнтованого навчання і виховання, які створюють умови для самостійного усвідомлення учнями загальнолюдських цінностей-ставлень. За їх допомогою діти не пасивно сприймають моральні норми, цінності, етичні правила чи вимоги, а стають у позицію їх активного створення у власному екзистенційному досвіді. Набуті таким чином знання залишаються у свідомості дітей як пережиті, чуттєво забарвлені, з позитивним особистісним смислом.

Комплементарна інтеграція трьох духовно-ціннісних орієнтацій в межах зазначених курсів забезпечується через наступні підходи:

Творчо-етичний діалоговий підхід. Сюжетна, проблемна основа етичного діалогу визначається у відповідності з віковими та індивідуальними особливостями учнів. При цьому відсутній будь-який тиск на дитину, адже їй ніхто не каже, як треба поступати, що робити. Стимулювання учнів до думки, дії, рішення, забезпечує тим самим прояв власної екзистенційної активності особистості.

Максимально оптимізовано освітній процес засобами *проблемно-пошукового підходу*. Опрацьовуючи на уроках поставлені проблеми, учні під супроводом вчителя відокремлюють відоме від невідомого, актуалізують засвоєні знання. Це надає процесу жвавості, розвиває творчість, підвищує інтерес до навчання, а успішне з'ясування проблемного питання сприяє міцності знань. Школярі обґрунтовують власні думки і спільно з учителем упродовж уроку доводять позитивність або негативність суджень.

Різноманітні *активні та інтерактивні способи навчання* (рольові ігри, інсценізації, дискусії, метод аналізу соціальних ситуацій тощо), дозволяють базуватися на досвіді школярів. Перебуваючи в ситуаціях, близьких до життєвих, учні виходять на моральний вибір, рефлексію відносно своєї поведінки, вчинків. Іноді це буває складно, з'являються сумніви, яких раніше не було. Якраз це примушує замислитись над тим, що є найбільш цінним в житті, а не просте дитяче, «що таке добре і що таке погано». Саме тому, розробляючи зміст уроків, автори приділяли увагу складанню спеціальних *запитань для рефлексії*.

Важливою умовою для гармонізації ціннісних орієнтацій дітей є забезпечення особливого спілкування на рівні вчитель-учень. Ця особливість полягає у *ціннісній спрямованості міжособистісного спілкування*. У щирій відвертості задля створення атмосфери взаємодовіри, комфортного середовища співбуття та співпроживання з учнями відбувається опрацювання тих чи інших духовних, етичних та культурних цінностей.

Важливим є застосування *суб'єктно-вчинкового підходу*, що, якісно змінює глибинне ціннісно-смісловне «я» учня, розвиває у дітей здатність займати певну оцінно-рефлексивну позицію. Особливе емоційне переживання під час роботи над вчинковою справою забезпечує перехід зовнішніх цінностей як зразків у внутрішню орієнтацію на них.

Органічний зв'язок особистості дитини з історією свого народу, традиціями, з народними ремеслами, промислами, її взаємозв'язок через привласнений культурний, історичний та соціальний досвід з попередніми поколіннями враховано завдяки *культуrowідповідному підходу*.

При розгорнутій у суспільстві дискусії щодо викладання християнської етики в державних закладах освіти постає проблема суміщення освітнього ідеалу вільної та самостійної особистості в демократичній школі з цілепокладанням християнської етики, яка намагається прищепити дитині певний моральний кодекс.

Проте «свобода стає можливою завдяки діалогу і критичному осмисленню реального світу, тобто через відкритість і постійну взаємодію з ним у процесі пізнання. Чи сприятиме в такому випадку самій практиці вільної освіти заборона рефлексії над релігійною етикою та релігійними

явищами життя? Чи справедливим є обмеження поля критичного осмислення релігійності та релігійної етики, як складової реального світу у зв'язку з побоюваннями, що осмислення викликатиме зацікавленість?» [24, с. 92].

На нашу думку, більш небезпечним для зростаючої особистості є позбавлення її ознайомлення з перевіреними часом критеріями достовірності, що веде до переважання суб'єктивних відчуттів, грі фантазій, домислів, пристрастей, зовнішніх впливів, а іноді й маніпулювання.

Підсумовуючи, можна сказати, що християнсько орієнтовані курси дають учням представлення про багаторівневу аксіологічну систему, своєрідну «матрицю» цінностей, що прагне охопити й суспільні, й індивідуальні потреби та забезпечити цілісність функціонування людського буття, адекватність взаємин з дійсністю.

Сильною стороною курсів духовно-морального спрямування є авторитетність вимог, критеріїв етичних цінностей, ідеалів, їх безперечна цілісність і впорядкованість, що сприяють певній соціально-психологічній гармонії етичної свідомості особистості. Поява нового курсу морального спрямування «Духовність і мораль в житті людини та суспільства», що реалізується в інваріантній частині типового навчального плану Нової української школи для 5 та 6 класів також демонструє вдалий приклад практичного втілення комплементарної інтеграції усіх трьох духовно-ціннісних освітніх орієнтацій.

Змістовними гранями духовності в екзистенціально-ціннісній орієнтації освіти, що вдалося втілити в зазначеному курсі, можна визначити наступні:

Духовність як наближення до вищих сенсів людського буття: індивідуальна значущість і статус категорії «сенси життя» для дітей у просторі людської життєдіяльності; суб'єктивне визначення мети особистого буття як індивідуальної довготривалої мети щодо майбутніх перспектив життєдіяльності.

Духовність як система уявлень про принципи організації реального індивідуального буття людини: індивідуально-змістовне наповнення категорії «благо» як вищої абстракції позитивних прагнень і процесуальний аспект духовності.

Духовність як внутрішня орієнтація особистості в системі пріоритетних життєвих цінностей: векторна спрямованість на рівні нормативних ідеалів; значущість і доступність цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів.

Духовність як суб'єктивне відчуття задоволеності чи незадоволеності насиченістю та продуктивністю власного життя:

внутрішні переживання щодо співвідношення суб'єктивної значущості і реалізації засвоєної аксіосфери особистості.

Визначаючи вектори проектування розвитку особистості, духовно-ціннісна культуроцентрична орієнтація в навчально-методичному забезпеченні курсу «Духовність і мораль в житті людини та суспільства» не відкидає цивілізаційної складової освіти (засвоєння наукових знань, розвиток мислення, розкриття суті об'єктів техніки і технології, процесу соціалізації), але припускає «модернізацію» цивілізаційного компоненту змісту переважно за рахунок розкриття його духовно-ціннісної суті.

При цьому культуроцентрична духовно-ціннісна спрямованість змісту курсу реалізується на основі єдності процесуальної та змістовної сторін освітнього процесу, інтеграції гуманітарних, природничо-наукових і спеціальних дисциплін в змісті предмету; різноманіття культуротворчих педагогічних технологій, методів і засобів навчання.

На нормативному рівні вона виявляється у вимогах до змістовного компоненту, який має бути культурологічно наповненим, що інтегрує природничо-науковий і духовно-ціннісний потенціал. Це досягається за рахунок структурування і систематизації навчального матеріалу, актуалізації інтерпретації, аналізу композиції, доповнення ціннісно-смысловими елементами, внесення нових культурних уявлень, спрямованих на активізацію особистісних структур свідомості, та інших перетворень змісту на відомих рівнях його проектування.

Релігійно-ціннісна орієнтація в межах зазначеного курсу є, на наш погляд, найбільш вдалим підходом до реалізації завдань духовно-ціннісної освіти, приділяючи багато уваги інтерактивно-інтерпретативній діяльності учнів. Подібно до уроків української та зарубіжної літератури, художньої культури, мистецтва, що є джерелом духовних прозрінь і високих натхнень, так і в межах зазначеного курсу ця традиція має місце в навчально-методичному забезпеченні, сприяє збагаченню гуманітарної освіти школяра релігійною тематикою: тісна інтеграція релігійно насичених матеріалів духовно-морального спрямування зі світовою художньою культурою, літературою та іншими дисциплінами гуманітарного блоку задають той вектор розвитку духовно-ціннісної шкільної освіти, який рухатиме її в напрямку гуманізації та примноження кращих традицій української освітньої думки.

У процесі вивчення зазначеного курсу учні набувають усвідомлення ціннісних основ власної поведінки, актуалізації свого досвіду розрізнення добра і зла, етичного оцінювання вчинків через призму досконалих образів та ідеалів, що знайшли втілення в релігійній, культурній та філософській традиції.

Характеристикою освітніх результатів на підставі комплементарної інтеграції трьох освітніх орієнтацій в межах наведених курсів може бути врахування п'яти аспектів: змістовного (знання, уявлення), комунікативного (відносини, взаємодія, співпраця), управлінського (самоорганізація, організація навчальної діяльності в групі, вибір на підставі етичних цінностей), соціокультурного (становлення концепцій соціальної поведінки на підставі усвідомлених норм та традиційних цінностей) психологічного (емоційне прийняття іншого, мотивація до самоудосконалення).

У процесах сучасності, які отримали назву постмодерних, актуальність обґрунтування духовно-ціннісної освіти з необхідністю звернення до проблем духовності особистості обумовлена ціннісно-сисловою ситуацією, характерною для тієї соціокультурної реальності, що склалася в Україні, а саме:

- суттєвими змінами в субординації системи цінностей: аксіологічна позиція багатьох суспільних верств може бути охарактеризована такими поняттями, як «виродження» й «нестійкість»;
- системи цінностей, що сповідуються людством, державами, націями, соціальними групами, індивідами, ніколи не відігравали такої вирішальної ролі у визначенні не просто змісту та спрямованості людської історії, але й того, чи буде ця історія мати продовження;
- ослаблення ідеї існування об'єктивного буття Абсолюту супроводжується переоцінкою цінностей: особистість перестає шукати високого сенсу життя й звужує смисложиттєві питання до задоволення своїх елементарних потреб;
- швидкість, з якою змінюється світ, висуває необхідність миттєвого прийняття рішень, що мають базуватись на духовно-ціннісних засадах задля забезпечення позитивних наслідків самих рішень;
- дискретність людського мислення, способи пізнання дійсності, спеціалізація наукового знання, диференціація й технологізація життєдіяльності, призвели до усунення духовності зі сфери особистісних інтересів;
- пандемія та військова агресія по новому загострили осмислення духовних вимірів існування людини, цінності та якості людського життя разом з проблемою подолання життєвих випробувань на тлі того, що наявна розмитість ціннісно-сислової ідентифікації людини, не дозволяє їй сформувати стійкість до деструктивних тенденцій та викликів сьогодення.

Усе ці чинники потребують обґрунтування духовно-ціннісних засад сучасної освіти як окремого напряму філософсько-освітнього дослідження.

Дослідження та феноменологічний аналіз соціокультурного контексту сучасної освіти дали можливість визначення духовно-ціннісних орієнтацій як самостійно-інституційованого феномену в межах, гносеогенетичному зв'язку та в родинному полі сучасної посткласичної метاپарадигми.

У дослідженні посткласична філософсько-освітня метاپарадигма розглядається в її духовно-аксіологічному вимірі, крізь призму якого визначені духовно-ціннісні інтегральні орієнтації: екзистенціальна, культуроцентрична та релігійна.

Екзистенціалізм з його цікавістю до світу людської особистості та сенсів буття останнім часом все частіше стає філософською основою дослідження духовно-ціннісної освіти особистості у зв'язку з очевидністю взаємодії між феноменом освіти і способом життя людини, або людською екзистенцією.

Освітні завдання полягають в сприянні тому, щоб виникало розуміння зростаючою особистістю самої себе та усвідомлення потужності впливу цього розуміння на становлення власної особистості, своєї індивідуальності. Цьому сприяє переживання себе як суб'єкта, якого оточує світ, і розуміння відповідальності за зроблений екзистенціальний вибір.

Життєве самовизначення – екзистенціальний вибір людини, що полягає в ухваленні рішення про сенс життя, його стратегію на основі ціннісного осмислення пережитих подій, відповідального вибору особистістю сенсу власного життя й свободи та самореалізації відповідно до цього рішення. Рушійною силою даного феномена є усвідомлення людиною суперечності між соціальними і персональними ціннісними установками, що може бути вирішено за допомогою рефлексії життєвих подій і прогнозування їх наслідків.

Як результат в свідомості учнів має формуватись індивідуальний проект життя, що містить в своїй структурі декілька компонентів: ієрархію актуальних і перспективних мотивів, цінностей і можливостей особистості; альтернативні варіанти цілей життя та його траєкторій; систему прийнятих переконань, ціннісних орієнтацій для ціннісної експертизи даних альтернатив.

Культуроцентрична освітня орієнтація наголошує, насамперед, на необхідності розвитку духовної культури особистості, фундаментом якої є духовні цінності, що утворюють свого роду вісь свідомості, яка забезпечує стійкість особистості. Найважливішими серед них є етичне вдосконалення, розвиток почуття прекрасного, відповідальності, обов'язку, сутнісне пізнання навколишнього світу, піднесеність думки, людинолюбство, на підґрунті яких повинні формуватися інтелект і професійні якості.

Духовно-ціннісний сенс культури полягає не тільки в створенні цінностей, що поповнюють скарбницю культури, але і в тих змінах, що відбуваються в особистості в процесі їх освоєння. Саме це відкриває можливості теоретичного обґрунтування та практичного втілення освіти, яку ми визначаємо як культуроцентрична духовно-ціннісна освіта.

Дослідження культуроцентричної освіти підвело до розгляду питання про співвідношення світської та релігійної культур і їх місця в сучасній освітній царині. Значущим стає обґрунтування симфонії цих видів культур та доцільності укорінення особистості в культурну традицію засобами освіти.

Сформульовані основи релігійної концепції духовно-ціннісної освіти як ресурсу розвитку особистості, що знаходить своє об'єктивне вимірювання і значущість мірою його суб'єктивного ухвалення, подібно до естетичного відчуття прекрасного або етичної категорії добра, саме на підставі останнього може бути сформований етико-орієнтований підхід до релігійної освіти.

Доведено, що застосування гуманітарної методології до сфери релігійно-ціннісної освіти забезпечує обґрунтування можливості її викладання на суб'єкт-суб'єктній основі, що надає можливість переходу від концепції об'єктивності знання до концепції інтерсуб'єктивності та наділяє релігійну форму інтерпретації досвіду більшим гносеологічним статусом, ніж у класичній філософії.

Релігійно-ціннісна освіта, що будується не на ідеологічній, а на предметній підставі, передбачає залучення до освітнього процесу екзистенційно-значущих та естетично-культурних переживань. У наслідок цього процес ознайомлення з релігією цілком сумісним з принципами та ідеалами загальноосвітньої школи, за рахунок того, що нерелігійна інтерпретація додається як одна з точок зору в діалоговий освітній простір, а також за рахунок того, що завдання осмислення релігійних цінностей внутрішньо пов'язане із загальноосвітньою метою розвитку критичного мислення в процесі знайомства з релігійною етикою та естетикою, життям і мотиваціями релігійних людей.

На засадах комплементарної інтеграції трьох духовно-ціннісних освітніх орієнтацій проаналізовано навчально-методичне забезпечення вивчення основ християнської етики та навчального курсу «Духовність і мораль в житті людини та суспільства», орієнтованих на духовно-ціннісні завдання, в яких розробляються оптимальні шляхи входження філософії, культури та релігії до освітнього процесу і створення в ньому умов для їх формуючої дії на духовно-ціннісний розвиток особистості.

Основна спрямованість духовно-ціннісних орієнтацій – конститування людини як вищої цінності буття, розробка і

запровадження філософських, соціальних та морально-правових конструктів збереження людської цінності за будь-яких умов. Проте нами окреслені лише загальні концептуальні підходи до розбудови духовно-ціннісних орієнтацій освіти, розробка моделей яких може бути продовжена в рамках посткласичної філософії освіти.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Реальність освіти: проблеми деміфологізації. *Практична філософія*. 2001. № 1. С. 185–197.
2. Балух В. Релігійні процеси як чинник формування духовності народу. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2003. Вип. 163/164. С. 11–12.
3. Бунакова И. В. Этическое-религиозное образование как основа формирования духовно-моральных ценностей. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2011. Вип. 2. С. 59–64.
4. Ващенко Г. Виховна роль мистецтва. *Праці з педагогіки та психології*. Київ : «Школяр» – «Фада» ЛТД, 2003. Т. 4. С. 196–256.
5. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. *Праці з педагогіки та психології*. Київ: «Школяр» – «Фада» ЛТД, 2000. Т. 4. С. 30–68.
6. Довбня В. М. *Філософія освіти Г. Г. Ващенка* : навч.-метод. посібник. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2010. 297 с.
7. *Естетика* : навч. посібник / М. П. Колесніков, О. В. Колеснікова, В. О. Лозовой та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 208 с.
8. Еленський В. Релігійне навчання і виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн. *Людина і світ*. 2001. Грудень. С. 32–36.
9. Закович М. Про духовність і освіту. *Людина і світ*. 2001. Вересень. С. 42–44.
10. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Філософія виховання особистості в контексті розбудови Української держави. *Краса педагогічної дії*. Київ, 1997. С. 44–51.
11. [Кадієвська І. А.](#) Гуманістичні цінності освіти в контексті глобалізації суспільства : монографія. Одеса : Астропринт, 2010. 176 с.
12. Кальніш Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд. *Людина і світ*. 2001. Квітень. С. 32–37.
13. Кизима В. В. Новое образование для нового человека. *Філософія освіти: науковий часопис*. Київ : Майстер-клас. 2005. № 2. С. 36–61.
14. Култаєва М. Д. Педагогічне мислення як регіональна онтологія і епістемологічна ситуація. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 149–158.
15. Лагодич М. Проблеми викладання християнської етики в загальноосвітніх закладах. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. Чернівці : Рута, 2003. Вип. 163/164. С. 75–78.
16. *Мартін Гайдеггер очима сучасників* : збірка / пер. з нім. М. Д. Култаєва; відп. ред. Л. А. Ситниченко. Київ : Стило, 2002. 128 с.
17. Мілова О. Є. Філософсько-педагогічна концепція постмодернізму. *Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту*. 2007. № 2. С. 68–72. URL: <http://www.nbu.gov.ua/articles/2007/07/moyvpcp.zip> (дата звернення: 15.05.2024).
18. Мулярчук Є. Проблема соціальної реалізації настанов релігійної моралі. *Філософська думка*. 2006. № 1. С. 110–130.
19. Нагорна Т. В. Релігійний чинник у процесі формування творчої особистості в сучасному навчальному закладі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2005. № 2. С. 125–129.

20. *Основи християнської етики*. 1-11 класи : навч. програма для закладів заг. серед. освіти / Г. С. Сохань, І. М. Гусаков, М. Є. Гусак, М. С. Пономарьова, І. М. Кушнір. Львів, 2022. 36 с.
21. *Основи християнської етики*. 7-9 класи : навч. програма курсу за вибором для закладів заг. серед. освіти / В. М. Жуковський, Г. С. Самолук, Л. Є. Мудрик, О. В. Павлова, О. П. Коваль, Н. І. Ротченкова. 2023. 114 с.
URL: <https://tsinnosti.com/wp-content/uploads/2023/08/prohrama-z-ohe-7-9-klasy-1.pdf> (дата звернення: 15.05.2024).
22. Остроухов В. «Зло» та «насилля» в релігійно-філософських концепціях. *Філософська думка*. 2000. № 2. С. 82–94.
23. Радіонова І. О. Сучасна американська філософія освіти та виховання: еволюційні тенденції та інтерпретаційні можливості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: 09.00.05; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2002. 36 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/8974.html> (дата звернення: 15.05.2024).
24. Рогова О. Г. Християнська етика як освітня дисципліна: тягар чи свобода? *Актуальні проблеми філософії та соціології: наук.-практ. журн.* 2023. № 40. С. 90–96.
25. Саган О. Місце релігії в системі загальнолюдських цінностей. *Влада і церква в Україні: перша половина XX ст.* Полтава, 2000. С. 5–54.
26. Сухомлинский В. *Сердце отдаю детям*. Киев : Рад. шк., 1971. 272 с.
27. Филипович Л. Етнологія релігії: новий етап становлення. *Вісник НАН України*. 2000. № 7. С. 36–41.
28. *Цінності православної культури як фактор морально-етичного виховання школярів* : наук.-метод. посібник / уклад. : П. І. Матвієнко, Г. А. Каліберда. Полтава : ПОППО, 2007. 192 с.
29. Freire P. Education for liberation. *One world. July*, 1975. P. 16-19.
URL: <https://acervoapi.paulofreire.org/server/api/core/bitstreams/9f587d3d-43ea-4053-873e-5d3998d9d521/content> (дата звернення: 15.05.2024).
30. Kung H. *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*. London : SCM Press, 1991. 176 p.
31. Peters R. S. *The Justification of Education. Philosophy of Education* / ed. By Peters R. S. Oxford University Press. 1973. P. 239–267.

СІДАНІЧ Ірина / Iryna SYDANYCH

*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної роботи
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»;
член Громадської ради при МОН України
з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями;
віце-президент ГО «Християнська академія
педагогічних наук України»;
співавтор навчальних програм підручників
духовно-морального спрямування з грифом МОН України.
Київ, Україна.
<https://orcid.org/0000-0002-2992-3808>
2363395@ukr.net*

ПОНОМАРЕНКО Олена / Olena PONOMARENKO

*методист НМЦ виховної роботи та культури здоров'я
Комунального закладу
«Інститут післядипломної педагогічної освіти
Чернівецької області».
Чернівці, Україна.*

УКРАЇНЬСЬКА ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: ІНТЕГРАЦІЯ В НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ

У сучасних умовах відбувається становлення цивілізації нового типу, зверненої до людини й заснованої на її найвищому духовному, інтелектуальному й технологічному базисі. Завданням сучасної освіти є виховання особистості з планетарною свідомістю, яка самоутверджується в новому відкритому національно-культурному просторі, знаходить сприятливі умови для духовної самореалізації. Проблема духовно-морального відродження може бути вирішена лише в тому випадку, якщо підростаюче покоління перейметься ідеями загальнолюдських й національних цінностей і високих ідеалів у своєму життєвому самовизначенні, буде відчувати нагальну потребу й прагнення до духовного саморозвитку й самовдосконалення.

Українська духовна культура є важливою складовою освітнього процесу, оскільки вона формує ціннісні орієнтири, світогляд та національну ідентичність здобувачів освіти. Вивчення духовної культури допомагає розвивати критичне мислення, креативність та повагу до культурної спадщини. Духовність і мораль – це чинники, історичне існування яких традиційно пов'язане як з упорядкуванням, організацією та регуляцією відносин між людьми, так і зі створенням та впровадженням нових механізмів соціальної та культурної взаємодії, які безпосередньо

спрямовані на оптимізацію і раціоналізацію діяльності соціальних суб'єктів [6, с. 151].

Україна зараз переживає ще одне національне відродження. Духовна культура в цьому ряду постає як трансформація історичного досвіду народу в систему цінностей життя, ідеали суспільства [7, с. 63]. Сучасна хвиля національного відродження (таких в історії української культури можна налічити декілька) вимагає певної специфіки – зростання ролі української освіти на християнських цінностях.

Формування національного світогляду починається зі знайомства з українською духовною культурою, її історією, традиціями, мистецтвом, літературою, релігією сприяє формуванню в учнів почуття приналежності до українського народу та розуміння його унікальності, розвитку духовних і моральних якостей характеру дитини.

Українська духовна культура містить у собі моральні цінності, які передаються через народні казки, пісні, прислів'я та інші форми народної мудрості. Вивчення духовно-моральних цінностей допомагає виховувати у дітей чесність, справедливість, повагу до старших, любов до ближнього та інші важливі якості. Для подолання соціально-економічної кризи в Україні треба знайти спасіння від морального спустошення кожної людини, тобто шляхом вирішення цього питання може бути відродження національної духовної культури України, її давніх моральних традицій, «духу народу».

Центральною проблемою українського суспільства часу становлення нової системи цінностей є відсутність консенсусу щодо визначення фундаментальних національних цінностей, а також орієнтирів подальшого розвитку, які були б прийняті більшістю членів суспільства та стали б основним інструментом суспільних реформувань. Реалізація цього може бути досягнута лише шляхом переорієнтації на нові цінності, переоцінювання вже існуючих і домінуючих у свідомості людей цінностей.

Україна нині прагне не тільки вистояти, вижити, перемогти, скільки заявити всім про своє існування. Зростання національної самосвідомості загострило почуття справедливості, сформувало свідоме розуміння того, що український народ гідний кращого життя. У той же час постало питання – чи вистачить громадянської мужності відійти від принципу «моя хата з краю»? Дослідження менталітету сучасного українця демонструє його певну трансформацію, яка виявляється у порушенні духовних зв'язків, невизначеності єдиної для суспільства системи цінностей, посиленні індивідуалізму, моральному релятивізму, що актуалізує повернення до традиційних духовних цінностей: добро, свобода, справедливість, совість, взаємоповага, людська гідність, людяність, сімейні цінності тощо.

Поняття «культура», «духовність», «українська духовна культура» виступають важливими елементами сучасного науково-педагогічного дискурсу. Усе розмаїття визначень культури фіксує найважливішу її характеристику – людський вимір культури, втілення в культурі людського способу організації життя. Духовність – внутрішня енергетична сила особистості, стрижень життя, ієрархія загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси. Духовність реалізується через вчинок особистості, у якому людина постає як відповідальний суб'єкт життєтворчості.

Духовність – це індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: 1) ідеальної потреби пізнання; 2) соціальної потреби жити й діяти «задля інших». Під духовністю переважно розуміється перша з цих потреб, а друга – під душевністю. З категорією духовності співвідноситься потреба пізнання – світу, себе, сенсу й призначення свого життя. Людина духовна настільки, наскільки замислюється над цими питаннями і прагне отримати на них відповідь. [9].

Об'єктивна користь духовної діяльності людини діалектично поєднується зі суб'єктивною безкорисністю, де нагорода – задоволення процесом пізнання оточуючого світу й задоволення від виконаного обов'язку. Ця відносна незалежність пізнавальної діяльності від негайного соціального схвалення робить духовність важливішим фактором розвитку цивілізації.

На думку Ж.Маценко [6], духовність є складним гармонійним поєднанням певних психічних та особистісних якостей людини. Як і будь-яке психічне явище, духовність виявляється у процесі взаємодії людини з довкіллям (природою, іншими людьми тощо), тобто має певні форми вияву, які можна досліджувати. Так, духовність виявляється у спрямуванні інтересів, нахилів людини на пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей. Духовні цінності містять: загальнолюдські цінності (краса, добро, любов, знання) та індивідуальні (інтереси, погляди, переконання, духовний ідеал, який є уявленням людини про такі якості особистості, такі особливості її ставлення до природи, людей, світу в цілому, які є гідними наслідування). У сукупності зазначені психічні утворення становлять духовні ціннісні орієнтації, які є однією з форм вияву духовності.

Процес формування української духовної культури особистості досягає оптимального рівня, якщо: досліджені філософські, педагогічні та психологічні основи мистецтва, як сукупності гуманістичних цінностей та на цьому підґрунті виявлено потенціал системи естетичного виховання як засобу формування духовної культури особистості; виявлено психолого-педагогічні умови та засоби, що сприяють перетворенню цінностей

мистецтва в об'єкт духовних потреб особистості; визначено критеріальні підходи до відбору та присвоєнню духовних цінностей, які потенційно впливають на особистість, що формується; забезпечено особистісно-діяльнісний підхід до реалізації ціннісного змісту об'єктів мистецтва в ході естетичного виховання молоді. «Якщо знання людина може отримати в «готовому вигляді», то особистісні цінності вона може напрацювати для себе тільки сама. Тому єдиний можливий шлях впливу на процес формування цінностей – це цілеспрямована організація духовної діяльності людини, організація її переживань – завдання на порядок більш складне, ніж організація практичної чи тільки розумової діяльності [8]».

Вивчення духовної культури допомагає зберегти та передати наступним поколінням традиції, знання та цінності, які є надбанням українського народу. Знайомство з українською духовною культурою допомагає учням краще розуміти місце України у світовому культурному просторі та сприяє інтеграції у європейський та світовий контекст.

Українська духовна культура реалізується в освіті через предмети гуманітарного циклу: українська мова та література, історія України, зарубіжна література, мистецтво, музика, етика, основи правознавства, християнська етика (за вибором).

Позакласна робота в закладах початкової, основної і старшої школи допомагає системно вивчати українську духовну культуру через такі форми і методи як свята, конкурси, фестивалі, екскурсії до музеїв та історичних місць, зустрічі з митцями та діячами культури, народні ремесла, дослідження окремих аспектів духовної культури, створення творчих робіт, презентацій, відеоматеріалів.

Впровадження української духовної культури в освітній процес є важливим завданням, яке сприяє формуванню гармонійно розвиненої особистості, яка цінує свою культуру та готова до життя у сучасному світі. Найбільш важливою умовою безпеки суспільства є наявність і збереження системи культурних та духовних цінностей, що складають ціннісний зміст людського буття. Саме педагог забезпечує у суспільстві відтворення та трансляцію духовних цінностей, здійснює духовний зв'язок поколінь і духовного досвіду людства [14].

Поняття «культура» завжди є свідомою роботою духу над своїм власним удосконаленням і над упорядкуванням всього того, що оточує людину. Такі поняття як «духовне життя», «духовна культура», «духовні цінності», «духовна діяльність» завжди були в епіцентрі уваги суспільства будь-якого історичного періоду. Вони привертали увагу як вчених гуманітарних, так і природничих наук. Духовна діяльність має два аспекти: духовно-продуктивна діяльність – діяльність по виробництву духовних цінностей та духовно-практична діяльність – діяльність по опануванню

соціального досвіду, накопичених людством духовних цінностей у процесі культурного розвитку людей, опанування духовними цінностями є еволюційний процес набуття духовного досвіду, розвитку ціннісних орієнтацій, духовних потреб і духовних почуттів. [12-15].

У сфері духовного життя людиною здійснюється осмислення й вибір ідеалів та цінностей. Проблема духовності – це не тільки окреслення найвищого рівня освоєння людиною свого світу, ставлення до природи, суспільства, до інших і самої себе. Це проблема виходу людини за межі вузькоемпіричного буття, подолання себе «вчорашньої» у процесі поновлення і вдосконалення, сходження особистості до своїх ідеалів, цінностей і реалізації їх на життєвому шляху, це проблема життєтворчості [7, с. 50]. Перетворення індивіда на самостійного і суверенного суб'єкта суспільного процесу спричинило зростання значення таких форм раціональності, в основі яких лежить доведене, побудоване на свідомому виборі уявлення про світ, котре відбиває досвід індивідуальної діяльності. Розвиток форм духовної активності відкрив перед людиною внутрішні, не помічені раніше механізми духовної діяльності.

Проаналізувавши різні визначення терміна «духовна культура» можемо відзначити, що українська духовна культура як поняття визначається науковцями за різними ознаками: як сфера духовної діяльності, яка включає систему освіти, виховання, духовної творчості (заняття наукою, політикою, етикою, мистецтвом, філософією, релігією, правом і т. ін.); як система цінностей та переконань, зразків, стандартів та норм поведінки; як засіб самореалізації особистості або групи у соціальному житті. Крім того, ми також повинні розуміти, що українська духовна культура формує особистість, її погляди, світогляд, ціннісні орієнтації, настанови. Завдяки спадкоємності української духовної культури можна передавати знання, уміння, навички, художні витвори та літературні твори від покоління до покоління, від особистості до особистості.

Отож українська духовна культура особистості, її моральна, людська, громадянська обґрунтованість пов'язані з освоєнням культурної спадщини, формуванням історичної пам'яті. Формування духовної культури особистості актуально і необхідно. Українська духовна культура – це поведження людини відповідно до тих норм, що виробило і які дотримує українське суспільство. Це визначені манери, прийняті способи спілкування, звертання до навколишньої ситуації, котрі як би підказують, як правильно і красиво поводитися в суспільстві, бути ввічливими і попереджувальним зі старшими, з жінками, розуміти, що пристойно робити в даній обстановці.

Формування загальної культури особистості припускає визначену начитаність людини, більш-менш широке коло інтересів і знань, зовнішню охайність, доброзичливість, емоційну стриманість і, головне, високу доброзичливість [16].

Зважаючи на переконання багатьох дослідників, особистість найповніше, найвиразніше проявляє себе у вчинку. Сам вчинок визначається як «дія, що розглядається з точки зору єдності мотиву та наслідків, намірів та справ, цілей та засобів, котра, є найсуттєвішим, найглибиннішим осередком психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб'єктне, і суб'єктивне в їх різноманітних формах прояву людського в людині, як «буття-подія», процес, що скеровується і переживається суб'єктом як автором і її учасником, котрий несе повну відповідальність за її наслідки [6]» або як всезагальний філософсько-психологічний принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношеннях. Ситуативний аспект вчинку – своєрідне поєднання зовнішніх та внутрішніх умов, що зумовлюють певну форму активності особистості – вчинкової активності (сукупність соціальних, індивідуальних, культурно-історичних умов, обставин, подій). При спроможності суб'єкта визначити напрямок «використання свободи, відвойованої у ситуації» виявляється мотиваційний компонент, котрий виступає властивим особистості первинним усвідомленням спонукаючого характеру ситуації, що приводить до актуалізації певних мотивів вчинкової активності, до їх протиставлення чи поєднання [7].

У сучасному культурно-освітньому просторі поняття «духовність», «українська духовна культура» активно вводяться в навчальний та методичний процеси. Основою духовного зростання підростаючих поколінь, професійно-педагогічної успішності педагогів стає адекватне розуміння духовності та заснований на ньому розвиток духовної культури. Культура – це здатність людини мислити, пізнавати себе і своє оточення. Саме наявність культури перетворює нас на гуманних, розумних, критично мислячих істот із моральними зобов'язаннями. За допомогою культури ми розрізняємо цінності і робимо вибір, шукаємо сенс існування.

Українська духовна культура – багатогарне утворення, що включає в себе пізнавальну, моральну, художню, правову й ін. культури; це сукупність нематеріальних елементів: норми, правила, закони, духовні цінності, церемонії, ритуали, символи, міфи, мова, знання, звичаї наші. Будь-який об'єкт нематеріальної культури має потребу в матеріальному посереднику, наприклад – книга [16].

Українська духовна культура – сфера людської діяльності, що охоплює різні сторони духовного життя людини і українського

суспільства. Духовна культура містить у собі форми суспільної свідомості і їхнє втілення в літературні, архітектурні й інші пам'ятники людської діяльності. Виступаючи якісним показником духовного життя суспільства, духовна культура по своїй суті структурі духовної сфери громадського життя, що як систему являє собою єдність таких компонентів, як духовна діяльність, духовні потреби, духовне споживання, соціальні інститути, духовні відносини і спілкування [8].

У прикладному розумінні українська духовна культура – це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовно-мистецької творчості, а також установи й організації, що забезпечують їх функціонування (школи, вузи, музеї, театри, творчі спілки, товариства, міністерства тощо) [9, с. 320–321].

Серед різноманіття функцій, які виконує українська духовна культура у відношенні до особистості особливе місце належить виховній функції культури. Культура не лише пристосовує людину до певного природного та соціального середовища, а й сприяє її соціалізації та вихованню. Вона виступає ще й універсальним фактором саморозвитку людини та людства. Світоглядна функція культури виявляється в тому, що вона синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особистості – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових. Світогляд забезпечує органічну єдність елементів свідомості через сприйняття й розуміння світу не в координатах фізичного простору і часу, а в соціокультурному вимірі. Необхідно підкреслити, що світоглядне мислення та світоглядне уявлення в історичному аспекті черпають свій зміст у міфології, релігії та науковому пізнанні, тобто у формах суспільної свідомості, що складають зміст культури. Основним напрямком культурного впливу на людину є формування світогляду, через який вона включається в різні сфери соціокультурної регуляції [9, с. 42].

Метою формування української духовної культури виступає виховання високих інтелектуально-моральних інтересів та запитів, ціннісних поглядів та переконань.

Дана мета конкретизується через систему завдань:

- пробудження в людині бажання бути моральною;
- формування моральної свідомості;
- формування розуміння особистісного ставлення до сутнісних питань про сенс і мету життя людини;
- вироблення толерантного ставлення до інших культур і традицій.

Формування духовної культури особистості сьогодні має здійснюватися з урахуванням того, що людину не можна примусити бути моральною. Її треба переконати, пропустити знання через її емоції,

почуття, психіку, свідомість, щоб моральні цінності стали її власним надбанням.

Тобто духовність перш за все пов'язана із здатністю людини любити, радіти життю у всіх його проявах. Адже світле і духовне живе в кожному з нас. Також нерозривно пов'язані між собою поняття духовність і свобода. І саме осмислення духовності може допомогти кожному стати вільною людиною [14].

Механізм формування духовної культури особистості постає як детермінований потребами спосіб прямого та опосередкованого впливу на духовний світ особистості, який реалізується через систему об'єктивно-суб'єктивних відносин і зумовлюється об'єктивними закономірностями формування та розвитку особистості. До складових формування духовної культури особистості належать:

- цілі формування духовної культури особистості;
- система суб'єктно-об'єктних стосунків у процесі її формування;
- шляхи і форми діяльності щодо забезпечення прямого та опосередкованого впливу на духовний світ особистості;
- суб'єкти, у діяльності яких реалізуються закономірності формування та розвитку особистості [14].

Спроби досліджень духовної культури особистості на емпіричному рівні відбуваються постійно та систематично, але найбільш популярними є дослідження духовної культури молоді, та студентства зокрема. Вважається, що молодь є найбільш прогресивною частиною суспільства, відкритою до будь-яких впливів та змін, найбільш мінливою та мобільною, а студентство ще й майбутня інтелектуальна еліта суспільства. Спроби соціологічних досліджень духовної культури молоді особистості проводяться майже в усіх крупних соціологічних центрах та лабораторіях, тому наведемо один приклад: результати соціологічного дослідження, проведеного в жовтні 2004 р. в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» [12].

Якщо розглядати таку форму суспільної свідомості, як релігійна, то слід відзначити, що незважаючи на виконання нею багатьох соціальних функцій, вона не домінує у формуванні духовного світу сучасного студентства. Хоча потрібно звернути увагу на те, що на сьогодні в українському суспільстві існує певна невизначеність щодо розуміння релігійності. Складається парадоксальна ситуація, коли людина, визначаючи себе віруючою, не завжди сповідує ту чи ту релігію, і навпаки, вважаючи себе причетною до якоїсь із релігій, не завжди є віруючою. Попри це, відповідаючи на запитання щодо того, наскільки важлива релігія для молоді, думки студентів НТУУ «КПІ» розділилися майже порівну. А саме, 39 % опитаних вважають релігійні цінності важливими і

35 % політехівців зазначають релігію як не важливий чинник духовного формування в їхньому житті.

Дуже важливим у житті студентської молоді є відпочинок та дозвілля. Для 87 % опитаних ця проблема є досить важливою. Але у трансформаційному соціумі розуміння вільного часу та відпочинку і способів його проведення набуло перетворених форм. Зазвичай, студенти, за словами російської дослідниці Л. Щенникової, асоціюють зі словами «відпочинок» такі поняття, як «сон», «розваги», «пиво». На жаль, тільки на четвертому місці опинилося «читання» (4 %) як спосіб проведення вільного часу.

З цього можна зробити висновок, що студенти отримують інформацію переважно з телебачення, радіо, особистісного спілкування. Такого роду інформація не може бути оцінена позитивно. За умов сучасного українського суспільства потужним засобом формування ціннісних орієнтирів молоді стають засоби масової інформації, які значно розширюють межі інформаційного простору, властивого попередньому поколінню. Цей простір стає соціалізуючим середовищем. Засоби масової інформації створюють у суспільній свідомості нові взірці діяльності і соціальної взаємодії і на їх основі консолідують певні форми діяльності. Завдяки своїй поширеності і доступності ЗМІ значною мірою впливають на визначення репертуарів життєвих сценаріїв та поведінкових стилів молодих людей. Але з іншого боку, засоби масової інформації є інструментом поширення масової культури. На думку Л. Щенникової, «маскульт» завдає значної шкоди людям, особливо молодим, тому що збіднює духовний світ людини. Масова культура підносить сурогат як справжнє. Це призводить до того, що в молоді плутаються поняття, псується смак.

Важливим чинником розвитку особистості є моральна форма суспільної свідомості, що домінує в соціумі. Тому дослідники ухвалили рішення про визначення моральних цінностей сьогоdnішнього студентства. Для сучасної України характерна глибока недовіра людей одне до одного, до колективних дій і суспільних інститутів, включаючи інститути влади. Показовими є відповіді на запитання, пов'язане з виправданням (або не виправданням) порушення етичних норм з метою виживання в суспільстві. Значна частина студентів (27,3 % – повністю погодилися і 27,7 % скоріше погодилися, ніж не погодилися) з твердженням, що в суспільстві неможливо вижити без порушення моральних норм.

Автори дослідження вважають, зокрема Н. Пелагеша, що це є не тільки свідченням фіксації моральної ситуації, що склалася у суспільстві, але є показником готовності самих студентів діяти всупереч існуючим

моральним цінностям суспільства задля отримання матеріальних і духовних благ [11]. Також можна з упевненістю стверджувати, що такі думки є віддзеркаленням загального суспільного становища української духовної культури, а також репрезентацією дії інститутів соціалізації, виховання та освіти. Тому сьогодні, як і в усі переламні моменти, підвищується роль педагога, не тільки в розумінні вчителя – предметника, а в розумінні Учителя з великої літери, людини, яка сповідає високу духовну культуру та вміє ретранслювати її майбутнім поколінням.

Проблема виховання духовності особистості в українській педагогіці має глибоке історичне коріння. Специфічність української філософсько-педагогічної думки пов'язана з внутрішнім світом людини, її духовністю. Київська Русь успішно виробила духовно-моральний ідеал з перевагою духовного над матеріальним. Складовими цього ідеалу стали: віра, любляче серце, патріотизм, милосердя, працелюбність, потреба в самовихованні, духовному сходженні. Давньоруська духовна культура ґрунтується на таких засадах, як монументальність, епічність, повчальність, духовність, моральність, інтерес та увага до людини, її місця у світі й в історії, реалізм, узагальнення духовного досвіду. Особливості педагогічної думки визначались розумінням людини на рівні володіння нею свободою волі, можливістю вибору між добром і злом. Предмет виховання – людина як поєднання тілесного й духовного начал [15].

Отже, духовна культура особистості – це спосіб і характер духовного осягнення і ставлення до світу та відповідна їм система духовних цінностей, які визначають зміст, спрямованість та ефективність суспільної та індивідуальної життєдіяльності особистості [16, с. 346].

Проблема розвитку духовної культури вчителя є вічною. Саме йому належить місія транслювати духовні цінності суспільства, створювати умови для присвоєння цих цінностей підростаючими поколіннями й відтворювати їх у творчій діяльності, у культурі вчинку. Не випадково академік В. Вернадський надавав великого значення знанням і освіті. Він вбачав у цих складових суспільного розвитку ефективний засіб удосконалення людини, її духовної могутності [19, с. 277].

Розвиток духовної культури вчителя обумовлює його здатність до самоактуалізації, духовної самореалізації, формування вмінь духовно-практичної діяльності, пошуку духовно-моральних та естетичних ідеалів, свідомої роботи з виховання духовного світу підростаючих поколінь і в цілому суспільства [17, с. 2].

Формування «духовної людини» Ю. Юшкевич, Є. Борінштейн на думку потребує, щоб навчання не тільки поєднувалося з вихованням, але й носило катарсичний характер. У соціокультурному плані виховання можна розглядати як процес катарсичного перетворення особистості. Катарсис –

це цілісний, насичений, динамічний стан особистості, який показує вищий ступінь її духовної організації, що виникає в результаті очищення, ускладнення та підвищення її цінностей та ідеалів до рівня соціально значущих, національних, загальнолюдських [16, с. 150]. Всі найвідоміші новаторські дидактичні системи, так чи інакше, спрямовані на досягнення особистістю катарсичного стану, є всі підстави стверджувати, що всьому загальнолюдському в собі людина зобов'язана духовному катарсису. Оскільки він включає до себе емоційну, інтелектуальну, моральну, естетичну компоненту, то цілком закономірна та зрозуміла його здібність справляти цілісний вплив на ціннісний світ особистості. Вчитель повинен знати, по-перше, особистісне та суспільно значущі цінності та ідеали, по-друге, вміти уявляти їх в контексті конкретних біографічних подій, по-третє, вводити їх в структуру та зміст уроків чи виховних заходів.

Сучасній школі сьогодні потрібен учитель, який би не тільки міг оновлювати й удосконалювати зміст своєї діяльності, але й являв собою взірць високої духовності, духовної культури. Успішне вирішення цього завдання можливе при єдності різних шляхів духовного розвитку вчителя, за умов координації діяльності всіх ланок освітньої системи. Особистісний духовний розвиток учителя здійснюється протягом усієї його педагогічної діяльності, у процесі органічної єдності педагогічного колективу школи, органів управління освітою, методичних служб закладів освіти [17, с. 3].

Підґрунтям моделювання педагогічного образу ідеального вчителя виступають філософські концепції про ідеал людини – мудрої, доброї та справедливої, здатної передати свої знання дітям, виховати у них високі духовні якості. В основі цього ідеалу містилися, послідовно змінюючи одне одного, роздуми про людину античних мислителів, філософів середніх віків, епохи Відродження, нового і новітнього часу, класичних та модернізаційних філософських систем [7, с. 60].

Сучасні педагоги духовність трактують як внутрішню силу особистості, стрижень життя, ієрархію загальнолюдських цінностей, творчість за законами краси. Домінантами процесу духовного розвитку людини визначаються такі компоненти духовної культури як істина, доброта й краса, відповідно підкреслюється, що духовна культура особистості – це така інтегративна її властивість, у якій відбиваються внутрішній світ людини, цінності, ідеали, культурні смисли життя.

Термін «духовність» як професійна якість вчителя з'являється відносно недавно і відображає олюднену компетентність учителя, яка спрямована на духовне зростання учнів. Одухотвореними стають не лише професійні, а й особистісні якості вчителя, його індивідуальні захоплення [9].

Духовність учителя полягає в здатності віддавати свою сердечність, доброту іншим, щоб спроекувати спрямованість смислу життя для підростаючого покоління.

Особливо слід підкреслити думку дослідників про те, що духовність педагога – не лише його особистісне надбання, але є й досягненням суспільства, оскільки воно не лише створює умови для розвитку професійної духовності вчителя, а й «експлуатує» духовність учителя на користь світу дитинства. Місія вчителя – залишити себе в іншій людині [17, с. 4].

На думку Л. Батліної, існує певна розбіжність у розумінні морального й духовного самовдосконалення. Якщо мотивом першого є покращення себе з метою кар'єрного зростання, то друге пов'язане з прагненням стати кращим на благо цілого: виявляти милосердя до інших, надихати людей на творення добра й краси, на прийняття й розуміння всіх релігій і культур, різних поглядів і думок, що піднімає людину над звичайними турботами й проблемами буття, гармонізує її внутрішній світ [13, с. 39] і, таким чином, впливає на енергійність планети, що твориться як позитивними, так і негативними вчинками й міркуваннями кожної людини. Саме такий вияв духовної культури педагога є найвищим проявом його професійної мети та покликання. «...оскільки саме духовність виражає ступінь "олюднення" педагогічного процесу й розглядається як особлива форма самовизначення вчителя, розвитку його творчих здібностей. Уміння наповнювати теоретичну і практичну діяльність високим духовним змістом украй необхідне для вчителя сучасної школи» [14, с. 58].

Проблема вчителя – його професіоналізму, світоглядної культури, духовно-морального обличчя – одна з найактуальніших у педагогіці й філософії освіти [7, с. 64].

Тому не випадково дедалі більшої уваги навчальні заклади повинні надавати проблемі формування духовної культури вчителя – професіонала. Отже, акценти в навчально-виховному процесі підготовки майбутніх вчителів треба перенести з традиційного засвоєння заданої кількості інформації на розвиток культури мислення, почуттів, поведінки особистості навколо яких знання, уміння і навички, перетворюються в неповторну духовно-творчу індивідуальність майбутнього вчителя і стають головними константами його діяльності.

Суспільний ідеал вчителя нерозривно пов'язаний із формуванням педагогом власного позитивного іміджу. Педагог повинен володіти технологією іміджування і постійно працювати над її вдосконаленням. Це безпосередньо торкається його професійної компетенції і є суттєвим показником індивідуальної педагогічної майстерності. Позитивний імідж, професіоналізм і здатність адаптуватися поряд з рішучістю є головним

ключем до успіху в будь-якій сфері діяльності. Вчитель, що наближається до ідеалу, повинен володіти мистецтвом вирішення педагогічних конфліктів. В екстремальних (з педагогічної точки зору) ситуаціях педагог контролює їх перебіг, втручається при потребі та згладжує їх. Вчитель має з позицій толерантності глибоко проаналізувати конфліктну ситуацію, безпомилково її розв'язати, а то й запобігти. Допомогти йому в цьому має володіння такими методичними прийомами, як жорстка позиція, компроміс, «третейський суд», гумор тощо. Обов'язковою умовою виступають вираженість і аргументованість. Вчителю неодмінно має бути притаманна така риса, як інтелігентність. Чим інтелігентніший вчитель як особистість, тим більше шансів, що і його вихованці виростуть людьми самостійно мислячими, внутрішньо довершеними, особистостями, які тонко сприймають прекрасне [7, с. 63].

Із зазначеного можна зробити декілька висновків, узагальнюючи сутність та специфіку духовної складової у житті особистості. По-перше, духовна культура є важливішою, базисною характеристикою особистості. Вона проявляється як спрямованість особистості до обраних цілей та цінностей, як здатність до духовного життя. Однак ця здібність закладена у особистості потенційно, тому необхідна система спеціально створених психолого-педагогічних умов та засобів для її ефективного формування. Духовна культура завжди несе в собі оціночний компонент та не може бути зрозуміла поза її аксіологічними характеристиками, оскільки безпосередньо пов'язана з афективно-емоційною сферою. Завдяки цьому одним з дійових засобів формування духовної культури особистості виступає мистецтво як система гуманістичних та духовних цінностей.

По-друге, гуманістичні цінності мистецтва, що входять до складу естетичного виховання як система емоційно-ціннісного ставлення до прекрасного, присутні там потенційно та потребують виявлення. Якщо вони виявлені, структуровані, дидактично перероблені та прийняті педагогом як особистісна система цінностей, то вони можуть стати основою формування духовної культури сучасних учнів та педагогів, особливо на етапі пошуку та формування ціннісних орієнтацій та сенсу життя.

По-третє, формування духовної культури особистості здійснюється як присвоєння духовних цінностей та особистісних сутностей, розкриття сутнісних сил та творчих здібностей, формування внутрішньоособистісних орієнтирів та певної ієрархії у відносинах з мистецтвом і з собою на основі гуманістичних ціннісних орієнтацій.

Педагог, який формує духовну культуру майбутнього покоління, повинен мати низку професійних та особистісних якостей: бути вчителем мистецтва, виступати носієм культури, нести її в собі; мати цільову

установку на особистісно-діяльнісний підхід та стратегію співтворчості; сповідати діалогічність у взаємодії педагогів та вихованців як основу для обміну духовними, моральними, емоційними, творчими цінностями; надавати підтримку індивідуальному духовному і творчому розвитку та саморозвитку особистості; надавати особистості необхідний простір для прийняття самостійних рішень, свободу вибору змісту та за засобів духовної творчої діяльності в різних сферах життя людини [14, с. 48].

Особливо значущими щодо процесу розвитку духовної культури вчителя виступають культурологічний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, акмеологічний, аксіологічний підходи, а також урахування основних положень андрагогіки як науки про освіту дорослих.

Культурологічний підхід забезпечує взаємозв'язок професійно-духовних цінностей учителя й культурно-освітнього середовища, спрямовує особистість на культуротворчість у професійній педагогічній діяльності. Акмеологічний підхід дозволяє розглядати питання розвитку духовної культури вчителя на різних етапах онтогенезу його професійно-особистісної зрілості. Роль методичних служб полягає в тому, щоб забезпечити відповідний рівень мотивації щодо самовдосконалення, розвитку своїх інтелектуальних, духовних якостей. Для педагога повинно стати престижно працювати на найвищому, творчому рівні. Особистісно-діяльнісний зумовлює включення педагога в конкретні творчо-пізнавальні ситуації, що актуалізують внутрішні особистісні потенції педагога, його духовну сутність. Аксіологічний підхід вимагає розглядати процес розвитку духовної культури вчителя через ціннісно-сміслові ставлення особистості до педагогічної діяльності, до своїх духовних здібностей, до професійних якостей, перенести акцент з нескінченного вдосконалення традиційного змісту, методів та форм роботи з учителем на розробку, створення умов педагогічного затребування духовно-ціннісних особистісних якостей учителя.

Синергетичний підхід визначає процес розвитку духовної культури вчителя як нелінійний діалог, що передбачає створення ситуацій вільного вибору стратегій духовного розвитку, варіативність, принципову незавершеність. Методичні служби освітніх закладів перетворюються на суб'єкти системи розвитку духовної культури, самі при цьому змінюються, трансформуються.

Процес духовного розвитку вчителя ґрунтується на сучасних положеннях андрагогіки щодо специфіки роботи з дорослими (учителі чітко усвідомлюють себе як суб'єкти культурно-освітнього простору й не дозволяють маніпулювати собою; додають до процесу духовного розвитку свій власний досвід, очікування; сподіваються на визнання своїх намірів та мотивів щодо розвитку духовної культури) [17, с. 11].

Актуальність таких досліджень обумовлюється необхідністю осмислити місце і роль вчителя в освіті, його особистісних характеристик та якостей в контексті утвердження постіндустріального вектора суспільного поступу, глобалізації та розгортання інформаційної революції.

На шляху вдосконалення духовної культури особистості повинні чільне місце зайняти наукові методологічні принципи. Світоглядно-філософські науки, зокрема філософська антропологія, філософія культури, філософія науки, філософія політики, філософія права тощо, утворюють базу для розвитку духовної культури, оскільки саме ці науки дають можливість оволодіти фундаментальними знаннями про навколишній світ, природу, довкілля. Всесвіт, основні закономірності взаємодії людини і природи, взаємозв'язок природних і соціальних чинників формують культуру мислення та поведінки особистості.

Необхідним аспектом висвітлення цієї проблеми є також використання психолого-педагогічної системи знань про духовне і психічне життя людини та суспільства, розвиток і вдосконалення психологічних якостей людини як суб'єкта соціальної дії за допомогою різних видів психотренінгу для ефективного застосування їх у процесі практичної життєдіяльності і у різних сферах суспільного, і в індивідуальному житті людини. Сюди ж належить набуття системи знань та навичок, що забезпечують здоровий спосіб життя і спрямовані на зміцнення здоров'я особистості в суспільстві [10].

Нові вимоги до особистості вчителя диктуються процесами, об'єднаними таким фундаментальним поняттям, як глобалізація. Їх суть – в універсалізації вимог, підвищенні якості освітніх послуг, прозорості функціонування знання й методик моніторингу його освоєння на рівні навчально-виховного процесу тощо. Особистісні параметри вчителя періоду «закритого світу», холодної війни й тоталітаризму поступово відходять у минуле. Нині педагогові мають бути притаманні такі риси, як толерантність, демократизм, розуміння учня і повага до нього, полікультурність і відкритість у спілкуванні. Суттєві трансформації відбуваються в особистісному «обличчі» вчителя як реакція на вимоги інформаційної революції. Як відомо, вона несе з собою інформаційні (комп'ютерні) педагогічні технології, котрі змінюють місце і роль вчителя в навчально-виховному процесі. Вчитель перестає бути єдиним або основним джерелом знань [7, с. 67].

Якщо розглядати духовну культуру як педагогічну категорію, то важливо відзначити, що в освітньому процесі школи, її сутність проявляється через задоволення духовно-культурних потреб, серед яких важливими є інтелектуально-пізнавальні, особистісно орієнтовані, морально-етичні. Слід сказати, що рівень української духовної культури

сучасних здобувачів освіти характеризується рівнем особистісної культури, яка формується під впливом сім'ї, близького оточення, шкільного колективу. А зміст навчання і виховання у закладах освіти України повинен підвести молоду людину до свідомого розуміння особистісного «Я».

Духовне навчання і виховання через систему освітніх заходів, вивчення предметів духовно-морального спрямування соціально-гуманітарного циклу, участь у соціальній благодійній діяльності (зокрема волонтерсько-благодійницькій), визначає ціннісне відношення до життя, забезпечує стійкий, гармонійний розвиток молоді людини. Її внутрішнє особистісне зорієнтовано на утвердження почуття відповідальності, обов'язку, честі і совісті, інших чеснот, які підвищують рівень духовної культури через засвоєння певних знань та формують людські, професійні, ділові та морально-етичні якості.

Педагогічні засоби та прийоми навчання допомагають вплинути на внутрішні якості особистості: розум, почуття, світосприймання. Попередній аналіз наукових джерел підвів нас до виділення таких складових поняття українська духовна культура як: пізнавально-інтелектуальна, соціально-діяльнісна та суспільна.

Пізнавально-інтелектуальна складова української духовної культури проявляється в рівні засвоєння знань, умінь та навичок, бажанні професійного навчання на рівні особистісних здібностей та самовизначення на навчання протягом всього життя. Оцінка морально-етичних рис та вольових якостей, усвідомлення наявності особистісного ідеалу, передбачає варіанти самореалізації. В процесі взаємовідносин з іншими людьми, спілкуванні, виконанні індивідуальних ролей в суспільно корисних справах (акціях, конкурсах, благодійництві), формуються лідерські якості студента, готовність брати відповідальність за результати своєї діяльності.

Соціально-діяльнісна складова духовної культури молоді людини показує рівень готовності її до самостійного життя. Суспільна (людинотворча) складова духовної культури здобувача освіти по суті має суспільно-корисну спрямованість. В освітньому процесі формується відповідний рівень тих духовних якостей, без яких неможлива майбутня професійна діяльність. Це відповідний рівень морально-етичних норм, індивідуальна самостійність, впевненість у своїх діях та вчинках, ініціатива, активна участь у суспільно-корисних справах, самовдосконалення на перспективи та ін.

Уточнюючи деякі аспекти духовності та духовної культури особистості здобувача освіти, як складових культури молоді людини ми розглядаємо їх у взаємозв'язку як: здатність особистості розвивати свої

духовні потреби; здатність ставити духовні інтереси і цінності вище за матеріальні; необхідну морально-етичну норму, яка скеровує життєдіяльність особистості; властивість, яка належить конкретній людині, і її своєрідність розкривається через індивідуальність особистості, як носія високої, розвиненої духовності; почуття, душевний стан від якого залежить життя людини, задоволення її духовних потреб, місце та роль в суспільстві; специфічна людська риса, яка виявляється в багатстві духовного світу індивіда, його ерудиції, розвинутих індивідуальних та емоційних запитах, моральності й передбачає оволодіння духовними цінностями.

Таким чином, підводячи підсумок дослідження теоретичних аспектів духовного виховання, можна зробити висновок, що українська духовна культура – це складне, багатооб'ємне поняття, яке потребує уточнення в сучасному психолого-педагогічному контексті у відповідності до нової системи освіти НУШ. В даному дослідженні ми розглядаємо українську духовну культуру як головну умову і основу життя суспільства і кожної людини, як сукупність традицій, звичаїв, цінностей і норм, що регулюють життя людини, її ставлення до себе, до інших людей, до світу загалом. У взаємодії з духовністю вона характеризує розвиток людської індивідуальності, який втілює загальнолюдські цілі, прагнення, вселюдську сутність.

У закладах освіти Чернівецької області викладаються варіативні курси, навчальні предмети за програмами: «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Біблійна історія і християнська етика», «Етика: духовні засади», «Етика», «Культура добросусідства», «Основи християнської етики» для учнів 1–4, 7–9 класів», «Духовність і мораль в житті людини і суспільства 5–6 класи», «Духовні і моральні основи в житті суспільства 7–9 класи», «Основи християнської етики 1–11 класи», «Культура добросусідства», «Школа подружнього життя» 9–11 класи, «Основа сім'ї», «Шлях до зрілості» тощо.

Основними інститутами, які впливають на духовний розвиток дитини, є сім'я та школа. Духовно-моральне виховання починається з раннього дитинства, тому перед педагогами стоїть важливе завдання: наповнити дитину позитивними враженнями змалку, сприяти вихованню добрих почуттів. Педагоги пронизують свою діяльність у напрямі формування основних християнських цінностей та становленні української національної та духовної ідентичності серед здобувачів освіти закладу.

У Банилівському опорному ліцеї імені Івана Діяконюка Банилівської сільської ради Вижицького району Чернівецької області з 1997 року в освітній процес закладу введено предмети, факультативи духовно-

морального спрямування. Щорічно у середньому із зазначеного часу у варіативній складовій ліцею відводиться від 16 до 20 год. для вивчення предметів «Основи християнської етики» та «Духовність і мораль в житті людини і суспільства». Ключовою є ідея: виховання дітей на базі християнських цінностей.

Відповідно до Конституції України, законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту» «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», Департаментом освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації (обласної військової адміністрації) спільно з Громадською радою з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України, Національним університетом «Острозька академія», Громадською організацією «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів із духовно-морального виховання», ДЗВО «Університет менеджменту освіти», Всеукраїнським благодійним фондом «Східноєвропейська гуманітарна місія», Комунальним закладом «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області», Благодійним фондом «Живи, Україно!» організовано ряд семінарів на тему: «Духовно-моральне виховання дітей на засадах християнських цінностей».

Програмами заходів передбачено удосконалення духовно-морального виховання дітей та молоді у закладах освіти за стандартами Нової української школи. Адже школа зобов'язана виробляти внутрішню потребу жити і діяти за принципами моралі, неухильно додержуватись правил співжиття. З ранніх років вона повинна виховувати в учнів колективізм, чесність і правдивість, вимогливість і принциповість, стійкість і мужність характеру. Цільова аудиторія: директори закладів загальної середньої, дошкільної освіти Чернівецької області.

Комунальним закладом «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області» проводиться робота з утвердження у суспільстві духовних і моральних засад, захисту сімейних цінностей, популяризації здорового способу життя, а саме:

- організовано обласний методичний дайджест (21.08.2024 р.) щодо організації освітнього процесу в закладах освіти області у 2024/2025 н.р. для працівників ТГ, заступників директорів ЗЗСО з виховної роботи та з керівниками професійних методичних спільнот учителів предметів/курсів духовно-морального спрямування;
- круглий стіл щодо створення належних умов для викладання курсів духовно-морального спрямування /04.09.2024/ «Європейські та національні духовні цінності: виклики часу», презентація колективної монографії під керівництвом доктора філософії ДЗВО «Університет

менеджменту освіти» М. Кириченка, координатора заходу доктор педагогічних наук ДЗВО «Університет менеджменту освіти» І. Сіданіч (в авторський колектив входить О. Пономаренко, методист НМЦ виховної роботи та культури здоров'я);

- обласний семінар-практикум /27.09.2024/ у рамках «Авторської творчої майстерні» на базі Банилівського опорного ліцею імені Івана Діаконюка Банилівської ТГ за участю доктора педагогічних наук ДЗВО «Університет менеджменту освіти» І. Сіданіч;

- Всеукраїнська науково-практична конференція з Міжнародною участю /28.09.2024/ «Духовно-моральне виховання на християнських цінностях: досвід, виклики, перспективи» для представників духовенства, керівників закладів освіти, членів авторських колективів, вчителів християнської етики, батьків, базоване на цінностях християнства (с. Зарваниця Тернопільської області у синодальній залі реколекційного будинку);

- новорічний квест «Вісники світла» /26.12.2024/ у ПЗ «Чернівецький ліцей "Соломон"».

- обласний семінар /22.11.2024/ «Біблія книга – життя – джерело мудрості» на базі Приватного закладу гімназії «Надія» для керівників професійних спільнот викладачів, вчителів предметів/курсів, факультативів духовно-морального спрямування;

- Регіональний методичний нетворкінг /10.12.2024/ у рамках засідань обласних професійних спільнот «Ефективні психолого-педагогічні технології практичний ефект» – соціальна та здоров'язбережувальна освітня галуз (соціальне, емоційне та етичне спрямування);

- Проведено /20.03.2025/ обласний семінар-практикум «Впровадження проектно-дослідницької діяльності на уроках предметів духовно-морального спрямування» на базі Клішківцевого опорного закладу імені Леоніда Каденюка Клішківцевої сільської ради для спільнот освітян області.

КЗ «ІППОЧО» організував супровід вихованців (27.12.2024 р. – 07.01.2025 р.) у Ювілейному XX Всеукраїнському онлайн-фестивалі Різдвяних піснеспівів за Міжнародної участі на базі Національного університету «Острозька академія» та підтримки МОН України і Громадської ради з питань співпраці з церквами й релігійними організаціями при МОН України (нагороджені дипломами, грамотами 13 учасників); участь освітян області у Всеукраїнському XIX / в онлайн-форматі/ фестивалі-конкурсі «Вчитель (вихователь) року предметів духовно-морального спрямування – 2025» (07–08.02 – 23.02.2025 р.), цьогоріч – 8 освітян, нагороджені грамотами та дипломами керівниками у Департаменті освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації

(обласної військової адміністрації) спільно з депутатом «Міжфракційного депутатського об'єднання «За духовність, моральність, та християнський шлях розвитку Чернівецької області» та КЗ «ІППОЧО».

Координатором є Комунальний заклад «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області» щодо проведення 21, 22, 23 березня та 17 квітня 2025 р. XVII Всеукраїнської олімпіади «Юні знавці Біблії – 2025» /в онлайн-форматі/ у Національному університеті «Острозька академія».

Організовано щорічний – традиційний Тиждень духовності (07–11.04.2025 р.).

Відповідно до листа Міністерства освіти і науки України від 25.09.2024 р. № 4/3271-24, Комунальний заклад «Інститут післядипломної педагогічної освіти» спільно з Благодійним фондом «Живи Україно!» та зі Всеукраїнським благодійним фондом «Східноєвропейська гуманітарна місія» за підтримки ради з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України вже 7 років поспіль проводять Всеукраїнський конкурс «Знавці Біблії».

З 27 грудня 2024 по 06 квітня 2025 року в закладах освіти області зорганізовано конкурс /в онлайн-форматі/ «Знавці Біблії», конкурс авторського вірша, авторського малюнка на Біблійну тематику 2025. Традиційно було проведено 16 травня «День Біблії». Координаторами конкурсу виступає Комунальний заклад «Інститут післядипломної педагогічної освіти».

Традиційно в нашій області вже 7 рік поспіль проводиться Тиждень духовності. У рамках цього Тижня проводимо онлайн-студію «Духовно-моральні цінності як фундамент формування особистості: реалії та виклики» для керівників професійних спільнот вчителів предметів соціального, етичного та емоційного спрямування (духовно-морального спрямування).

Проблема духовно-морального та етичного виховання завжди була актуальною. Як поводитись вдома, в сім'ї, на вулиці, з однолітками, як любити ближнього як самого себе?! Давньогрецький філософ Сократ закарбував у віках мудрість: «Заговори, щоб я тебе побачив».

З метою підвищення якості виховного простору у закладах освіти області в дусі національно-патріотичного виховання на засадах християнських і загальнолюдських цінностей, проводиться 16 травня в закладах Чернівецької області День Біблії «Біблія у моєму житті».

Між Департаментом освіти і науки Чернівецької облдержадміністрації (обласної військової адміністрації) та Чернівецько-Буковинською єпархією Православної Церкви України підписано Меморандум про співпрацю, яка відкриває нові можливості для розвитку

духовно-морального виховання учнівської молоді (Феогност, Єпископ Чернівецький і Буковинський, Керуючий Чернівецько-Буковинською єпархією Православної Церкви України).

Відбуваються зустрічі – обміном досвіду роботи щодо організації освітньої діяльності на принципах духовності й моральності: з доктором філософських наук, доцентом кафедри філософії та культурології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (М. Шкрібляк, «Ідейно-ціннісний і безпековий потенціал сучасної освіти та виховання в Україні», Почесним єпископом Української Церкви Християн Віри Євангельської, Головою Благодійного фонду «Боже благослови, Україну!» (Паночко М. С. «Від духовності особистості – до духовності України».

У 2024–2025 н.р. проведено курси /21-28.10.2024/ підвищення кваліфікації вчителів духовно-морального спрямування М.2, група 1 та курси ДМС /04.12-11.12.2024 р./, М.3, група 2.

Для вчителів предметів духовно-морального спрямування розроблено програму підвищення кваліфікації. В Інституті оновлено програму курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників відповідно до нового професійного стандарту вчителів закладу загальної середньої освіти та Державного стандарту базової середньої освіти вчителів / викладачів соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі (курси соціального, емоційного, та етичного спрямування), так як предмети відносяться до даної галузі програми.

Педпрацівники беруть активну участь у практичних семінарах, круглих столах, методичних трибунах, пристендових уроках, педагогічних ярмарках, презентаціях підручників, організованих Департаментом освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації (обласної військової адміністрації) та Комунальним закладом «Чернівецький інститут післядипломної педагогічної освіти.

З метою розширення педагогічних знань учителів та посилення роботи в цьому напрямку із предметів / курсів духовно-морального спрямування Комунальний заклад «Інститут післядипломної педагогічної освіти» пропонує проведення спільних заходів із педагогами освітніх закладів: бінарних уроків, семінарів, концертів духовної музики за участі громадських діячів, науковців-теологів, викладачів зазначених дисциплін тощо.

Одним із завдань системи освіти є виховання морально-духовної, життєво-компетентної особистості, яка успішно самореалізується у соціумі.

КЗ «ІППОЧО» відзначає важливість духовно-морального виховання молоді, яке є фундаментом сильної, свідомої та відповідальної нації.

Особливо в часи випробувань, коли ворог намагається зруйнувати не лише територіальну цілісність України, а й ціннісні орієнтири нашого народу, питання виховання молодого покоління на основі духовних і моральних принципів набуває особливого значення. Предмети духовно-морального спрямування, які викладаються в українських школах ще з перших років незалежності нашої держави, відіграють важливу роль у формуванні світогляду молоді. Вони допомагають виховати справжніх патріотів, які усвідомлюють цінність людського життя, поважають культурну спадщину свого народу, готові захищати правду, свободу й гідність.

Серед багатьох чинників української духовності, які зберегли для українського народу його культуру й мову і в такий спосіб наблизили здобуття незалежності, провідне місце належить національній освіті. Сьогоденним завданням всіх освітян, які сповнені національно-патріотичними почуттями та вважають себе продовжувачами справи духовних провідників українського народу минулих часів, полягає в тому, щоб нагадувати українцям, що вони українці. Українське суспільство сьогодні потребує формування нової генерації молоді – не тільки високопрофесійної, а й духовно-національно-свідомої, соціально активної, громадянсько-відповідальної. Ми, освітяни початку XXI ст., мусимо усвідомити становище української нації в глобалізованому світі, бачити її перспективи, формувати її спроможність віднайти власний шлях подальшого розвитку. В цьому контексті вбачається вкрай важливою проблема збереження національної історичної пам'яті, прищеплення молодому поколінню демократичних й духовно-моральних цінностей та ідеалів, почуття патріотизму, усталених переконань, формування активної громадянської позиції, світогляду на основі історичних християнських традицій. Ми разом, як «вихователі» майбутньої еліти нашого суспільства, повинні продовжити справу піднесення загальнокультурного рівня молоді, популяризації традицій української духовної культури, відновлення та збереження історичної пам'яті української нації, утвердження європейських та традиційних національних цінностей в освіті.

Список використаних джерел

1. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
2. Винниченко В. К. *Відродження нації*. У 3-х кн. Кн. 3. На порозі нової України. Київ : Наук. думка, 1991.
3. Герчанівська П. Е. *Культурологія* : навч. посіб. для дистан. навчання. Київ : Ун-т «Україна», 2006. С. 31–36.
4. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз*. Київ : Знання України, 2002. 580 с.
5. *Духовна культура України перед викликами часу (до 150-річчя заснування*

- «Просвіти»*): тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 23 квіт. 2018 р. Харків : Право, 2018. 212 с.
6. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць / голов. ред. Г. П. Шевченко. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. Ун-ту ім. В. Даля, 2004. Вип. 1. С. 3–9.
  7. *Історія української культури* : підручник / за ред. В. О. Лозового. Харків : Право, 2013. 368 с.
  8. Климишин О.І. *Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання* : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. 249 с.
  9. Кримский С. Б. *Заклики духовності XX століття: (з циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин, 2002 р.)*. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 32 с.
  10. Пеллагеша Н. Є. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3. С. 60–67.
  11. Степико М. Т. *Українська ідентичність: феномен і засади формування* : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
  12. Чукут С. А. *Генеза духовної культури: (управлінський вимір)* : монографія. Київ : Вид-во УДАУ, 1999. 256 с.

13. Шевченко Г. П. Педагогіка духовності. Духовний розвиток особистості: пошуки нового підходу до проблеми. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*: зб. наук. праць / голов. ред. Г. П. Шевченко. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. Вип. 4. 232 с.
14. Християнська мораль у сучасному українському суспільстві / Б. Левик. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. Вип. 19. С. 117–121.
15. Юшкевич Ю. С., Борінштейн Є. Р. Трансформація аксіосфери моралі сучасного українського суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2014. № 1(32). С. 150–155.

© СІДАНИЧ Ірина / Iryna SYDANYCH, 2025;
© ПОНОМАРЕНКО Олена / Olena PONOMARENKO, 2025

ЗВАРИЧ Ганна / Ganna ZVARYCH

доктор філософії, завідувач
кафедри соціально-гуманітарних наук
ПЗВО «Тернопільська богословська
академія імені Патріарха Йосифа Сліпого».
Тернопіль, Україна.
<http://orcid.org/0000-0002-4120-5729>
avzvarych@gmail.com

АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ЯК ДУХОВНИЙ ЛІДЕР КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Із метою консолідації та формування історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті, відповідно до постанови Верховної Ради України від 21 грудня 2023 року № 3536-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024–2025 роках» на державному рівні відзначатиметься ювілей видатної особистості, а саме, 29 липня – 160 років із дня народження Андрея Шептицького (1865–1944), церковного та громадського діяча, митрополита (предстоятеля) Української Греко-Католицької Церкви, мецената [1].

Цей великий ювілей належить гідно вшанувати. Нинішня релігійна свобода, яка принесла нам найвищий дар – можливість вільно молитися Богові, створює також нагоду гідно й усім миром відзначити 160-річчя цього великого церковного мужа. Так, він справді був великим у ділах своїх: це батько Церкви й етнарх бездержавного народу. За переказами, він почувався позиченим своїм славним родом, окрасою якого став. Але ще більше він був нам позичений Богом, коли на Церкву й народ наш насувалася руїна ХХ століття й люди потребували Пастиря, духовний рівень якого відповідав би викликам часу.

А далі, коли Господь забрав цю душу назад на небо, сталося диво. Бо народ усвідомив, що має у своїх руках великий скарб. Ніби та піщинка в мушлі, що обростає перламутром і врешті стає перлиною, так і постать митрополита Шептицького, огорнута добрими ділами, опоясана безцінними письменами, освячена жертвним свідченням, стала перлиною нашого християнського благочестя.

Митрополит Андрей Шептицький промовляє до людей усім своїм життям. Для нас він К-пастир, богослов, вихователь, проповідник, святитель, будівничий, меценат, дипломат та святий учитель віри. Перелік зробленого ним ніколи не буде вичерпним.

Він – приклад для всього духовенства, як можна вірно і жертвовно служити Божому народові. Бо митрополит Андрей не лише кермував Церквою – розбудовував цілу християнську цивілізацію, приносячи

християнські цінності в такі суспільні сфери, як освіта, наука, мистецтво, охорона здоров'я, законодавство тощо. І всюди він діяв справді як слуга Божий [3]. Кожен українець, незважаючи на соціальний статус, був для митрополита Андрея Шептицького важливим, цінним, гідним уваги. УГКЦ сформувалася як інституція, котра дбає про духовні та дочасні інтереси кожного громадянина.

«В історії УГКЦ митрополит Андрей був не просто визначною особистістю, він став її будівничим. Шептицький дав нашій Церкві нові на той час форму та спосіб проповіді Христового Євангелія. Можна образно сказати, що митрополит створив, виліпив, як скульптор, сучасне обличчя нашої Церкви, її контури, характерні риси, визначив її місію в історії свого народу» [2].

Греко-Католицька Церква в роки митрополита Андрея, набула свого обличчя, яке відрізняло її від інших Церков. Передусім вона утвердилася як Церква візантійської традиції, сопричасна з Апостольським престолом, Церква українського народу та української культурної спадщини, а також Церква, покликана служити порозумінню та діалогу [2].

Українська Греко-Католицька Церква вже давно впевнена, що митрополит Андрей Шептицький є святою особою, учителем і свідком Христової віри та взірцем досконалого християнського життя. Працюймо і молимося, щоб його прославила славою святих Вселенська Церква, бо цього велетня духу повинні пізнати всі народи. Є докази про чудесні оздоровлення, отримані за його посередництвом. Але чи не найбільшим його чудом є саме відродження УГКЦ, про яке він на смертному ложі пророкував.

Утім, попереду здійснення ще одного пророцтва митрополита Андрея, даного ним у той же смертний час, – пророцтва про Україну. Так, сьогодні наша держава в небезпеці, а українці – у неспокої. Проте саме на порозі своєї смерті – у той момент, коли Бог відкриває перед праведником Небо й усі тайни майбутнього, – наш Праведник побачив відродження нашої країни:

Україна увільниться зі свого упадку та стане державою могутньою, з'єднаною, величавою, яка буде дорівнювати другим високо розвинутим державам. Мир, добробут, щастя, висока культура, взаємна любов і згода будуть панувати в ній. Все те буде, як я кажу, тільки треба молитися, щоби Господь Бог і Мати Божя опікувалися все нашим народом, який стільки витерпів, і щоби ця опіка тривала вічно [3].

Народжений у с. Прилбичі у знатній галицькій родині, Андрей Шептицький у грудні 1900 року був номінований на посаду Галицького Митрополита, на якій і залишався до своєї смерті у 1944 році. Він завжди був провідником української національної ідеї, і за час служіння був

активним учасником українського національного руху як на Галичині, так і поза нею.

Митрополит Андрей Шептицький віддав багато сил освітянсько-виховній та видавничій діяльності, створив у Львові гімназію, підтримував українське приватне шкільництво та щедро спонсорував українські культурно-просвітницькі товариства. За його ініціативою було також створено Львівський національний музей та український університет у Львові.

За час свого служіння Шептицький доклав значних зусиль для розбудови греко-католицької церкви як в Україні, так і за кордоном, був депутатом Віденського парламенту та Галицького сейму.

Незважаючи на дуже складні та мінливі політичні умови, Шептицький до своїх останніх днів лишався вірним сином українського народу та назавжди останеться в пам'яті як один із найвпливовіших українських діячів ХХ століття [3].

Упродовж ХХ століття Українська Греко-Католицька Церква завжди перебувала в центрі складних політичних трансформацій, спричинених обставинами часу. Авторитет Церкви та її суспільну значущість ніхто не піддавав сумніву навіть у радянську добу. Завдяки вмінню консолідуватися навколо життєдайних ідей її єпископат, духовенство та монашество зуміли перетворити Церкву на національну інституцію і промотора національного відродження.

Ідеї, які вкладалися в основу харитативної діяльності УГКЦ, передбачали, зокрема, виховання нової генерації – національної еліти, яка буде здатна працювати над втіленням найзаповітнішої мрії українського народу – побудови Української держави. Пошуком і навчанням такої молоді займався безпосередньо і Глава УГКЦ – митрополит Андрей Шептицький. Вбачаючи в освіченій молоді рушія змін, митрополит писав: «Треба нам щиро працювати й над молоддю, яку нам світ видирає з рук».

Очоливши УГКЦ у період буремних суспільно-політичних зрушень на зламі століть, митрополит Андрей став не лише добрим пастирем, а й педагогом і наставником українського народу, по обидва боки Дніпра.

До митрополита за порадою зверталися представники політичних, культурних і церковних кіл Києва періоду Української революції 1917–1921 років. Чого лише варті візити до митрополита історика, політичного діяча і дипломата Дмитра Дорошенка (у 1918 році був міністром закордонних справ УНР – ред.), спогади про які він зафіксував у своїх щоденниках. За всіма цими зустрічами стояло питання не лише створення Української держави, а й виховання нового покоління людей для розбудови й утримання цієї держави.

Розуміючи весь тягар історичного спадку для українців Галичини – із постійними намаганнями декларувати свою ідентичність за відсутності власної держави та перебуваючи під окупацією сусідніх держав, митрополит стає ініціатором низки важливих речей, спрямованих на підтримку народу. Він робить усе, щоб захистити українців, зокрема вибороти умови для їхнього духовного, культурного й інтелектуального зростання.

Саме в інтелектуальному розвитку народу митрополит вбачав одну з найбільших інвестицій у майбутнє, бо, на його переконання, тільки освічені люди здатні побудувати його заповітну «Рідну хату» (Послання Андрея Шептицького «Як будувати Рідну хату?» (грудень, 1941).

Звертаючись у своїх пастирських посланнях до української молоді митрополит Андрей наголошував: «Знання є найбільшою силою». В одному з листів до української молоді за 1933 рік митрополит писав: «В освіті йдеться про одне: щоб знання було правдивим знанням..., щоб не було неправдою, брехнею. Бо як правдиве знання є силою людини, так фальшиве знання, оперте на неправді, є для чоловіка правдивою недугою, каліцтвом та нещастям на ціле життя».

Вважаючи справу розбудови культури й освіти засобом оборони пригніченого народу, митрополит Андрей реалізовує низку освітніх проєктів, зокрема підтримує приватні народні школи, розвиває вищу богословську та світську освіту. Лише за його підтримки у Львові функціонували школи імені Бориса Грінченка, імені Князя Данила, Українська школа імені Маркіяна Шашкевича.

Перед політичною елітою Австро-Угорщини, а після 1918 року – Другої Речі Посполитої, митрополит Андрей ставить питання про відбудову та розбудову університетської освіти в західноукраїнських землях. За його лобювання у 1906–1907 роках у Станиславові розпочала роботу духовна семінарія та богословський ліцей, у 1928 році було засновано Львівську богословську академію – єдиний український вищий навчальний заклад у тодішній Польщі.

Маючи талант доброго адміністратора, митрополит Андрей також стає ініціатором і засновником освітніх товариств і гуртків. Так, на підняття рівня освіченості населення Галичини вплинула мережа товариств «Просвіта» та «Рідна школа», читалень, шкіл для ремісничої й гімназійної молоді, організацій «Пласт», «Луг», «Сокіл», релігійних товариств «Українська молодь – Христові», «Обнова» та багато інших.

У праці «Про Божу мудрість» (чи – «Божа мудрість») митрополит писав:

«З соціальних вартостей ми уважаємо майже першою інтелектуальну силу знання й науки... Ані багатства, ані влада, ані могутність і сила не окупить глупоти і не заступить мудрости».

До вагомих заслуг митрополита також необхідно віднести опіку над навчанням бідної молоді Галичини. Власне, це він на початку ХХ століття уможливив її фахову ремісничу освіту, щоб молодь могла себе утримати. Для цього Глава Церкви заснував у Львові ремісничу школу на Городоцькій, дівочу кравецьку школу «Труд», хлоп'ячу ремісничу бурсу на Пасіках, дяківську школу з бурсою, у якій навчали прикладних і гуманітарних дисциплін.

За межами Львова митрополит був фундатором першої української сільськогосподарської школи товариства «Просвіта» поблизу м. Галич, першої сільськогосподарської школи для сільських господинь у Коршеві Коломийського повіту (тепер – Коломийський р-н Івано-Франківської обл.), де функціонувала садівнича школа. Все це було спрямовано на підтримку сільської молоді.

Одним із яскравих свідчень необхідності інвестування в освіту молоді є слова з пастирського послання митрополита до духовенства під назвою «О квестії соціальній» за 1904 рік: «Будемо працювати над просвіченням людей... Будемо учить людей працювати над поліпшенням їх долі».

Глава Церкви був переконаний, що й для доброго священника недостатньо мати лише богословську освіту. Священник, у його розумінні, повинен володіти однією зі світських спеціальностей. У зв'язку з цим він за власні кошти ініціював стипендії для навчання талановитих юнаків із малозабезпечених родин краю для їх навчання за кордоном: в Італії, Німеччині, Великій Британії, Польщі й інших країнах західного світу.

Велике значення в популяризації інтелектуального життя Галичини, до якого також був причетний митрополит Андрей, відіграло створення Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Розуміючи актуальність розвитку української науки, митрополит активно долучився до роботи цього товариства, залучив до його діяльності молодих учених краю, серед яких Степан Томашівський, Кость Левицький, Володимир Старосольський, Микола Чубатий та багато інших.

Без перебільшення можна вважати, що розвиток освіти для митрополита був безпосередньо пов'язаний зі стратегією побудови інтелектуального українського суспільства. Проте це стосувалося не лише українців у Галичині.

На початку 1920-х років Глава Церкви став ініціатором розбудови освітньої інфраструктури серед українців у діаспорі, зокрема у Сполучених Штатах Америки. За допомогою греко-католицького єпископа у США

Костянтина Богачевського він ініціює відкриття у штаті Філадельфія малої семінарії для молоді, яку після навчання, за бажанням, скеровували на здобуття вищих богословських студій до Рима. У 1933 році із благословення митрополита постає Українська католицька школа, а згодом – коледж, у м. Стемфорді, греко-католицька духовна семінарія у Вашингтоні.

Вкладаючи значні зусилля в розвиток української освіти, митрополит був переконаний, що це – добра інвестиція в розвиток майбутньої Української держави. Адже ще в 1899 році у пастирському посланні до вірних під назвою «Перше слово пастиря», Шептицький, ще як єпископ Станиславівський, наголошував: «Нарід, котрий має учених, здобуває собі у інших приязнь і честь, і люди з ним рахуватися мусять. Нарід темний легко марнує все, що має...». Ці слова не втратили актуальності й сьогодні. Адже і нині конечно необхідним є зростання інтелектуальної еліти України задля її розбудови та процвітання. Вчимося разом із митрополитом Андреем у день пам'яті про нього. [4].

Андрей Шептицький за час свого перебування на митрополичому престолі пережив дві світові війни, був свідком інвазій та окупацій: російської, двічі радянської і німецької. Також він був у російському полоні, отож знав, що означає бути в'язнем, бути поза своєю територією, поза своїм народом. Коли говоримо про митрополита Андрея, необхідно пам'ятати і те, що його, главу Греко-Католицької Церкви, трактували як офіційну особу і як моральний авторитет. Для того щоб здобути цей моральний авторитет і визнання серед українців греко-католиків, йому довелося багато працювати, адже коли він зійшов на митрополичий престол у Львові, то був поставлений перед болючим фактом розколу серед духовенства, представленого двома партіями: русофілами і народовцями.

Розкриваючи тему митрополита Шептицького та української національної ідеї, щоб зрозуміти знову ж таки цей загальний контекст, хочу зупинитися на трьох точках і коротко їх представити. Перше – це те, наскільки сам митрополит Андрей розумів патріотизм та свою роль в українському суспільстві. Друге – це вплив пам'яті й досвіду Першої світової війни і короткого періоду української державності 1917–1921 років на українство в Другій Речі Посполитій у міжвоєнний період, на виховання, розвиток, політику і події літа 1941 року. І третя точка, про яку хочу теж сьогодні згадати, – це відомий з психології «конфлікт поколінь». Хто має дітей, той завжди, в тій чи іншій мірі, стикався з цим у своїй сім'ї, а середовище суспільства не є винятком, і конфлікт поколінь йому також притаманний. Зокрема, в міжвоєнний період у плані політично-

стратегічному такий конфлікт розгорівся між Українським Національно-Демократичним Об'єднанням та Організацією Українських Націоналістів.

Говорячи про розуміння Митрополитом патріотизму, хочу звернутися до двох документів: звіту митрополита Андрея Шептицького для о. Джованні Дженоккі про стан Львівської архієпархії, який він написав у Римі у лютому 1923 року, і послання, а точніше декрет до духовенства «Ідеали нашого національного життя» (більш відомий під назвою «Як будувати рідну хату?»), що датується груднем 1941 року (написаний у Львові і опублікований у січні 1942 року в документах архієпархіального собору). У документах, які розділені в часі майже двома десятиліттями, ключовими принципами для Митрополита є: любов до ближнього; загальне добро в християнському розумінні; справедливість; єдність.

Митрополит Андрей, визначаючи особливості українців і, зокрема, їхнє політичне життя, говорив: «Я бачив в тому патріотизмі українців дуже часто помилковий партійний патріотизм». Отже, яким для митрополита було розуміння патріотизму? Цитую: «Справжній патріотизм, це, по своїй суті, – любов до ближнього. Таким чином, я став правдивим українським патріотом. І вся моя праця, народжена в цій любові, мала на меті робити добро моїй нації».

У чому полягає добро для нації? Це – освіта для народу, піднесення культури, розвиток економічного життя, творення кооперативного руху, заохочення навіть духовенства до здобуття додаткового фаху, спрямування всіх зусиль на піднесення добробуту народу. Четвертий пункт – справедливість – передбачав права українців. Ось що говорить митрополит у цьому контексті: «Очевидно, що у всіх тих питаннях, у яких народ був солідарним у пошуку добра, яке йому було належне, я не міг йому ані заперечувати, ані бути байдужим, бо тим самим міг нашкодити католицькій справі в серцях моїх вірних. Для мене було принципом: їхнє право знайти в мені батька, який – в міру своїх сил – підтримає їх у всіх правах, що їм належать, щоб встановити справедливість».

Поряд із тим митрополит Андрей чітко розрізняв патріотизм і шовінізм: «У всіх справах, де вимагалася моя позиція як митрополита, я старався уникати всього того, що могло бути інтерпретоване як національний шовінізм, тим паче, що я завжди вважав шовінізм однією з ран, яку повинен лікувати єпископ».

Митрополит Андрей визнавав, що греко-католицьким священикам властиві патріотичні почуття і вважав, що це справедливо і нормально, адже вони мають не тільки право, а й обов'язок бути патріотичними. Крім того, знаючи своїх вірних, своє духовенство, він, у звіті о. Дженоккі, зазначає, що, очевидно, апостольський візитатор міг чути закиди

українцям стосовно шовінізму. Шептицький на це відповідає наступним чином: «В його [духовенства] патріотизмі, напевно є домішок шовінізму, але його доза набагато менша від шовінізму наших сусідів, докази якого ми маємо щодня».

Також у посланнях, пастирських листах митрополита Андрея в 1941–1944 рр. простежується постійний заклик до єдності, який стосується як українських політичних сил, так і християн-українців назагал.

У першому випадку саме єдність усіх патріотичних сил мала стати запорукою успіху в розбудові самостійної Соборної держави України з центром у Києві.

У другому випадку, національна і політична єдність українців дозволила б їм спільно працювати над з'єднанням Церков та в перспективі сподіватися на творення єдиної помісної Церкви Київської традиції. Митрополит Шептицький наголошує в декреті «Ідеали нашого національного життя», що брак єдності має руйнівний характер:

«На жаль, навіть з поверховної обсервації нашого національного життя конечно доходить до висновків, що є в душі Українця глибока й сильна воля мати свою державу, так попри ту волю знайдеться, може, рівно сильна і глибока воля, щоб та держава була конечно такою, якою хоче її мати партія, чи кліка, чи група, чи навіть одиниця. Бо як же пояснити те фатальне ділення поміж собою, ті спори, роздори, сварні, ту партійність, яка нищить кожну національну справу?! Як пояснити психіку таких численних гарячих патріотів, яких праця має визначний руйнівний характер?! Чи перевагу візьмуть елементи позитивні чи негативні?».

Перша світова війна стала для українців Галичини дуже великим модернізуючим і націоналізуючим фактором. У військо, зокрема, в Легіон Українських Січових Стрільців йшла передусім національно свідома молодь. Також за часів Західноукраїнської Народної Республіки саме військо було найбільшим українізатором в межах території ЗУНРу. Крім того, як військовозобов'язані, йшли служити і греко-католицькі священники-капелани. Спочатку вони були зобов'язані служити в австрійському війську, а потім разом із солдатами перейшли до Української Галицької Армії.

Отець Іван Лебедович нараховує в австрійській армії 91 греко-католицького польового духівника, які були зрівняні в ранзі зі старшинами. Він також подає, що в міжвоєнні роки 42 колишні військові капелани були душпастирями на парафіях. Серед них можемо назвати такі імена, як о. Омелян Ковч, о. Андрій Бандера, о. Мирослав Ріпецький, о. д-р Роман Лободич. Серед викладачів греко-католицької богословської академії у Львові міжвоєнного періоду колишніми польовими духівниками

були о. д-р Василь Лаба, о. Олександр Малиновський, який у часі Другої світової війни був апостольським візитатором для Лемківщини.

У 1941 році українські діячі постійно покликаються на факт побудови української державності в 1917–1921 рр., тому що українці (також і митрополит Андрей) вірили в те, що мають право на власну Державу і не просто власну державу, а державу, яка була б об'єднана в межах всіх етнічних українських земель, і столиця цієї держави мала би бути у місті Києві. Тому не дивно, що в назві Акту від 30 червня 1941 року є використане не слово «проголошення» української державності, а саме слово «відновлення», яке є ключовим у висловленні прагнення єдності та історичної справедливості, що була перервана на початку 1920-х рр.

Митрополит Андрей Шептицький, який доклав багато зусиль у 1920–1923 рр. для визнання світовою громадськістю права українців на власну державу, 1 і 5 липня 1941 р. підтримав і привітав своїм пастирським посланням «Акт 30 червня 1941 р.», проголошений Ярославом Стецьком. Цьому передували краківські події 14 і 22 червня 1941 р.

Спершу в Кракові була укладена багатообіцяюча «Відозва українських політичних і громадських діячів до народу із закликом до об'єднання всіх патріотичних сил для відновлення Української держави», під якою підписалися 166 видатні діячі української еміграції, серед котрих були священники як греко-католицькі (о. д-р Лев Глинка, д-р Іван Гриньох, о. д-р Всеволод Дурбак, д-р Роман Лободич, з Перемишльської єпархії: о. д-р Михайло Сопуляк, о. д-р Павло Хрущ (парох Кракова), о. Олександр Циганюк), так і православні (протоєреї Мартин Волков, Яків Костецький, мгр. Микола Малюжинський).

Це ж побажання «об'єднання» ствердив у своїй відозві й Український Національний конгрес у Кракові 22 червня 1941 р., який зібрав представників усіх українських політичних сил в еміграції, за винятком ОУН (мельниківці). Перші дні липня 1941 р. немовби свідчили про те, що у 1941 р. вдасться уникнути повторення сумного досвіду початку 1920-х рр. Проте митрополит Андрей, пишучи свої пастирські послання на початку липня, не був поінформований ані про відсутність представників ОУН (м) на Краківському конгресі, ані про розкол в ОУН.

Разом із тим митрополит Андрей Шептицький, пам'ятаючи події двадцятилітньої давності, вказував українцям на помилки періоду першої державності і пропонував висновки, які слід було би зробити українцям. Наприклад, він не уявляв собі майбутньої Української держави, яка б не базувалася на християнських цінностях та засадах, чи відкидала б віру в Бога, як це зробили більшовики, чи навіть українські соціалісти.

У розпорядженні-посланні «Тризуб без хреста» з вересня 1941 р. митрополит Андрей зазначає: «Центральна Рада допустилася много

ошибок і, зокрема, під впливом засідавчих у ній безбожників спричинила національну руїну і допомогла більшовикам запанувати над Україною. Хотіти повторювати її помилки було би нерозумною політикою. ...Україна не може взагалі існувати як самостійна держава, а тим менше може бути славною державою без волі Царя царствующих і Господа господствующих Предвічного Бога Ісуса Христа, нашого Спасителя, Батька і Пана.

Стосовно третьої точки, то конфлікт поколінь полягав у тому, що світоглядні принципи довоєнного і повоєнного поколінь відрізнялися, і їм не у всіх випадках вдавалося знайти спільну мову. Молодь, схильна до ідеалізму та рішучих дій, не завжди хотіла прислухатися до порад старших щодо поміркованості.

У 1940 р. Яким Сеньківський підкреслив на одній зі своїх проповідей, що «молодь не вміє тихо сидіти». Тому митрополит Андрей і в міжвоєнний період, і в часі Другої світової війни постійно закликав духовенство, батьків, старших дбати про дітей і молодь, давати їм добрий приклад та, виховуючи їх, наголошувати на важливості дотримання Божого закону. Він постійно намагався запропонувати молоді християнську альтернативу до «ізмів», яка б не виключала патріотизму, але була б будуючою, а не руйнівною.

Так, ще у 1930 р. після «розв'язання» української скаутської організації «Пласт», яка проголошувала своїми ідеалами «Бога і Україну», митрополит благословляє створення католицьких скаутів, а також Українського Академічного товариства студентів-католиків «Обнова». Крім того, цього ж року постала Католицька Акція, яка мала на меті нову евангелізацію, поборювання різних політичних «ізмів», соціальне служіння. У 1933 році проведення у Львові свята «Українська Молодь – Христові», яке Організація Українських Націоналістів закликала бойкотувати, показала існування конфлікту за вплив на молодь та її виховання. Проте декілька тисяч молодих людей взяли участь у святі.

У роки Другої світової війни митрополит Андрей Шептицький у багатьох посланнях апелює до молоді. Він розуміє, що молоді люди легко захоплюються та ідеалістично мислять, схильні до радикалізму. Шануючи їхню здатність до самопожертви, їхню готовність служити народові, митрополит завжди старався напоумити молодь, щоб вона не перейшла межі, не переступила християнського закону.

Так, у спільному посланні всіх українських ординаріїв з листопада 1943 р. наприкінці було особливе звернення до молодих людей: «до дорогої молоді, надії нашого народу. Вона дала докази високої любові і пожертвування, як ніколи перед тим. Але брак розваги і досвіду зводить її на манівці. Нездоровим об'явом є, що молоді, часом навіть дуже молоді, хочуть під погрозами приказувати старшим. Оправдовуються тим, що

роблять це для загального добра і на приказ своїх провідників. Але ж є річчю доказаною, яку зрештою стверджує доказ кожної днини, що тих, яких молодь уважає за провідників, вона сама не слухає. ...На всякий випадок не можна замикаати очей і не годиться мовчати, коли бачиться молодих, як розтрачують більші національні добра і наражають увесь нарід на крайну небезпеку. Треба рішучо усім нам цьому протиставитись і оспвідомленням приводити до опам'ятання».

Дуже часто митрополит Андрей намагався вплинути на молодь, щоб вона не здійснювала терористичних актів чи вбивств – того, що він засуджував різко і грізно. У листі «Про злочин чоловікоубивства» від 9 жовтня 1941 р., він, зокрема, писав: «Нехай наша молодь знає, що нема на світі влади, яка могла би дозволяти одобряти, або наказувати злочин чоловікоубивства. І нема влади, яка могла би розказувати [наказувати] щось противного Божому законові. Нехай пам'ятають про те, що будучність нашого народа зависить від вірности, з якою будемо сповняти Божий Закон, нехай пам'ятають, що не тільки великий злочин як чоловікоубивство стягає Божу кару на весь народ, але й менші злочини, що є все-таки тяжкими гріхами перед Господом Богом можуть заважити на суді справедливості Всевишнього, в якого руках є доля народів. Від нашої вірности супроти Бога зависить і будуча наша доля».

У посланнях митрополита Андрея також звучить заклик, щоб не втягувати молодь, особливо школярів, до політичних виступів. Шептицький наполягав на тому, що шкільна молодь повинна вчитися, здобувати освіту, робити «позитивну наукову працю», адже саме це і є добром для нації.

Під час першої радянської окупації, у 1940–1941 рр. були також спроби НКВС використати дітей священників, яких звинувачували у приналежності до ОУН, для впливу на батьків, зі спонукою до співпраці задля знищення Греко-Католицької Церкви та переведення її або в православну автокефальну (була така ідея), або ж взагалі її елімінацію. Такими «кандидатами» були: о. Гавриїл Костельник, сімнадцятилітнього сина якого заарештували у Львові, та канцлер Перемишльської єпархії – о. Микола Грицеляк (його сімнадцятилітнього сина теж ув'язнили). І один, і другий священник, незважаючи на те, що вони любили своїх дітей, відмовились від такої співпраці.

Отець Грицеляк спершу навіть погодився, що він щось зробить з того, про що його просять, але потім, на наступній зустрічі, доволі різко відповів, що «мої релігійні переконання не дозволяють мені з вами співпрацювати. Подібним чином на спроби НКВС щодо співпраці зреагував і о. Костельник, відповідаючи: «Якщо мій син винен, то ви його судіть».

На завершення роздумів щодо третьої точки хотіла б навести ще одну цитату. У серпні 1946 р., вже після офіційної ліквідації Греко-Католицької Церкви на інституційному рівні в межах Української РСР, архимандрит Климентій Шептицький висловив у своєму листі до о. Кирила Королевського оптимізм стосовно молодих людей та збереження духовної спадщини митрополита Андрея: «незважаючи на все, молодь нашої країни в своїй більшості залишається релігійною в глибині душі і чинить опір антирелігійній пропаганді там, де вона існує» [10].

Митрополит Андрей випередив час чітким розумінням обставин, неординарним мисленням, архіпастирським талантом, здатністю переконувати опонентів, а найперше – великою любов'ю до людей, духовну опіку над якими він провадив.

Упродовж останніх кількох десятиліть практика нашого церковного буття не обходиться без вживання терміну «єкуменізм». Чи посилаючись на документи II Ватиканського собору, чи аналізуючи теперішній стан справ у стосунках між різними відлами Церкви київської традиції, ми приходимо до висновку, що в думанні та реальних вчинках Митрополита Андрея єкуменізм проявляв себе значно швидше, аніж він став надбанням офіційних циркулярів і вказівкою до практичних дій. Його голос на захист православних храмів, його принципова згода на те, щоб поступитися місцем номінальному православному ієрархові на київському престолі за умови, що об'єднана Українська церква досягне сопричастя з Римом... Не всім відомо, що Андрей Шептицький надав прихисток православному архієпископові Володимирському Олексієві, а трохи згодом – митрополитові Антонію Храповицькому і єпископу Євлогію. Митрополит Андрей прийняв їх тоді, коли вони втікали на захід від російської революції. Притчею во язицех стали насправді героїчні дії священика, коли він за умов жорстокого визиску євреїв з боку німецької окупаційної влади надавав їм притулок у підземеллях на Святоюрській горі, а також в Унівському монастирі, в сиротинцях Галичини.

Загальновідомим є те, що Митрополит Андрей, маючи знатне походження, був заможною людиною. Але саме завдяки цій його заможності було впроваджено багато соціальних проєктів, освіту і можливість реалізувати свій талант отримали десятки обдарованих людей, внесок яких у скарбницю української культури і науки став колосальним.

Візією Митрополита як громадянина і патріота, знавця минувшини, було повернути інтерес до призабутих культурних і духовних надбань (іконопису, стародруків тощо) і, водночас, приблизити когорту вітчизняних митців до розуміння й усвідомлення їх невідворотності загальноєвропейських тенденцій у мистецькому процесі. Ось чому він

заснував Національний музей у Львові, а на його офіційному відкритті в 1913 році чітко виголосив свої погляди: «Покажім нашій спільноті... що в нас живуть прегарні й великі традиції, що ми є носіями великої рідкої культури... Не хочемо бути сторожами гробів, хочемо бути радше свідками відродження. Збірки Музею передаємо українському народові... як живу основу майбутньої, – дасть Бог, – спільної праці нашого духовенства й інтелігенції, майбутніх поколінь нашого народу... Пам'яток минулого не відділюймо навіть думкою від сучасності і від завдань майбутнього».

Митрополит Андрей Шептицький не тільки релігійний діяч, але людина, яка випередила свій час в царині культури. Він дуже багато інвестував у культуру молодих митців. Митрополит творив тренди, він задавав щось таке, чого не було не тільки в українській культурі, але, можливо, навіть в більшості європейських культур».

Митрополит був людиною, яка не лише виділяла кошти для підтримки культури, але безпосередньо сама творила українську культуру як особа. Слова есе Шептицького 1935 року: «Людська культура в своїй суті є вселюдською працею і мусить мати метою вселюдську єдність.

Війна та її причини мусять бути названі антикультурним феноменом». Він був тим, хто думав якими засадами має керуватися вселенська культура. І що без християнських цінностей, навіть коли суспільство є атеїстичне чи секуляризоване, культурна діяльність зійде на манівці. Меценатство митрополита Андрея: щоб ми як українці мали свій стиль, який буде витворений українськими художниками. Слова Борна про митрополита є свідченням, що він думав смислами і його фінальна ціль була наповнення українського сакрального мистецтва нашими українськими мистецькими формами.

Говорячи про такі погляди митрополита Андрея, вартує вернутися в минулі віки-століття. Хоча може не так далеко: до його предків Атаназія Шептицького, Варлаама Шептицького, Лева Шептицького. Але навіть якщо взяти самого митрополита Андрея, прийшовши на Львівський митрополичий престіл 1901 р., то зробив візитацію Галичини. Чому митрополит почав піднімати культуру мистецтво й іконопис? – Він побачив тогочасний розпач в Галичині: багатодітні малозабезпечені родини.

Коли митрополит здійснював цю візитацію, він помітив в якому стані знаходилося сакральне мистецтво, як він тоді говорив – «яке вийшло з ужитку». Він зазначив, що Шептицький, багато подорожуючи, бачив світову культуру. А відтак, докладав зусиль, щоб плекати її в Україні. Можна сказати, що митрополиту Андреєві це дуже вдалося. Бо до створення музею митрополитом Шептицьким у Львові не було якогось українського музею, за винятком картинної галереї, яку створили поляки.

Далекоглядність повела митрополита Андрея не тільки в минуле, а й на дальшу перспективу, на сотні літ. «Коли ми аналізуємо діяльність митрополита в царині культури, ми розуміємо, що вона почалася на самому початку ХХ ст. – в останні десятиліття ХІХ ст. На той час майже не було високої української культури.

Була культура народна, була фольклорна спадщина, були десь поодинокі митці, але одного пласту не було; вона формувалася в той момент. Шептицький роздумував над цим питанням. Його виступ на відкритті Національного музею сам виводить ту формулу. Нам не треба думати про «код Шептицького», він нам його пояснив», – пояснює дослідниця спадщини Митрополита Андрея Ліліана Гентош. Вона підкреслює, що для Шептицького українська культура складається із 3-х складових: 1) візантійська спадщина; 2) народна культура; 3) західноєвропейська культура. Саме перероблення цих трьох елементів, на думку митрополита, дозволить створити високу українську культуру [2].

Також історик зауважує цікавий факт, що Шептицький підтримував осіб, які іноді здавалося б «не підходили» його оточенню але, однак, були талановитими:

«Новаківський міг викликати спротив Церкви. Для Шептицького це був митець, який заслуговує на підтримку, розвиток. Також у нього були випадки, коли він надавав підтримку людям, які не були українцями, не були греко-католиками – тільки тому, що він бачив, що це була дуже талановита людина. Я маю на увазі Леопольда Креца. Леопольд став дуже відомим французьким скульптором, він був єврейського походження. Для митрополита це була дуже талановита молода людина».

За словами пані Ліліани, митрополит сказав Леопольду Крецу, що мистецтво – це покликання, заради якого можна навіть услухатися батьків (бо батьки Леопольда хотіли, щоб він займався бізнесом). Вона висунула припущення, що якби Шептицький не став провідником Церкви, то напевне став би добрим мистецтвознавцем чи культурним діячем. Митрополита можна порівняти з його попередниками Атаназієм та Варлаамом Шептицькими, які створили святоюрський ансамбль. Любов до мистецтва Шептицький виніс з родинного дому.

Митрополит Андрей вмів поєднати різні типи культури: як візантійську, так і західноєвропейську культуру. Тому, на початку ХХ ст., коли він вперше побачив Олексу Новаківського, то так захопився його виставкою в академії мистецтв у 1909 р., що він пропонує приїхати йому до Львова і ці митці почали вже витворювати неовізантійське українське мистецтво.

Школа Новаківського довго не існувала – з 1923-го по 36-й рік. Але з цієї школи вийшла ціла плеяда високого рівня митців, які після Другої світової війни були амбасадорами українського мистецтва в світі. Шептицький не був «добрий батько, дідусь»: ця школа існувала 2 роки без жодної фінансової підтримки митрополита. Митрополит часто робив так із початківцями: коли заложив студитський монастир в Скнилові, також на початку не дав ні копійки на їхнє утримання; тільки після року він почав їх фінансово підтримувати.

У 1913 році, коли митрополит Андрей відкриває Національний музей у Львові, він зразу закладає фінансовий механізм утримання Національного музею. Це тоді називалося «чинш». У Львові були викуплені квартири, з оренди яких збиралися гроші для утримання Національного музею [9].

Митрополит Андрей Шептицький не залишив по собі збірників філософських чи богословських творів або ж великих фундаментальних трактатів. Він свої найцікавіші та найважливіші думки викладав у посланнях та зверненнях до духовенства і вірних. У цих творах він намагався в доступний спосіб розказати своїм парафіянам про дуже важливі морально-етичні проблеми.

Одразу треба сказати, що деколи думки Шептицького за формою та змістом не відповідали головним течіям того часу настільки, що ризикували бути непочутими. Ми ж за останні десятиліття, завдяки науково-популярним публікаціям та фільмам, звикли сприймати його особу дещо схематично, дотримуючись наративу «Шептицький – Мойсей українського народу» або ж «Митрополит Шептицький – батько української нації та державності». Однак така спрощена точка зору не дає нам змоги побачити іншого Шептицького, значно глибшого і значно складнішого.

Митрополит у кількох своїх працях висвітлює питання єдності. Здебільшого ми звикли думати, що йдеться про єдність українського народу та української Церкви. У своїх посланнях митрополит дійсно неодноразово порушує питання єдності Церкви та об'єднання українців, котрих розділяли кордони кількох держав. Та навіть коли Шептицький роздумує про єдність Церкви Христа, він не має на думці тільки поєднання українських греко-католиків та українських православних.

Митрополитові йшлося про порозуміння та поєднання всіх християн, бо, на його думку, це було ідеалом, заповітом Ісуса Христа. Для митрополита єдність Церков починає набирати глибшого і всеохопного значення особливо в роки Другої світової війни. Так, у тексті декрету «Праця над з'єднанням Церков» (1943) є цікаві слова: «Єдність людей відповідає Божій волі, Божим намірам щодо людства. Десять Божих

заповідей є тільки застосуванням до поодиноких потреб і сторін людського життя двох головних заповідей: любови Бога і любови ближнього».

Для Шептицького єдність заради Христа також означає порозуміння та миролюбне співжиття усіх членів людської спільноти. Досягнути такого, скажім відразу, ідеального стану, на його думку, можна «...тільки щирою працею над християнською любов'ю Бога і ближнього».

У своєму посланні «Про милосердя» (1942) митрополит пояснює, якою має бути любов до ближнього і ким є наші ближні. Отже, про любов Бога і ближнього він пише: «Ми Бога любимо в ближніх, любимо їх ради Бога...». Він також закликає кожного бути готовим хоч до краплини жертовності: «А найвищий ступінь любови – віддати життя за любленого... в бажаннях душі, в кожній любові ближнього мусить бути бодай щось з тої жертви, мусить бути готовність на ту жертву».

Митрополит чітко визначає, кого треба вважати ближнім: «...на всіх ближніх взагалі, себто і на чужих, невірних, безбожників, та ворогів». Шептицький вважає, що ми всі, люди цієї планети, є один одному ближніми: «Бо кожний ближній є братом, – є членом тої людської родини, яка розрослася з родини першого чоловіка».

Цитовані вище слова про єдність людства написані в червні 1942 р. в розпал Другої світової війни. Тоді нацизм втілював ідеї расового поділу людства на панівні, меншовартісні нації та на такі, що підлягають цілковитому знищенню. Митрополит говорив своїм вірним про єдність усіх людей планети, про їхнє спільне походження і про братерство між ними в час, коли на території його архиєпархії відбувалося тотальне знищення єврейського народу.

Митрополит у посланні «Про милосердя» намагається переконати своїх вірних в тому, що люди іншої віри, іншої мови є їхніми ближніми, їхніми братами і тому до них треба ставитися з любов'ю. Більш того слова про самопожертву з любові до ближнього тоді, 1942-го, були також скеровані до тих, хто міг допомогти євреям, але боявся чи вагався. Слова митрополита не меншою мірою стосувалися тих українців, котрі перебували під впливом расових теорій та ідей про національну винятковість.

Митрополит Шептицький вперше сформулював ідею про єдність та солідарність людства ще 1934 р. в посланні «Хто винен?». Це послання є винятково цікавим, важливим і маловідомим, на жаль. У ньому митрополит говорить не тільки про складні проблеми українського суспільства, ніби передбачаючи ще складніші часи, що очікують його паству. Він формулює свої думки про солідарну відповідальність людства.

«Бо ціле людство є одною родиною, одним організмом, одиницею вищого ряду; і так само, як у всіх людях кружляє одна кров, як усі дихають одним повітрям і споживають одні продукти землі, так само і духово є всі люди одним тілом, для якого заслуга й кара є спільним добром або злом. Спільною є нам доля земної кулі... На підставі тої фізичної солідарності недуга одного уділяється другому, праця одного стає добром усіх, кожний винахід і... кожен твір людського духа стає загальним добром людства. Але й те, що є злом, злочином, сльозами, ненавистю, є також спільне цілому людству» [5].

Діяльність митрополита припадає на той час, коли українці, не маючи власної держави і будучи розділені конфесійно, змушені підтверджувати свою релігійну і національну ідентичність через щире прагнення до єдності. Одним із тих, хто надихав їх на те, щоб обрати правильний шлях, був саме Митрополит Андрей. Хрестоматійна праця його «Як будувати рідну хату?» побачила світ наприкінці 1941 року.

У цьому посланні, зокрема, знаходимо наступне: «Провідна влада походить від Бога, бо вона є природною консеквенцією людської природи і суспільного життя людини. Кажемо, що влада походить від Бога, від котрого походить і природа, і її природні змагання та потреби. Та влада лежить у природі народу, тобто всього народу, не якоїсь поодинокі людини. Немає ніякої причини, чому один чоловік або кілька чи більше їх могли б бути провідниками та іншим, собі рівним, наказувати. Народ може вибрати собі того чи тих, кому дає таку провідну владу, яку хоче, тобто є природним правом народу встановити собі форму провідної влади, вибрати поміж різними формами – монархічною, олігархічною чи демократичною, – утримуючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуваннями, а в деяких важливіших справах так званими плебісцитами чи референдумами. Та керівна влада має за мету служити публічному добру, зберігати й боронити природні і правильні свободи громадян, родин і всіх братств, фахових товариств чи синдикатів, чи кооперативів, чи всіх тих угруповань людей, які відповідають потребам людини і її свободі лучитися з іншими у виконванні своїх прав і обов'язків» [6].

Митрополит Андрей Шептицький, був духовним лідером УГКЦ з 1901 року до самої смерті в 1944 році. Під час Другої світової війни він допоміг врятувати понад 150 єврейських життів. Ризикуючи власним життям, митрополит переховував євреїв у своїй резиденції і організував притулок у монастирях церкви для понад сотні єврейських дітей, з яких нікого не видали або втратили. Митрополит Шептицький протестував проти кривавої політики Німеччини щодо євреїв. Протягом усього свого життя був відданий ідеї збереження української культурної спадщини.

Папа Римський Франциск 17 липня 2015 року оголосила спеціальний декрет про героїзм чеснот митрополита Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Андрея Шептицького (1865–1944), що необхідно для початку процесу беатифікації (зарахування померлого до лику блаженних) духовного лідера українських греко-католиків [8].

Спадщина митрополита є важливою сьогодні не тільки для того, щоб краще зрозуміти свою історію, наше минуле. Андрей Шептицький може багато запропонувати нам до роздумів. Наприклад, про змінність і сталість, про випробування і витривалість, про цінності, котрі незмінні і допомагають перетривати.

«Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина... Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве і стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розкладу і успішно захищати межі від зовнішніх ворогів» [10].

Список використаних джерел

1. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024–2025 роках: *Постанова Верховної Ради України від 21 грудня 2023 року № 3536-IX*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3536-IX#Text> (дата звернення: 10 черв. 2025).
2. Глава УГКЦ: «Митрополит Андрей Шептицький був усвідомленим патріотом українського народу». *Українська Греко-Католицька Церква*, 2020. URL: <https://ugcc.ua/data/glava-ugkts-mytropolyt-andrey-sheptytskyv-buv-usvidomlenym-patriotom-ukraynskogo-narodu-45/> (дата звернення: 10 черв. 2025).
3. Митрополит Андрей Шептицький: «Апостол правди і науки» українського народу. *Українська Греко-Католицька Церква*, 2024. URL: <https://ugcc.ua/data/mytropolyt-andrey-sheptytskyv-apostol-pravdy-i-nauky-ukraynskogo-narodu-5793/> (дата звернення: 10 черв. 2025).
4. Гуркіна С. «Український Мойсей». Митрополит Андрей Шептицький та український національний рух. *Самбірсько-Дрогобицька єпархія*. № 8(246). 2015. URL: <http://www.sde.org.ua/zmi/zvoda/item/3079-ukrainskyj-mojsey-mytropolyt-andrej-sheptytskyj-ta-ukrainskyj-nacionalnyi-rukh.html> (дата звернення: 10 черв. 2025).
5. Количин Н. Андрей Шептицький як виклик для українського суспільства. *Самбірсько-Дрогобицька єпархія*. № 11(249). 2015. URL: <http://sde.org.ua/zmi/zvoda/item/3221-andrej-sheptytskyj-yak-vyklyk-dlya-ukrainskogo-suspilstva.html> (дата звернення: 10 черв. 2025).
6. Меценат vs культуротворець. Ким же був митрополит Андрей Шептицький для української культури. *Синод Єпископів Української Греко-Католицької Церкви*. 2023. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/metsenat-vs-kulturotvorets-kym-zhe-buv-mytropolyt-andrey-sheptytskyv-dlya-ukraynskoj-kultury-13527/> (дата звернення: 10 черв. 2025).
7. Ліліана Гентош: Значно глибший і складніший Шептицький. *Синод Єпископів Української Греко-Католицької Церкви*. 2021.

URL: <https://synod.ugcc.ua/data/liliana-gentosh-znachno-glybshyy-i-skladnishyy-sheptytskyy-5976/> (дата звернення: 10 черв. 2025).

8. Ватикан розпочав беатифікацію Андрея Шептицького. *LB.ua*. 2015. URL: https://lb.ua/society/2015/07/18/311294_vatikan_nachal_beatifikatsiyu_andrey_a.html (дата звернення: 10 черв. 2025).
9. Митрополит Андрей Шептицький. *Дух Христа є духом демократичним : Вибрані тексти на суспільно-політичну тематику* / упоряд. Л. Гентош, Я. Грицак, М. Маринович. Львів : Вид-во УКУ, 2024. 296 с.
10. Митрополит Андрей Шептицький. *Як будувати рідну хату*. Львів : Вид-во «Гердан», 2003.

о. СІЧКАРИК Іван / Ivan SICHKARYK

доктор біблійного богослов'я,
завідувач кафедри богослов'я
Приватного закладу вищої освіти
«Тернопільська богословська академія
імені Патріарха Йосифа Сліпого».
Тернопіль, Україна.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА І ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ОСОБИ НА ОСНОВІ СВЯТОГО ПИСЬМА

Святе Письмо як дороговказ для інтегрального розвитку людської особи

Сьогодні молоду людину і в дитячому садку, і в школі, і в інституті та й загально в житті вчать багатьох речей: як писати, рахувати, орієнтуватись на місцевості тощо. Є розроблені цілі системи та складені формули як, наприклад, розвивати вміння, щоб швидко читати; що робити, щоб стрибнути як найдалше; як вивчити ту чи іншу іноземну мову тощо. Проте невід'ємною частиною будь-якого процесу навчання та виховання мало б бути спрямування молоді людини на вивчення важливого питання – алгоритму чи формули «щастя» та як його досягнути. Учневі дається, ніби й багатого, а найголовнішого йому бракує в житті, щоб все, що робить, він міг це організувати, робити і відчувати в цьому «щастя».

Беручи до рук книгу книг, в якій є зібраний увесь релігійний досвід людства від початків його існування, Боже Слово – Святе Письмо, можемо в ньому знайти правдиві відповіді щодо питань навчання, виховання і формулу «щастя» – правильного інтегрального розвитку людської особи для осягнення її зрілості та повної реалізації талантів, які отримала від Творця¹¹.

Духовно-моральне виховання – історична основа

Доступ до навчання в стародавньому світі мали люди дуже вузького кола. Вони формували бачення речей та керували різними процесами – політичними, соціальними та релігійними. У модерних часах доступ до навчання отримало надзвичайно широке коло людей у світі.

Небувалий розвиток засобів комунікації, який спостерігався в останніх двох століттях, дав можливість поширювати відомості, інформацію та знання для практично всіх людей. Проте, поширення такого

---

¹¹ Анастасій Кабаль аналізує, як Святе Письмо впливає на виховання християнської спільноти: «Святе Письмо має неабиякий виховний вплив на людину, яка бере його до рук. Доброта, мир, милосердя, прощення тощо – це цінності, яких навчає Святе Письмо; їх не заперечує навіть секуляризоване суспільство, хоч ними, на жаль, не живе. А той, хто піддається науці Святого Письма, перемінюється, уподібнюється до Бога, тобто піддається виховному процесові Слова Божого» [4, с. 99].

типу культури не вирішило фундаментального питання – як інтегрально вчити та виховувати людину?

На сьогоднішній день людина і надалі ризикує отримувати цілу лавину інформації, не маючи можливості її до кінця усвідомити та використовувати для свого інтелектуального та духовного зростання. Тому для нашого суспільства як на рівні локальному – держава Україна, так і в світовому вимірі гостро стоїть проблема як передавати молодому поколінню, а також усім людям, не тільки інформацію та різні знання, але також принципи та цінності, щоб особа могла за допомогою них використовувати інформаційний матеріал та послуговуватись ним для покращення свого життя та ближніх²².

Проблема інтегрального виховання людини може бути розглянута та вирішена тільки, якщо брати до уваги повний процес, що стосується знання та способу його передавання. У західному світі через вплив грецької культури та її філософського способу думання є притемнені важливі аспекти цього процесу. Натомість в інших культурах, зокрема в біблійній, на ньому ставиться великий наголос. Сьогодні є необхідно повернутись до Біблії не тільки, щоб відновити методи катехитичного та богословського навчання, але насамперед віднайти в ній пункти та стимули, щоб можна було збагатити педагогіку на всіх її рівнях³³.

У стародавньому грецькому світі поняття «знання» та «навчання» є тісно пов'язані між собою. Слово «знання», яке походить з грецької *ghinosko*, означає дію, яку здійснює розум, коли сприймає зовнішню реальність (особа чи річ) через відчуття та акцентує її⁴⁴. А слово «навчання» чи дія пов'язана з процесом навчання, з грецької *didasko*, означає «інструктувати» когось чи «навчати» когось⁵⁵.

Таким чином грецький світ розуміє поняття «знання» та «навчання» як певний лише інтелектуальний процес, який не задіює цілу людину⁶⁶. Натомість біблійний світ представляє нам, що слова «знання» та «навчання» мають більше відтінків у значенні, які є більш ширші та складніші за змістом. Слово «знання», в єврейській мові походить з кореня *jd'*, може означати пізнавальну діяльність, сприйняття зовнішньої

---

²² Пор. [21 с. 740].

³³ Пор. [21, с. 741].

⁴⁴ Грецьке дієслово γινώσκω (*ginōskō*) – означає пізнавати, думати, судити, вирішувати, визначати, розуміти, знати тощо [2, с. 272].

⁵⁵ Грецьке дієслово διδάσκω (*didaskō*) – означає навчати, інструктувати, наставляти, пояснювати, вказувати тощо [2, с. 324].

⁶⁶ Пор. [21, с. 741–742].

реальності, дію розуміння, результат розуміння, здатність відрізнити правильно речі, та розпізнавати добро від зла⁷⁷.

Сам процес «навчання», походить з єврейських коренів *lmd*⁸⁸ та *jrh*⁹⁹, в Святому Письмі не стільки прагне інтелектуальної формації молодшої особи, скільки більше інтегральної формації цілої людини та наголошує більше на волі ніж на інтелекті. Таким чином і «знання», і «навчання» включають усю сферу людської особи – досвід, воля і відношення, що є значно ширше ніж це є представлено в грецькій думці¹⁰¹⁰.

В біблійній історії дія Бога у відношенні до свого народу – це є великий педагогічний проект, який має за ціль подати повідомлення, не лише саме знання, Ізраїлю, щоб він був вірний у житті своєму Творцеві. Релігійне навчання завжди має йти в парі з практикою тих речей, які людина прийняла. Ці принципи, які є дійсні для релігійного навчання, можуть дати пункти для пригадування для будь-якого типу навчання, яке має завжди відбуватись на глибоких інтерперсональних та соціальних відносинах і має завжди враховувати практику і завершальну ціль¹¹¹¹.

1. «Виховання» як невід’ємний атрибут «навчання»

Святе Письмо показує, що навчання Ізраїльського народу завжди супроводжується постійним процесом його виховання. Апостол Павло порівнював шлях вдосконалення душі та здобуття спасіння через образ дитини, яка виростає і стає дорослою¹²¹². У цьому контексті в Старому Завіті можна бачити, як Ізраїль жив під опікою Закону як дитина, що її виховує педагог до певного часу.

Коли приходить повнота часів, тоді Бог послав Сина свого, щоб люди могли прийняти Боже усиновлення. Проте Божа педагогіка і далі супроводжує людство, щоб вони могли «прийти в мужа досконалого у міру виповнення віку Христового» (Еф 4,13). Таким чином від початку сотворення людини і аж до кінця віків Божим ділом є об’явлення Його волі та виховання вибраного народу і всього людства.

Через цілу історію спасіння людства Божа педагогіка демонструє одну важливу характеристику, яка має бути присутня в кожній дії навчання та виховання – це є любов. Правдива любов – це є діалог двох

⁷⁷ Єврейське дієслово יָדָע (*yāda’*) – досить часто є перекладене словом «знати», а також має багато інших відтінків значень: усвідомлювати щось, звертати увагу на, мати досвід чогось, сприймати, визнавати, бути мудрим, знати щось тощо [17, с. 393–395].

⁸⁸ Єврейське дієслово לָמַד (*lāmad*) – означає насамперед вивчати щось, навчати когось, вправлятися в чомусь, навчати справедливості, військової справи, тренувати тощо [19, с. 213–214], [17, с. 540].

⁹⁹ Єврейське дієслово יָרָה (*yara’*) – означає навчати, виховувати, давати вказівки (ритуальні), навчати відрізняти між священним і мирським, навчати когось щось [19, с. 185], [17, с. 434–435].

¹⁰¹⁰ Пор. [21, с. 741–743].

¹¹¹¹ Пор. [21, с. 755–756].

¹²¹² Див. 1 Кор 3,1–3; Євр 5,11–14 [12, с. 209; 273].

осіб і це є жертва однієї особи заради іншої на приклад жертви Христа Спасителя.

Згідно Святого Письма вихователь, тобто вчитель, з любов'ю повчає, відкриває невідоме, вмовляє, обіцяє, карає, нагороджує, подає приклад з якого є зрозуміло для чого він має бути вірний своїй меті та терплячим у досягненні бажаного результату¹³¹³.

Єврейське слово «мусар» (виховання) означає одночасно і настанову, як дар мудрості, і виправлення, як покарання¹⁴¹⁴. У перекладі тексту Святого Письма з єврейської на грецьку мову перекладачі LXX (переклад сімдесятьох) переклали слово «мусар» словом «пайдея»¹⁵¹⁵ (у латинському варіанті *disciplina*), щоб відобразити відмінність біблійного виховання від виховання грецького типу. У біблійному світі головним вихователем є Бог, який через різні об'явлення та обставини прагне привести свій народ до свідомого послуху віри не лише навчанням, але також і випробовуванням, тобто в разі необхідності покаранням для виправлення¹⁶¹⁶.

У добі Нового Завіту Ісус Христос з'являється своєму народові як «равві» (учитель), який вчить і виховує своїх учнів як синів, а найбільше подає особистий приклад життя і служіння. Згідно біблійного бачення процес навчання та виховання є і мають бути завжди інтегрованими в одну дію.

2. Боже Об'явлення та його виховничо-терапевтичний характер

Людське життя після гріхопадіння тісно пов'язане з такими процесами, як навчання та виховання. Біблія описує розвиток людської цивілізації у всіх її площинах та вимірах (благодать і гріхопадіння, здоров'я і хвороба, молодість і старість, радість і страждання, життя і перехід до нового існування через смерть і вкінці есхатологічний вимір – царство Боже). Для того щоб переходити всі ці етапи життя, людина потребує навчатись і виховуватись.

Згідно навчання Святого Письма брак правдивого спілкування між людьми на основі любові стається внаслідок гріха. Через гріх, який є зверненням з дороги, якою є покликана йти людина, приходять наслідки до кожного живучого на землі, а саме:

1) втрата гармонії в самій людині – душа має добрі наміри, а пристрасті тілесні ведуть людину в негативному керунку;

2) втрата гармонії людини з людиною – замість бути приятелем і бачити щось добре в ближньому, людина швидше бачить щось зле;

---

¹³¹³ [13, с. 105].

¹⁴¹⁴ Єврейське слово מוסר (*musár*) – означає виховання, наука, покарання, пересторога, дисципліна морального характеру [19, с. 223], [17, с. 416].

¹⁵¹⁵ Грецьке слово παιδεία (*paideia*) – означає виховання дітей, навчання, повчання [20, с. 255].

¹⁶¹⁶ [13, с. 106].

3) втрата гармонії з світом – людина нищить природу, і як наслідок стихійні лиха обертаються проти неї;

4) втрата гармонії з Богом – людина чує голос Господній, але не виконує його і губить своє життя та інших.

Ці наслідки у свою чергу вплинули негативно на внутрішній світ самого людського буття:

1) притемнення розуму – людина під впливом спокус не може остаточно відрізнити що є добро, а що є зло, тому під впливом спокус вибирає зло, приймаючи його для себе під виглядом добра;

2) ослаблення волі – людина хоча й розуміє, що має бути доброю, проте не має природньої сили завжди вибирати добро.

Боже Об'явлення є в своїх суті виховничо-терапевтичним, тому що воно відновлює і спасає людину. Зі Святого Письма кожний віруючий відкриває для себе найосновніші відповіді для життя:

1) хто я є?

2) звідки я прийшов, яке є моє завдання у житті?

3) що маю робити, щоб досягнути життя вічне?

Якщо людина отримує відповіді на ці запитання і їх усвідомлює, то будь-що в житті для неї робити є легко і просто. У випадку шкільного контексту: треба вчити математику – вивчаю її, але не як-небудь, а найкраще; треба прибирати в класі – прибираю, але не як-небудь, а найкраще тощо.

Біблія відкриває також найважливішу правду для людини, що світ сотворений в якому вона живе є добрий. Бог сотворив світ добрим, то через гріх світ стає злим. Дитина, учень має виховуватись не в озлобленні на світ та різні грішні обставити, які обтяжують життя, але бажати зробити свій внесок, щоб принести світло, добро у це життя¹⁷¹⁷.

Через хресну жертву, смерть та воскресіння, Таїнство Хрещення, дію Святого Духа християнин отримує Божу благодать в житті, тобто духовну силу, щоб дисгармонію переводити в гармонію життя стосунків з самим собою, з ближніми, з світом, з Творцем. Перебування в гармонії з Богом та з ближнім – це є запорука ефективного навчання, виховання і життя учня, вчителя, батьків та суспільства.

3. Святе Письмо – джерело для правильного духовно-морального виховання особи

Святе Письмо є найбільшим моральним авторитетом для людини, тому що закони, які регулюють правила земного життя та вічного

---

¹⁷¹⁷ В документі Папської Біблійної Комісії читаємо: «... людині належить завдання "творчо" розвивати світ, створений Богом» [1, с. 28].

спасіння, є подані самим Творцем¹⁸¹⁸. Воно також є невичерпним і завжди актуальним дороговказом для визначення правильності дій, від яких залежить щастя кожної людини та всієї людської спільноти.

Біблія це є Боже об'явлення, цілий спектр готових духовно-моральних цінностей, приймаючи та дотримуючись яких, людина вповні реалізує себе як особу.

Святе Письмо вводить людину у духовний світ, попри те, що вона і далі залишається у фізичному вимірі. Воно допомагає сакралізувати і освячувати людські дії, слова, думки у житті. Відомий філософ релігієзнавець Мірча Еліаде¹⁹¹⁹ у своєму творі «Священне і мирське» говорить про два способи перебування людини у світі: перший, коли вона в усьому бачить щось інше, іншу реальність, тобто святе; другий, коли вона живе у десакаралізованому світі і сприймає все зусиллями тільки інтелекту.

Для правильного, ефективного і насамперед дієвого педагогічного методу духовно-морального виховання учня є необхідно звертатись до Святого Письма. Воно допоможе сформувати правильний світогляд, щоб учень, кожна людина, в житті могла чітко розрізнати де є святе, а де є мирське. Як наслідок це подасть людині можливість і стимул завжди тягнутись до висоти, до святості, щоб освячувати кожную дію свого життя і в такий спосіб завжди ставати кращою²⁰²⁰.

В біблійних історіях є подано багато прикладів опису як добра, так і зла. Якщо цю інформацію сприймати лише на рівнях історичному та літературному, то вона не подасть бажаного позитивного результату. Однак коли біблійні події застосувати до сучасності та підкріпити їх словами повчань самого Ісуса Христа та апостолів, то вони стануть живими для слухачів і будуть служити для навчання, виховання та навернення до добра й істини.

Особливою рисою Святого Письма є прагматизм і повчальність. Усі біблійні тексти слід зараховувати до сфери навчання етики, моралі та віри. Священна історія не лише розповідає про життя людей на землі, але поряд із цим демонструє Божі істини, які Творець у певній послідовності відкриває людству. Біблійні розповіді є радше певними парадигмами, відповідними зразками та моделями щодо вибору того чи іншого шляху життя, а на практиці вибору доброї дороги життя чи грішної.

---

¹⁸¹⁸ Ці правила (цінності) є «об'єктивними, вічними та незмінними» [10, с. 15].

¹⁹¹⁹ Див. [18].

²⁰²⁰ Вершиною «священного» у протиставленні до «мирського» є момент молитви та Літургії: «Літургія виражає вертикальність, Бога, який входить у людську історію, у людський простір. І це місце стає святим, освяченим» [11, с. 39].

Врешті, стосунки людини з Богом не можна звести лише до якоїсь системи теоретичних істин, що їх вона мусить прийняти, чи до певних норм, які щось наказують та забороняють. Людина є покликана до дії, до діалогу з Творцем, який звершується через віру, молитву і на практиці через дієву любов.

4. Практичні духовно-моральні приклади в Святому Письмі

Теоретичні засади щодо позитивного спілкування та сприйняття один одного є широко представлені в різних ділянках етики, навчання та виховання. Однак як їх втілити в практику життя – це є важко і непросто. Для цього існують і шукають різні засоби і методи, які адаптують для різних категорій людей і з плином часу потрібно їх постійно вдосконалювати.

Святе Письмо подає описи подій під різними ракурсами та вживає для цього численні літературні жанри такі як: праісторія (спосіб опису подій, що не відповідає критеріям класичної та сучасної історії), історичний девтерономічний твір (повторення закону), літописний твір, історично-дидактичний твір, пророцтва, євангелії (історіографічний твір), діяння апостолів (релігійно-апологетичний твір).

а) Притчі

Найбільш легкий, доступний та зрозумілий спосіб подання духовно-моральних істин для людей у Святому Письмі це є притчі²¹²¹. Ісус Христос у більшості випадків у своїх розповідях не подає конкретні приклади тих чи інших осіб та їх життя, але говорить у притчах.

За допомогою притчі можна пояснити різні абстрактні поняття засобом найближчої наочності, яка береться з щоденного життя, з обставин та подій, які можуть бути відомі усім чи є особливо пам'ятні. Завданням притчі є не лише подати певну інформацію, але спонукати людину самостійно робити висновки і застосовувати конкретний випадок для поправки поведінки протягом усього свого життя.

Зі Святого Письма можна виділити наступні найбільш виразні притчі та побачити, який важливий висновок вони подають для духовно-морального виховання особи в сучасному світі:

1. *Притча про сіяча* – Боже Слово це є Істина (Правда). Хто приймає Істину, той приносить численні плоди в житті.

2. *Притчі про гірчичне зерно і про закваску* – Добрі діла є необхідні для духовного зросту.

3. *Притча про дім на піску і на скелі* – Основа морального життя.

4. *Притча про пшеницю і кукулі* – Неминучість покарання за зло.

5. *Притча про милосердного самарянина* – Милосердя і співчуття.

²¹²¹ Притча з грецької парабо́лі (*parabole*) – означає порівняння, аналогія, приклад, алегорія [20, с. 258]. Див. [8, с. 61].

6. *Притча про нерозумного багача* – Скупість і щедрість.

7. *Притча про багача і Лазаря* – Винагорода за терпіння. Існування неба і пекла.

8. *Притча про митаря і фарисея* – Гордість і покаяння.

9. *Притча про блудного сина* – Свобода вибору. Постійна можливість покаяння.

10. *Притча про 10 дів* – Мета життя людини.

11. *Притча про таланти* – Відповідальність за Божі дари в житті. Праця над собою.

12. *Притча про немилосердного боржника* – Ставлення до людей у житті. Уміння любити і прощати.

13. *Притча про жорстоких виноградарів* – Добро і зло в житті людини. Спокуси та їх гіркі наслідки.

14. *Притча про двох синів* – Послух і непослух. Відносини дітей і батьків.

15. *Притча про робітників у винограднику* – Роль праці у житті людини. Винагорода за працю. Заздрість.

16. *Притча про свічку на підсвічнику* – Школярі і молодь – надія народу і держави.

б) Прообрази

Святе Письмо окрім наглядних притч, які подають настанови для праведного і побожного життя, відкриває ще один важливий етап Божої педагогіки через прообрази. Усі події, які знаходяться в книгах Старого Завіту, мають своє спрямування до Христа, до якого Бог поступово веде вибраний народ та все людство. Саме в такому христологічному ключі потрібно відчитувати тексти Старого Завіту.

До старозавітних образів відносяться:

1. Особи – Йосиф (Бут 37–50), Мелхіседек (Бут 14,18–20);

2. Предмети і звичаї – жертви (Лев 1–10), палаючий кущ, що не згорає (Вих 3,1–6);

3. Старозавітні події – триденне перебування Йони в череві кита (Йона 2,1–11), перехід ангела через єгипетські оселі (Вих 12,29–33).

Прообрази у свою чергу подають важливі теми для духовно-морального виховання:

1. Авраам і Ісаак (жертвоприношення Ісаака) (Бут 22,1–14) – любов як готовність іти на жертву;

2. Яків та Ісав (сон Якова) (Бут 32,23–33) – значення батьківського благословення;

3. Йосиф і його брати (брати продають Йосифа в рабство) (Бут 37,12–30) – уміння прощати. Боже провидіння в житті людини.

в) Події з життя Ісуса Христа, довершені чуда та їх духовно-моральне повчання

Найбільш переконуючими та потягаючими до наслідування це є слова і дії Ісуса Христа. Він є Господь, Спаситель і Відкупитель людського роду і кожної людини зокрема. Святе Письмо говорить, що «як Ісус скінчив ці слова, народ не міг надивуватись його навчанню, бо він навчав їх як повновладний» (Мт 7,28–29).

Важливу роль для духовного становлення учня як особи з подій життя Ісуса Христа та чудес, які він довершив, можна виділити наступні:

1. *Різдво Христове* – Боже милосердя до людини та початок спасіння людського роду.

2. *Хрещення Ісуса в Йордані* – людина народжується до вічного життя через хрещення.

3. *Спокуси Христа у пустелі* – випробовування у житті та необхідність витримати в доброму.

4. *Зцілення хворого в Капернаумі* – цінність дружби між людьми.

5. *Уздоровлення 10 прокажених* – вдячність Богу і людям за отримане добро.

6. *Воскресіння Лазаря* – людина живе у світі надією, яка її радує.

7. *Преображення Господнє* – святість людини це є її справжня краса.

8. *Тайна вечеря і страсті Христа* – безпека, мужність та відвага.

9. *Суд і розп'яття Ісуса Христа* – прощення образ, страждання заради інших.

10. *Воскресіння Христа* – радість та прийняття правди про те, що життя це є паломництво до неба.

11. *Вознесіння Господнє* – людина є покликана до неба.

12. *Сходження Святого Духа* – початок християнської церкви.

13. *Навернення Савла через зустріч з Христом* – кардинальна зміна життя людини.

14. *Апостол Петро і сотник Корнілій (подія видіння апостола Петру)* – універсальність християнської віри. До спасіння Бог кличе всіх людей.

г) Відображення віри в щоденному житті через літургійний рік

Господнє навчання, яке є записане в книгах Святого Письма, це є не лише духовно-моральні істини теоретичного характеру, які знаходяться у віртуальному світі та занотовані на пергаментях і папірусах. Господні настанови, а на практиці моральна поведінка людини у різних життєвих ситуаціях, в реальності реалізується через літургійний церковний рік.

Саме через переживання священних подій історії спасіння учень, людина має можливість доторкнутися, увійти в священний простір, щоб стати співучасником Божого одкровення, благословення та милосердя: «Щасливі ті, які не бачили і увірували» (Ів 20,29).

Літургічний рік це є «неначе велика духовна книга, яка практично вчить нас, як Бога любити, Йому служити, Його славити та як спасти свою душу»²²²². Він також є вічним провідником та учителем Божої любові, школою духовного життя, чеснот і святості²³²³.

В літургічному церковному році учень, кожна людина має можливість ознайомитися з найголовнішими подіями історії спасіння (Різдво Ісуса Христа, Преображення, Пасха, Святих Апостолів Петра і Павла, Воздвиження Чесного Хреста, Різдво Богородиці, Успіння тощо) та виражати віру в практиці життя через християнські привітання, щоденну молитву, участь у Божественній Літургії, через милостиню, піст, паломництва тощо.

5. Навчання та виховання в системі державної школи

Христос в Євангелії від Марка говорить: «Пустіть дітей приходити до мене, не бороніть їм: таких бо Царство Боже» (Мр 10,14). Ці слова були важливі в час коли Господь їх проголошував, і вони є важливі та актуальні для кожної епохи та народу. Митрополит Андрей у посланні до вірних Станіславівської єпархії у 1899 наголошував на важливості християнського виховання: «Пам'ятайте, що християнське виховання є більшим скарбом ніж усі добра світу»²⁴²⁴.

Сьогодні, коли культура споживацтва та процес секуляризму входить в усі сфери людського життя, зокрема також і в освітній процес, є важливо пам'ятати про те, що духовні ідеали завжди вважалися вищими і важливішими цінностями. Тому є необхідно, щоб на основі Божого об'явлення, учні в школах мали можливість пізнавати найвищі чесноти правди, добра та краси. Власне, Творець є в найбільшій формі правдою, добром і красою.

З цього приводу у митрополита Андрея знаходимо наступне важливе повчання: «Треба дитині від перших літ, як тільки приходить до розуму, говорити про святість душі і про молитву до Всевишнього. Думаю, що і ми маємо ум Христовий, – в усіх виховних інституціях треба вчити молодь, щодо до щоденних молитов додавала благання: Зроби нас святими!»²⁵²⁵

Питання присутності у системі державної школи предмету та атмосфери, які б знайомили учнів із традиційними моральними цінностями християнства, формували б уявлення про чесноти і гріхи, є важливими та необхідними²⁶²⁶.

---

²²²² [6, с. 13].

²³²³ Див. [6, с. 13–14].

²⁴²⁴ [14, с. 13].

²⁵²⁵ [15, с. 536].

²⁶²⁶ Див. «Друге [батьки перше] важливе місце в вихованні підлітків належить навчальним закладам» [7, с. 6].

У катехизмі «Христос – наша Пасха» з цього приводу говориться про те, що «Християнська сім'я має право посилати дітей до тих шкіл, які можуть забезпечити виховання дітей і молоді в християнському дусі»²⁷²⁷.

Для того щоб був видимий ефект духовно-морального виховання особи шкільні установи мають бути наповнені не лише на словах, але в реальності Божими правдами, які спасають та облагороджують людське спілкування, відносини і життя. І на основі цього будуть створюватись умови, щоб «наступні покоління могли зростати в християнській і громадянській свідомості і таким чином були спроможні преображати культуру, в якій живуть»²⁸²⁸.

6. Педагог – учитель життя

Слова, які є записані в Божому об'явленні, є глибокі за своїм змістом та багаті за значенням. Тому для того, щоб вдало використовувати цитати зі Святого Письма для представлення наочності на занятті, вчитель повинен сам достатньо володіти текстовим матеріалом Біблії.

Головною метою використання біблійних текстів на занятті є спонукання учнів до узгодження власної поведінки з Божими заповідями. Використання цитат Біблії повинне бути своєрідним підсумком вивченого на занятті, а також застереженням від неморальних вчинків.

Педагог, як учитель життя, подає учням не лише виклад інтелектуального матеріалу духовних істин, але насамперед подає особистий духовно-моральний приклад та створює правдиву атмосферу життя в любові, правді та взаємній відповідальності²⁹²⁹.

Кожна людина, а також і кожний учень, на загал знає основні духовно-моральні істини та цінності, але досвід показує, що їх постійно треба нагадувати собі і ближнім, ось тоді буде принаймні намагання правдивого позитивного спілкування. Педагог, як добрий батько, завжди з любов'ю має повторювати і спонукати до гармонійного розвитку учня в його духовно-інтелектуальному вимірі.

7. Учень – дитина, яка мандрує в житті разом з своїм наставником

Учень, як молода людина, зростаючи, знаходиться постійно в пошуку. Йому треба допомогти і спрямувати доброю дорогою життя. Перебуваючи на етапі формування та розвитку як фізичного організму так і психо-емоційної сфери, молода людина не завжди правильно реалізує свої можливості та прагнення. Влучно зауважує святий Августин, говорячи про

---

²⁷²⁷ [5, с. 285].

²⁸²⁸ [5, с. 285].

²⁹²⁹ Батьки, а також і в тому числі вчителі мають бути завжди прикладом для дітей, учнів: «...своїми діями демонструючи навіть яскравіше, ніж словами, чому надають значення, у що вірять і що по-справжньому цінують. Батьки [вчителі] можуть навчити дітей своїх цінностей, коли самі поведуться відповідно до того, що декларують» [3, с. 276].

людину і про її пошук щастя та сенсу життя: «вона хоче бути щасливою, навіть коли живе так, щоб не бути такою»³⁰³⁰.

Даний вислів показує в якій напрузі живе людина, коли має внутрішнє бажання щастя та має назовні подавати свідомі моральні рішення, тобто робити вибір на користь добра, однак не завжди це робить. Для молодшої людини завжди є потрібні в цьому етапі життя різні наставники: батьки, вчителі, інструктори, добрий приклад старших та всього суспільства.

Дороговказом для кожного учня та кожної людини є слова самого Ісуса Христа, який навчає, як, наприклад, у випадку вияву покаяння і служіння коли вмиває ноги апостолам: «Приклад дав я вам, що і ви так само робили, як оце я вам учинив» (Ів 13,15). У Євангелії від Марка Господь закликає усіх: «Коли хтось хоче йти за мною, хай зречеться себе самого, візьме на себе хрест свій і йде слідом за мною» (Мр 8,34). Важливим є те, що Ісус, як правдивий учитель³¹³¹, найперше сам показує приклад правдивого життя духовно-моральної людини, а тоді закликає людей наслідувати його.

8. Християнська віра в практиці життя як безнастанна літургія

У посланні до Римлян 12,1-2 апостол Павло говорить: «Тож благаю вас, брати, на милість Божу, віддати тіла ваші як жертву живу, святу, приємну Богові: богослужбу від вас розумну». Ці слова означають заклик до постійної літургії (служіння)³²³², яка розпочинається в храмі, а продовжується скрізь, де перебуває людина, у тому числі й у школі. Є важливо постійно пригадувати учням, що внутрішнє відчуття віри та любові до Творця, назовні проявляється та стає видимим через дієву любов, привітність, милосердя, прощення, дружбу, співчуття, розуміння та добро у відношенні до ближніх. Дбати про ці чесноти – це є не одноразова акція, але постійний процес, який триває через ціле життя.

Християнська віра постійно закликає кожну особу до справжнього героїства і відваги. Це проявляється в покликанні щоденно наслідувати Христа, щоб зростати і вдосконалюватись у святості, тобто богоподібності³³³³. У Катехизмі «Христос – наша Пасха» читаємо, що християнська віра і свідчення віри через моральне життя – це вже є школа навчання і виховання цілої особи³⁴³⁴. В цій школі, тобто в щоденному

---

³⁰³⁰ [16, п. 4].

³¹³¹ «Ви звете мене: Учитель, Господь, і правильно мовите, бо я є» (Ів 13,13) [12, с. 132].

³²³² Див. [9, с. 6–7].

³³³³ Катехизм «Христос – наша Пасха»: «Осягання богоподібності конкретними діями і є християнською мораллю» [5, с. 229].

³⁴³⁴ [5, с. 229].

житті, молода людина є покликана до духовної боротьби і випробовування, щоб постійно ставати кращою.

Святе Письмо є цінним тим, що відкриває правду про людину: якою вона є – через гріх втрачає Божу подобу, і якою має бути – через добрі діла має зростати у святості. Біблійні тексти неодноразово говорять про хрест, жертву, випробовування, покаєння, терпіння, навернення, усвідомлення власної провини, домінування нової людини над старою людиною, тобто душі над пристрастями і пожадливостями тіла. Ці описи показують, що для християнина щастя полягає не у втечі від труднощів та боязні будь-яких викликів, але додання їх і здобуття заслуг – це є шлях до зростання в чеснотах, досконалості та святості.

Через читання та молитву Святим Письмом учень вчиться найголовнішого – він ніколи не може опускати рук в житті та «закопувати» ті таланти, які Бог дав йому. Навпаки, як обов'язок перед Творцем, має їх тільки розвивати. У цьому сенсі чи робота, чи навчання – це є не просто виконання певних зобов'язань, а це є служіння. Через прийняття християнських духовно-моральних цінностей Біблії є можливо вчити і виховувати у душах учнів відповідальне ставлення до Батьківщини, до оточуючих людей, природи та самих себе.

Список використаних джерел

1. *Біблія та мораль. Біблійні корені дій християнина*; пер. з італ. І.Цмоканич, О. Демко, Т. Окіс, О. Бодак. Львів : Свічадо, 2012. 28 с.
2. Вейсман А. Греческо-Русский Словарь. Москва : Греко-латинский кабинет, 1991. 324 с.
3. Гордон Т. *Виховання без невдач: стосунки батьків і дітей*. Львів : Свічадо, 2011. 276 с.
4. Кабаль А. Святе Письмо у вихованні християнської спільноти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. *Святе Письмо в катехизі, духовності та культури України*, м. Львів-Київ, 25–28 трав. 2010. Львів : Дизайн-студія «Папуга» 2011. 99 с.
5. *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*. Львів : Свічадо 2011. 285 с.
6. Катрій Ю. *Пізнай свій обряд. Літургійний рік Української Католицької Церкви*. Друге вид. Українська духовна бібліотека, ч. 56, Нью Йорк-Рим, 1982. С. 13–14.
7. Кракало О. *Вивчення Біблії в навчальних закладах. Сценарії проведення духовних акцій*. Тернопіль : Поліграфіст, 1997. 6 с.
8. Лаба В. *Біблійна герменевтика. Рим: Esse gi Esse*. Вид. Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1990. Т. 76. 61 с.
9. Марусин М. *Божественна Літургія*. Рим, 1992. С. 6-7.
10. *Основи християнської етики. Навчальна програма 1-11 класи*. Львів : Свічадо 2010. 15 с.
11. Равазі Д. Святе Письмо і Літургія: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. *Святе Письмо в катехизі, духовності та культури України*, м. Львів-Київ, 25-28 трав. 2010. Львів : Дизайн-студія «Папуга» 2011. 39 с.
12. *Святе Письмо Старого та Нового Заповіту* / пер. з єврейської, арамейської та грецької Хоменка І. Рим, 1990. 132.209.273 с.

13. *Словник Біблійного богослов'я* / за ред. Ксав'є Леон-Дюфура та ін.; пер. з фр. Вл. Софрона Мудрого, 3-є вид. Жовква : Місіонер, 2014. 105.106 с.
14. Шептицький А. Перше слово пастиря (Пастирський лист до вірних Станиславівської єпархії, даний у дні св. пророка Ілії, 1899 р.). *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899-1944. Т. I. Пастирські послання 1899-1914*; упоряд. О. Гайова та Р. Тереховський. Львів: Артос, 2007. 13 с.
15. Шептицький А. Про виховання (Декрет Митрополита Андрея. Про виховання та правила до декрету. Про виховання молоді. Документ № 21 від 24 жовт. 1942 р.). *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899-1944. Т. III. Пастирські послання 1939-1944*; упоряд. О. Гайова та Р. Тереховський. Львів : Артос, 2010. 536 с.
16. Augustinus Hipponensis [Sant'Agostino] De civitate Dei, XIV, 4, trad. ital. : La città di Dio, Libro quattordicesimo, Etica umana dopo il peccato e le due città 4. URL: <https://www.augustinus.it/italiano/cdd/index2.htm> (дата звернення: 10 черв. 2025).
17. Brown F., Driver S.R., Briggs C.A. A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament. With an appendix containing the biblical Aramaic, Peabody – Oxford, 1952, 1972, 1977, 1999. 393-395.416.434-435.540 с.
18. Eliade M. Le sacré et le profane, Paris: Éditions Gallimard, 1965; trad. ital., Il sacro e profano. Torino : Boringhieri, 1973.
19. Reymond P. Dictionnaire d'Hébreu et d'Araméen Bibliques. Paris 1991; trad. ital., Dizionario di ebraico e aramaico biblici, Roma : Bellastampa, 1995. 185.213-214.223 с.
20. Rusconi C. Vocabolario del Greco del Nuovo Testamento. Bologna : Centro editoriale dehoniano 1997. 255.258 с.
21. Sacchi A. *Insegnamento* / Rossano P., Ravasi G. Girlanda A. ed., Nuovo Dizionario di Teologia Biblica, Cinisello Balsamo: Edizioni paoline, 1988. 740.741.742.743.755.756 с.

КРАВЧЕНКО Ганна / Hanna KRAVCHENKO

*доктор педагогічних наук,
професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
<https://orcid.org/0000-0002-2156-3203>
innovatica@ukr.net*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Питання формування духовних цінностей та духовної культури у майбутніх вчителів музики є надзвичайно актуальним у контексті сучасних освітніх трансформацій та соціокультурних викликів. Вчитель музики виступає не лише як транслятор музичних знань та навичок, але й як провідник духовної спадщини та ціннісних орієнтирів суспільства. Саме через музику, яка є унікальним феноменом людської культури, відбувається процес духовного збагачення особистості, формування її ціннісно-смислової сфери.

Ідеї духовно морального виховання у своїх дослідженнях розвивали Г. Ващенко, О. Духнович, В. Зіньківський, С. Миропольський, І. Огієнко, С. Рачинський, С. Русова, С. Сірополко, Я. Чепіга, П. Юркевич. Духовно моральне виховання молоді в історії розвитку української педагогіки досліджували В. Ворожбіт, М. Євтух, В. Жуковський, Т. Ільїна, І. Курляк, Д. Чернілевський, Ю. Щербяк, Г. Шевченко та інші.

Проблема духовності в освіті розглядається у працях багатьох видатних вчених. І. Бех досліджуючи проблему духовності, зазначає, що «духовність» являє собою «систему усвідомлених та осмислених найвищих нематеріальних цінностей», яка є основою мотивації та саморегуляції поведінки особистості [2]. В. Сухомлинський розглядав духовність як «високу людяність», здатність особистості досягати всю повноту людського буття через призму власних ціннісних орієнтацій [25].

Українська дослідниця О. Олексюк визначає «духовну культуру вчителя музики» як «інтегральну якість особистості, що характеризується ціннісним ставленням до мистецтва, здатністю до духовного саморозвитку та творчої самореалізації». У її працях підкреслюється, що формування духовної культури майбутнього вчителя музики відбувається через досягнення ціннісно-смислового простору музичного мистецтва [19].

Г. Падалка розглядає «духовні цінності» як «систему особистісно значущих і особистісно прийнятих смислів, які визначають спрямованість і зміст діяльності вчителя музики». Вона наголошує на необхідності

створення в освітньому процесі таких умов, які б сприяли інтеріоризації духовних цінностей, перетворенню їх на внутрішні регулятори професійної діяльності [20].

Важливості розгляду сутності педагогічної діяльності вчителя музичного мистецтва приділяли вчені Е. Абдулін, Л. Арчажнікова, Г. Кравченко, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, Лю Мейхуань, естетично культурній темі приділяли увагу М. Віленський, В. Мішеченко, Л. Нечипоренко, Р. Тельчарова, О. Мудрик; визначали особливості індивідуальної підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва Л. Василенко, І. Артем'єва, Н. Згурська, В. Садова, І. Мостова, Л. Гарбузенко, О. Щербініна, вихованню ціннісних орієнтирів присвячені дослідження В. Волкова, В. Дряпіка, Н. Свещинської.

Рівень сформованості фахової компетентності характеризує ступінь підготовленості вчителя музичного мистецтва до музично освітньої роботи в школі, виступає передумовою ефективності його педагогічної діяльності, яке є складною непевною динамічною системою, що передбачає вдосконалення і розвиток професійно значущих особистісних якостей, постійне зростання, фундаментальність і ґрунтовність знань, інтеграцію, і головне – сприяє якісному перетворенню учителем свого внутрішнього світу, що призводить до принципово внутрішнього стану фахівця, його способу життєтворчості та життєдіяльності, які пов'язані з процесами поглибленням і розширенням міжнародних контактів, глобалізацією, забезпечуються впровадженням гуманістичних пріоритетів із опорою на національні засади розвитку освіти, актуалізацією підходів до навчання, дотриманням принципу культурної відповідності навчання, досягненням оптимального балансу між пізнавальною, оцінювальною, творчою сферами освітньої діяльності.

Своєчасність і доцільність дослідження визначеної проблеми зумовлена необхідністю розв'язання неузгодженості між об'єктивною потребою українського суспільства у розвитку духовної культури майбутніх фахівців музичного мистецтва, що має за основу поєднання таких чинників як духовних, інтелектуальних, моральних та технологічних, пов'язаних із реальним станом підготовки майбутніх фахівців музичного мистецтва, орієнтованим на формування духовної культури та функціональної готовності випускників закладів вищої освіти до професійної діяльності.

Етимологічно термін «духовна культура» складається з двох складових: «духовна» та «культура». Поняття «духовність» походить від слова «дух» (лат. *spiritus*), що означає «дихання», «повітря», вказуючи на нематеріальну, ідеальну сутність. У філософському розумінні поняття

«дух» є категорією, що позначає ідеальну, нематеріальну субстанцію, протилежну матерії [4].

Термін «культура» (лат. *cultura*) первісно означав «обробіток», «виховання», «освіта», «розвиток». Згодом він набув більш широкого змісту і став означати все те, що створено людиною, на відміну від створеного природою [4; 5].

Таким чином, семантичне поле поняття «духовна культура» включає в себе все те, що пов'язане з нематеріальною, ідеальною сферою людського буття, з творенням та осягненням цінностей, смислів, ідеалів.

Аналіз останніх наукових досліджень дозволяє виокремити підходи, які закладено у розумінні змістовного аспекту поняття «духовна культура». Надаємо їм характеристику.

Трансцендентний підхід розглядає духовну культуру як сферу надприродного, божественного, як вияв вищої, абсолютної реальності. Цей підхід представлений у працях релігійних філософів. Так, М. Бердяєв розглядає «духовну культуру» як «царство духу», як «сферу, де людина долає обмеженість свого земного буття і долучається до вічних, абсолютних цінностей». На його думку, «духовна культура є не що інше, як культура духу, як цінності, які створені духом і для духу» [1, с. 166].

В. Зеньковський розглядає «духовну культуру» як сферу, де відбувається «зустріч» людини з Богом, як простір, де людина осягає своє божественне призначення. Він підкреслює, що «духовна культура є не просто сукупність духовних цінностей, але й процес їх творення, осягнення, переживання» [9, с. 123].

Аксіологічний підхід розглядає духовну культуру як систему цінностей, які стають орієнтирами людської діяльності. Цей підхід представлений у працях таких філософів, як М. Шелер, Н. Гартман, В. Віндельбанда, Г. Ріккерта. М. Шелер зазначає, що «духовна культура» – «царство цінностей», сфера, де людина осягає вищі, абсолютні цінності. Він виділяє ієрархію цінностей, серед яких найвищими є духовні цінності (моральні, естетичні, релігійні) [28, с. 341–342].

Н. Гартман розглядає «духовну культуру» як систему «об'єктивного духу», як «сукупність ідеальних утворень, які існують незалежно від індивідуальної свідомості». Він підкреслює, що «духовна культура є не лише продуктом людської діяльності, але й передумовою цієї діяльності» [8]. П. Сорокін досліджує «духовну культуру» як «"надорганічну" реальність, як систему значень, цінностей і норм, які існують у свідомості членів суспільства і стають мотивами їх діяльності. Він виділяє три основні типи культури: ідеаціональний, чуттєвий та ідеалістичний» [24, с. 65].

А. Кребер та К. Клакхон розглядають «духовну культуру» як «історично сформовану систему явних і неявних зразків поведінки, які

передаються за допомогою символів і втілюють в собі досягнення людських груп, включаючи їх втілення в артефактах» [16, с. 181].

Феноменологічний підхід розглядає духовну культуру як феномен свідомості, як те, що дане людині в безпосередньому переживанні. Цей підхід представлений у працях таких філософів, як Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартра. Е. Гуссерль розглядає «духовну культуру» як «життєвий світ», як сферу «суб'єктивного досвіду, в якій людина осягає сенс свого буття». Він підкреслює, що «духовна культура є не об'єктивною реальністю, а корелятом свідомості» [8]. М. Гайдеггер визначає «духовну культуру» як «буття-в-світі», як «спосіб людського існування, пов'язаний з осягненням сенсу буття». Він підкреслює, що «духовна культура є не сукупністю предметів, а способом буття людини» [7].

Герменевтичний підхід розглядає духовну культуру як текст, як систему символів, знаків, які потребують інтерпретації. Цей підхід представлений у працях таких філософів, як Г.-Г. Гадамер, П. Рікера, Ю. Габермаса. Г.-Г. Гадамер розглядає «духовну культуру» як «горизонт розуміння», як передумову будь-якого пізнання. Він підкреслює, що «духовна культура є не об'єктом, а середовищем, в якому відбувається процес розуміння» [7]. П. Рікер розглядає «духовну культуру» як систему символів, як «архів людського духу». Він підкреслює, що «духовна культура є не лише простором смислів, але й способом їх інтерпретації» [22, с. 412].

Символічний підхід розглядає духовну культуру як систему символів, які опосередковують відношення людини до світу. Цей підхід представлений у працях таких культурологів, як Е. Кассіер, Ю. Лотман, К. Гірц. Е. Кассіер розкриває поняття «духовної культури» як «символічну форму», як систему знаків, які конституюють людське буття. Він підкреслює, що «людина є символічною істотою, яка творить світ культури через систему символів» [10, с. 131].

Діяльнісний підхід розглядає духовну культуру як специфічний спосіб людської діяльності, як процес і результат цієї діяльності. Цей підхід представлений у працях таких культурологів, як Е. Маркарян, В. Межуєв, М. Каган. Е. Маркарян визначає «духовну культуру» як «спосіб людської діяльності», як систему «надбіологічно вироблених засобів, за допомогою яких стимулюється, програмується, координується і реалізується активність людей у суспільстві» [17, с. 87]. М. Каган розкриває «духовну культуру» як «систему всіх форм, способів і результатів людської діяльності». Дослідник виділяє чотири основні сфери духовної культури: пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, перетворювальну та комунікативну [12].

Особистісно орієнтований підхід розглядає духовну культуру як інтегральну якість особистості, як результат її самовиховання та

саморозвитку. Цей підхід представлений у працях таких педагогів, як В. Сухомлинський, І. Бех, В. Андрущенко.

В. Сухомлинський розкриває зміст «духовної культури» як «внутрішню культуру особистості», як «систему моральних цінностей, які стають внутрішніми регуляторами поведінки». Він підкреслює, що «духовна культура є не зовнішнім атрибутом, а сутнісною характеристикою особистості» [25].

І. Бех розглядає «духовну культуру» як «систему усвідомлених та осмислених найвищих нематеріальних цінностей», як «вершинне утворення особистості, яке характеризується усвідомленням і реалізацією нею у власній життєдіяльності ієрархічної системи загальнолюдських духовних цінностей» [2, с. 124].

Компетентнісний підхід розглядає «духовну культуру» як «систему компетенцій, як здатність особистості ефективно діяти в різних сферах духовного життя». Цей підхід представлений у працях таких педагогів, як О. Савченко, Н. Бібік, Л. Хоружа.

О. Савченко, досліджуючи питання «духовної культури», розкриває його як «сукупність ключових компетентностей», як «здатність особистості успішно діяти в різних сферах духовного життя на основі отриманих знань, умінь, цінностей» [23]. Н. Бібік визначає «духовну культуру» як «інтегральну характеристику особистості», як «здатність усвідомлювати, переживати та реалізовувати духовні цінності в різних сферах життєдіяльності» [3].

Культурологічний підхід в педагогіці розглядає «духовну культуру» як контекст освітнього процесу, як середовище, в якому відбувається формування особистості. Цей підхід представлений у працях таких педагогів, як В. Біблер, Є. Бондаревська, Н. Щуркова. В. Біблер розкриває «духовну культуру» як «діалог культур», як «простір, де відбувається зустріч різних культурних традицій, різних способів розуміння світу». Він підкреслює, що «духовна культура є не монологом, а діалогом, не сукупністю готових істин, а процесом їх народження в діалозі» [4].

Є. Бондаревська розглядає «духовну культуру» як «людиноутворююче начало», як середовище, в якому відбувається становлення «людини культури». Дослідниця підкреслює, що «духовна культура є не зовнішнім чинником, а іманентною характеристикою освітнього процесу» [6].

Врахування змістовних аспектів поняття «духовна культура» дозволяє виділити наступні структурні компоненти формування духовної культури майбутнього вчителя музики:

Аксіологічний компонент – представлений системою духовних цінностей, які стають орієнтирами педагогічної діяльності. А. Растрігіна

відзначає, що ціннісні орієнтації вчителя музики формуються у процесі його залучення до музично-педагогічної діяльності та визначають його професійну позицію [21].

Когнітивний компонент – включає в себе знання про духовну спадщину людства, втілену в музичному мистецтві, розуміння глибинних смислів музичних творів. За М. Ткач, «осягнення духовного змісту музики відбувається через розкриття її символічно-сислової природи, що потребує від майбутнього вчителя музики відповідного рівня теоретичної підготовки» [27]. О. Щолокова підкреслює, що «осягнення духовного змісту музики відбувається через розкриття її символічно-сислової природи, що потребує від вчителя музики відповідного рівня теоретичної підготовки» [29].

Емоційно-почуттєвий компонент – проявляється в емпатії, здатності до духовних переживань, емоційного резонансу з музичними творами. Л. Кондрацька підкреслює, що «духовні переживання, викликані музикою, сприяють розширенню внутрішнього світу особистості, збагаченню її ціннісно-сислової сфери». О. Рудницька зазначає, що «духовні переживання, викликані музикою, сприяють розширенню внутрішнього світу особистості, збагаченню її ціннісно-сислової сфери» [2].

Діяльнісний компонент – виражається у здатності втілювати духовні цінності у конкретних діях, у музично-педагогічній діяльності. О. Ростовський зазначає, що «духовна культура вчителя музики проявляється у його здатності транслювати духовні цінності через музичне мистецтво, залучати учнів до духовної спадщини людства» [21].

Ціннісно-сисловий компонент – включає в себе систему духовних цінностей, які стають орієнтирами педагогічної діяльності вчителя музики. Л. Коваль зазначає, що «ціннісні орієнтації вчителя музики формуються у процесі його залучення до музично-педагогічної діяльності та визначають його професійну позицію» [11].

Комунікативний компонент – виражається в здатності до духовного діалогу з музичним твором, з автором, з учнями. А. Козир підкреслює, що «духовна комунікація є основою музично-педагогічної діяльності, яка за своєю сутністю є процесом передачі духовного досвіду від покоління до покоління» [12].

Творчий компонент – проявляється в здатності до творчої інтерпретації музичних творів, до творчої самореалізації в музично-педагогічній діяльності. Г. Ніколаї зазначає, що «творчість є способом актуалізації духовного потенціалу особистості, втілення духовних цінностей у конкретних діях» [18].

Рефлексивний компонент – пов'язаний зі здатністю до самоаналізу, усвідомлення власного духовного розвитку. За твердженням Т. Танько,

«рефлексія є механізмом інтеріоризації духовних цінностей, перетворення їх на внутрішні регулятори професійної діяльності вчителя музики» [26].

Специфіка духовної культури вчителя музики обумовлена особливостями його професійної діяльності, яка пов'язана з досягненням та трансляцією духовних цінностей через музичне мистецтво. О. Олексюк розглядає *духовну культуру вчителя музики* як «інтегральну якість особистості, що характеризується ціннісним ставленням до мистецтва, здатністю до духовного саморозвитку та творчої самореалізації». Вона підкреслює, що «духовна культура вчителя музики проявляється у його здатності досягати духовний зміст музичних творів, транслювати духовні цінності через музичне мистецтво, залучати учнів до духовної спадщини людства» [19].

Г. Падалка визначає *духовну культуру вчителя музики* як «систему особистісно значущих і особистісно прийнятих смислів, які визначають спрямованість і зміст його педагогічної діяльності». Вона наголошує на необхідності «створення у навчальному процесі таких умов, які б сприяли інтеріоризації духовних цінностей, перетворенню їх на внутрішні регулятори професійної діяльності» [20].

О. Ростовський розглядає *духовну культуру вчителя музики* як «здатність до духовного діалогу з музичним твором, з автором, з епохою». Він підкреслює, що «духовна культура вчителя музики проявляється в його здатності досягати глибинні смисли музичних творів, розкривати їх духовний зміст, залучати учнів до діалогу з музичним мистецтвом» [21].

Отже, духовна культура – сфера людської діяльності, що охоплює різні сторони духовного життя людини і суспільства. Духовна культура містить у собі форми суспільної свідомості і їхнє втілення в літературні, архітектурні й інші пам'ятники людської діяльності.

Виступаючи якісним показником духовного життя суспільства, духовна культура по своїй суті розглядається як духовна сфера громадського життя, що являє собою систему єдності таких компонентів, як духовна діяльність, духовні потреби, духовне споживання, соціальні інститути, духовні відносини і спілкування [13].

На основі аналізу наукових джерел можна виділити наступні джерела формування духовної культури вчителя музики:

Мистецтво – як унікальний феномен людської культури, що втілює духовні цінності та смисли. О. Рудницька зазначає, що «мистецтво є найбільш ефективним засобом формування духовної культури, оскільки воно апелює не лише до розуму, але й до почуттів, до всієї особистості в цілому» [22].

Філософія – як форма духовного досягнення світу, як спосіб постановки та вирішення смисложиттєвих проблем. В. Андрущенко

зазначає, що «філософія є духовною квінтесенцією культури, формою самосвідомості духу, що дозволяє людині досягнути граничні основи буття» [6].

Релігія – як форма духовного освоєння світу, як спосіб долучення до трансцендентного, абсолютного. І. Бех зазначає, що «релігія є важливим джерелом духовності, оскільки вона апелює до вищих, абсолютних цінностей, до ідеалів добра, любові, милосердя» [2].

Наука – як форма пізнання світу, як спосіб раціонального досягнення буття. В. Кремень зазначає, що «наука є не лише способом пізнання світу, але й формою духовного освоєння дійсності, що розкриває перед людиною нові горизонти смислу» [12].

Народна традиція – як форма збереження та передачі духовного досвіду народу, як спосіб долучення до національної культури. В. Черкасов зазначає, що «народна традиція є важливим джерелом формування духовної культури вчителя музики, оскільки вона втілює в собі духовний досвід народу, його ціннісні орієнтації, його моральні та естетичні ідеали» [24].

Духовна культура суспільства включає: відтворення індивідуальної і суспільної свідомості; народну художню культуру; мистецтво як професійний вид художньої творчості; естетичну культуру; культуру наукового життя; культуру утворення; культуру виховання; культуру волі совісті; культуру морально-духовного життя; інформаційну культуру [13].

Проаналізувавши різні визначення терміну «духовна культура» можемо відзначити, що «духовна культура» як поняття визначається науковцями за різними ознаками: як сфера духовної діяльності, яка включає систему освіти, виховання, духовної творчості (заняття наукою, політикою, етикою, мистецтвом, філософією, релігією, правом і т. ін.); як система цінностей та переконань, зразків, стандартів та норм поведінки; як засіб самореалізації особистості або групи у соціальному житті.

Таблиця 1

**Позиції та погляди розуміння змісту поняття
«духовна культура» [13; 14; 15]**

Автор	Позиції та погляди
1	2
Шиллер (Німеччина)	Тільки слідуючи шляху чесноти, можна досягти свободи та повернути «гармонію» людської природи
Гегель (Німеччина)	Починаючи від ідеалізму, сприймаючи ідею як першу у світі, через процес «самозростання та розвитку» природи, а також через мистецтво, філософію, релігію, науку та соціальні системи можна виховати людину

Крім того, ми також повинні розуміти, що «духовна культура» формує особистість, її погляди, світогляд, ціннісні орієнтації, настанови (табл. 1).

Продовження табл. 1

1	2
Цай Юаньпей (Китай)	Реалізація «естетичного виховання» у духовному та культурному вихованні, сприймає мистецтво як освіту, культивує знання про створення краси та цінування, яке поширюється на суспільство. Духовні та культурні цінності педагогіки доповнюються естетичним вихованням та інтелектуальним вихованням
Ван Говей (Китай)	Дух розділений на три частини: інтелектуальна сила, почуття і воля. Для цих трьох частин існують ідеали істини, краси та добра; ідеал інтелектуального істинного – це освіта, а освіта поділяється на три частини: інтелектуальне виховання, моральне виховання (тобто воля) та естетичне виховання (тобто емоційне виховання). Повна освіта не обходиться без цих трьох складових
Гуанда (Китай)	Завдяки літературі, мистецтву та використанню природи, відчуті красу реального життєвого середовища, учнів навчають сприйняття краси, щоб вони вміли формувати власні естетичні погляди, вміння цінувати та творити красу
Бамбук Фенікс (Китай)	Освіта, яка виховує естетичні здібності, естетичні настрої та інтерес до мистецтва – це основні завдання
Віолетта Рапо (Україна)	Зміст духовних і культурних цінностей, які слід прищеплювати в процесі університетської освіти
Д. В. Мирошиненко (Україна)	При моделюванні процесу формування моральних і духовних якостей учнів основні методологічні засади та принципи гуманістичного виховання (орієнтована на людину навчання, розвиток загальної особистості, індивідуалізація освіти і навчання тощо), основні позиції гуманістичної моралі та усвідомлення
Ya M. Bugerko (Україна)	Розвиток духовної культури учнів – це процес поглиблення самопізнання молодих людей, здатності до підготовки та здатності молоді розуміти і розмірковувати над духовним досвідом, щоб усвідомити потребу ціннісного самовизначення. Духовний досвід розкривається як частина змісту навчального процесу

Продовження табл. 1

1	2
О. В. Безсмертна (Україна-Польща)	Педагогічне дослідження вимагає визначення та практичного застосування методів культури та аксіології у загальному навчальному процесі студентів коледжу, виховання в них естетичного досвіду. Виховувати в учнів духовну культуру, самооцінку та унікальну особистість із гуманістичної точки зору
Леві Сміт (США)	Викладайте мистецтво як гуманітарну дисципліну
Едіт Еріксон (США)	Мистецтво – це діяльність, яка робить історію мистецтва частиною загальної освіти молоді
Артур Еверленд (США)	Мистецька освіта повинна бути різноманітною, а переслідувана мета повинна мати чітко визначеною
Herb Reed (Англія)	Відповідно до природних тенденцій освічених, завдяки належній художній освіті виховувати інноваційний дух освічених та розвивати гармонійну особистість

Розглянемо особливості розуміння понять «професійна компетентність майбутнього вчителя музичного мистецтва» та «професійна компетентність викладача музичного мистецтва» з позицій підготовки студентської молоді в університетах (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристика понять «професійна компетентність майбутнього вчителя музики» та «професійна компетентність викладача музики» з позицій підготовки студентської молоді в університетах [13; 14; 15]

Професійна компетентність студента – майбутнього вчителя музичного мистецтва	Професійна компетентність викладача музичного мистецтва, яка впливає на формування професійної компетентності студента
1	2
Професійна компетентність майбутнього вчителя музичного мистецтва – професійна здатність студентів до майбутньої професійної діяльності, яка повинна мати власні професійні особливості [2]	Професійна компетентність викладача музичного мистецтва – знання теорії та методології викладання музики (Л. Арчажников, Д. Кабалевський, Г. Падалка, О. Рудницька), виховання творчої особистості майбутніх учителів музичного мистецтва [2]

Продовження табл. 2

1	2
Професійна компетентність майбутнього вчителя музичного мистецтва – професійні здібності майбутнього вчителя, які в основному стосуються здатності використовувати технічні навички (музичну техніку) у педагогічній діяльності, здатності активно та постійно вдосконалювати необхідні освітні професійні вміння та навички [6]	Професійна компетентність викладача музичного мистецтва – музична освіта, яка задовольняє інтелектуальний розвиток особистості студента, знання методів викладання, серед яких наявні методи, що впливають на серця та розум молодих людей [6]
Професійна компетентність майбутнього вчителя музичного мистецтва – професійна здатність майбутнього вчителя успішно виконувати певні завдання в навчальній та педагогічній діяльності [9]	Професійна компетентність викладача музичного мистецтва – передбачає наявність безлічі талантів, всебічну музичну грамотність, що впливають на успішний гармонійний розвиток особистості студента [11]
Професійна компетентність майбутнього вчителя музичного мистецтва – розвиток здібностей до викладання, здібностей до здійснення дослідницької та організаційної діяльності [9]	Професійна компетентність викладача музичного мистецтва – наявність лідерських якостей, дійсної музичної освіти, яка передбачає не тільки знання методичної та технічної складових музики, але й знання методів, засобів розвитку особистості [11]
Професійна компетентність майбутнього вчителя музичного мистецтва – професіоналізм учителя: мати комунікативні навички; знання сучасних методів, концепцій та передового практичного досвіду [12]	Професійна компетентність викладача музичного мистецтва – формування професійної компетентності у студентів засобами інтеграції в музиці надбань різних культур; використання мультимедійних технологій [13]

Подана характеристика розуміння понять «професійної компетентності майбутнього вчителя музичного мистецтва та викладача музичного мистецтва», який працює в університетах надала можливість зробити висновки, що [13; 14; 15]:

- професійна компетентність студента – майбутнього вчителя музичного мистецтва включає в себе прагнення молоді до майбутньої професійної діяльності, наявність здібностей у майбутнього вчителя до професійної діяльності, які стосуються здатності використовувати

теоретичні знання та технічні музичні навички у педагогічній діяльності; передбачає розвиток здібностей до викладання предметів музичного та образотворчого мистецтва, що забезпечується здійсненням дослідницької та організаційної освітньої музичної діяльності, наявністю комунікативних навичок, знанням сучасних методів викладання предметів музичного та образотворчого мистецтва, сучасних концепцій та передового практичного досвіду;

- професійна компетентність викладача музичного мистецтва, орієнтує формування професійної компетентності молодшої особи, передбачає наявність музичної освіти; знання теорії та методології викладання предметів музичного та образотворчого мистецтва; знання методів викладання, серед яких наявні методи естетичного виховання та емоційного впливу, що впливають на духовний розвиток студентів, розвивають безліч талантів, серед яких інноваційні здібності та лідерські якості.

Отже, для формування професійної компетентності у майбутніх вчителів музичного мистецтва в закладах вищої освіти потрібна команда висококласних професійних викладачів музики, адже вони є запорукою успіху музичної освіти. Сучасне суспільство вимагає від кожного вчителя музики не тільки становлення, а й ще і вдосконалення їх професійної діяльності.

Ефективність формування духовної культури майбутніх вчителів музики значною мірою залежить від створення відповідних організаційно-педагогічних умов у закладах вищої освіти. Спираючись на науковий доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, розглянемо основні організаційно-педагогічні умови, що сприяють формуванню духовної культури майбутніх вчителів музики.

Педагогічні дослідження теорії та методики формування музичної культури вчителів мистецтва потребують сьогодні дотримання педагогічних умов, забезпечення яких, сприятиме позитивному впливу на розвиток духовної культури у майбутніх учителів музики.

Останнім часом у наукових роботах автори приділяють увагу дослідженню *організаційно-педагогічних умов* досліджуваного процесу або явища. Тому і виникає необхідність теоретичного обґрунтування й уточнення понять «педагогічні умови» та «організаційно-педагогічні умови». А в нашому випадку ще й розкриття поняття «організаційно-педагогічні умови формування духовної культури у майбутніх учителів музичного мистецтва».

Наковці приділили достатню увагу питанню розкриттю педагогічних умов у навчальному процесі А. Алексюк, А. Аюризанайн, Г. Голубова, Р. Гурова, А. Зубко, В. Манько, П. Підкасистий, Б. Чижевський.

Є. Хриков під «педагогічними умовами» розуміє сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних форм та матеріальних можливостей її здійснення, що забезпечують успішне вирішення поставленого завдання [14].

Обставини, при яких процес учіння, елементи цього навчального процесу проходять в найкращому взаємозв'язку та створюють атмосферу співпраці між викладачем і студентами, несуть наслідком плідну педагогічну практику, організацію освітнього процесу, успішну результативність навчання і є саме педагогічними умовами [14].

Перш ніж перейти до розгляду конкретних організаційно-педагогічних умов формування духовної культури майбутніх вчителів музики, доцільно уточнити зміст поняття «*організаційно-педагогічні умови*».

У науковій літературі поняття «*організаційно-педагогічні умови*» трактується по-різному. На думку А. Литвина та О. Мацейко, «*організаційно-педагогічні умови*» – це «сукупність зовнішніх обставин реалізації функцій управління і внутрішніх особливостей навчально-виховної діяльності, які забезпечують збереження цілісності, повноти освітнього процесу, його цілеспрямованості та ефективності» [13].

Н. Іпполітова визначає «*організаційно-педагогічні умови*» як «сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів, прийомів, засобів педагогічного управління та матеріально-просторового середовища, що забезпечують успішне вирішення поставлених завдань» [13].

Узагальнюючи різні підходи, можна визначити «*організаційно-педагогічні умови*» як комплекс взаємопов'язаних заходів, необхідних для створення цілеспрямованого освітнього процесу з використанням сучасних технологій, що забезпечують формування духовної культури майбутніх вчителів музики.

Враховуючи особливості розвитку духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва в умовах закладу вищої освіти можна визначити такі організаційно-педагогічні умови:

1. Створення духовно насиченого освітнього середовища

Духовно насичене освітнє середовище є важливою організаційно-педагогічною умовою формування духовної культури майбутніх вчителів музики. Це середовище, в якому студенти мають можливість взаємодіяти з кращими зразками духовної культури людства, втіленими у музичному мистецтві, літературі, філософії, релігії тощо.

О. Олексюк розглядає духовно насичене освітнє середовище як «інтегрований простір знань, музично-естетичного досвіду, культурного змісту, в якому відбувається становлення духовно-творчих якостей

особистості» [19]. На її думку, духовно насичене освітнє середовище має включати в себе: ціннісно-смісловий компонент (система духовних цінностей, які стають орієнтирами освітнього процесу); інформаційно-змістовий компонент (сукупність знань про духовну культуру людства, втілену в музичному мистецтві); організаційно-діяльнісний компонент (форми, методи, засоби навчання, які забезпечують залучення студентів до духовних цінностей) [19].

Г. Падалка підкреслює, що «духовно насичене освітнє середовище має створювати умови для емоційного переживання духовних цінностей, для їх осмислення та інтеріоризації» [20]. Вона пропонує такі шляхи створення духовно насиченого освітнього середовища: 1) включення до навчальних програм творів високого духовного змісту; 2) організація концертів, музичних вечорів, театральних вистав, художніх виставок; 3) проведення дискусій, круглих столів, конференцій, присвячених проблемам духовної культури; 4) створення атмосфери взаємоповаги, толерантності, співтворчості.

2. Оновлення змісту професійної підготовки майбутніх вчителів музики з урахуванням духовної складової

Оновлення змісту професійної підготовки майбутніх вчителів музики з урахуванням духовної складової є важливою організаційно-педагогічною умовою формування їх духовної культури. Це передбачає включення до навчальних програм дисциплін, спрямованих на формування духовних цінностей, на розвиток духовно-творчих якостей особистості.

О. Ростовський вважає, що «зміст професійної підготовки майбутніх вчителів музики має включати в себе не лише професійні знання, уміння, навички, але й духовно-ціннісний компонент, який забезпечує формування їх духовної культури» [21]. Він пропонує включити до навчальних програм такі дисципліни, як «Духовна культура особистості», «Духовна музика», «Філософія музики», «Музична герменевтика» тощо.

Розглянемо та порівняємо дві освітні програми традиційного та поглибленого вивчення музики, розроблених викладачами музичного мистецтва в університеті, для викладання китайського музичного предмета «Суона» (табл. 3).

Порівнюючи дві освітні програми, а саме: звичайну традиційну програму та програму поглибленого вивчення музичного предмета, потрібно зазначити, що остання програма націлена на розширення навчального простору викладання та глибокого занурення у культурний досвід освітнього процесу, що сприяє формуванню духовної культури у студентів.

Таблиця 3

**Порівняльна характеристика навчальних програм викладання
музичного предмета «Suona»**

Традиційна навчальна програма	Програма поглибленого вивчення змісту предмета
Висвітлення викладачами загальної ситуації з музичною культурою в Мейшані, Сичуань	Практичне закріплення матеріалу. Відвідування студентами округів Данлінг, Мейшань, для закріплення теоретичних основ шляхом спілкування з учнями місцевих класів народної музики Suona для ширшого осмислення історії місцевого мистецтва Suona
Пояснення кількох особливостей мистецтва Suona в районі Данлінг Мейшань	Проведення бесід з місцевими народними артистами для поглибленого вивчення інформації про музичні інструменти, організацію гурту, техніку виконання тощо
Відтворення місцевого відео з виступом Suona та аналіз техніки виконання	Поглиблене вивчення традиційних виконавських програм народних майстрів
Симулювання до вивчення техніки гри на Suona в регіоні	Спільний виступ студентів з народними митцями та викладачами на різних мистецьких майданчиках та локаціях
Виступ на сцені, підсумок викладача	Висловленнями студентами своїх суб'єктивних думок та ідей. Отримання коментаря від народних майстрів. Проведення узагальненого підсумку викладачем
Практичне закріплення навчання	Практичне закріплення навчання

Таким чином, поглиблене вивчення музичних предметів спонукає до формування когнітивного мислення, здатності розширити педагогічну діяльність викладачів шляхом розвитку студентської думки щодо реалізації власних ідей та втілення креативних задумів.

Л. Масол підкреслює необхідність «інтеграції мистецьких дисциплін, яка дозволяє створити цілісну картину духовної культури людства, досягнути її універсальні цінності та смисли» [15]. Вона пропонує впроваджувати інтегровані курси, які поєднують різні види мистецтва на основі спільних духовних цінностей (див. табл. 4).

Завдяки такій системі подання змісту навчальних програм, викладачі, можуть не тільки дати можливість студентам під час навчання, визначити ключові та складні моменти у виконанні музичних творів, а

також оволодіти більш досконалими технічними навичками їх виконання, мотивувати їх до розширення професійних знання. Завдяки постійному порівнянню, поясненню, інтерпретації та рефлексії можна реалізувати творчий підхід до викладання змісту навчального предмета, що сприятиме формуванню повного естетичного бачення світу та розвитку духовної культури.

Таблиця 4

Фрагмент навчальних програм підготовки вчителів музичного мистецтва університету мистецтв з наявними інтеграційними зв'язками

Викладацький етап	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс
Зміст викладання	Викладач інтерпретує життєві та творчі характеристики композитора; знайомить із творами та їх художніми характеристиками	Викладач демонструє виконання; всебічно інтерпретує ключові моменти виконавських прийомів у роботі; детально розкриває труднощі, які виникають, та ключові моменти музичної професійної діяльності	Після відносно повного засвоєння техніки виконання, викладачі та студенти разом обговорюють деталі, емоційне вираження та формування образу твору	Порівнюють різні твори одного автора; порівнюють версії одного і того ж твору та різних творів
Цілі викладання	Викликати інтерес студентів до навчання, щоб вони зрозуміли загальні характеристики твору та сформували попереднє естетичне сприйняття	Викладач розкриває художні цінності твору, дозволяючи студентам сформувати глибоке сприйняття рівня художньої мови та закласти міцну технічну основу для його подальшого мистецького виконання; водночас уникати єдиного механічного методу навчання за допомогою розкриття художніх цінностей	Завдяки естетичному мисленню впродовж навчання студентів формувати перехід від «технічних» навичок до «художнього» мислення та формувати естетичне сприйняття фрагментів та навичок після загального розуміння змісту творів	Розширюють свій мисленнєвий простір, формують всебічне мислення щодо музичних виступів та усвідомлюють сублімацію художнього значення з вивчення художньої мови та художнього образу

3. Впровадження інноваційних форм і методів навчання, спрямованих на формування духовної культури

Впровадження інноваційних форм і методів навчання, спрямованих на формування духовної культури, є важливою організаційно-педагогічною умовою формування духовної культури майбутніх вчителів музики. Це передбачає використання таких форм і методів навчання, які забезпечують активне залучення студентів до духовних цінностей, їх осмислення та інтеріоризацію.

О. Олексюк пропонує використовувати метод «духовної комунікації», який передбачає «діалог з музичним твором, з автором, з епохою, з самим собою» [19]. На її думку, цей метод дозволяє досягнути духовний зміст музичних творів, розкрити їх духовний потенціал.

Г. Падалка пропонує використовувати метод «художньої інтеграції», який передбачає «поєднання різних видів мистецтва на основі спільних духовних цінностей» [20]. На її думку, цей метод дозволяє створити цілісну картину духовної культури людства, досягнути її універсальні цінності та смисли.

О. Рудницька пропонує використовувати метод «емоційного переживання», який передбачає «активізацію емоційно-почуттєвої сфери особистості у процесі сприйняття музичних творів» [22]. На її думку, цей метод сприяє формуванню емоційної культури майбутніх вчителів музики, розвитку їх емпатії, здатності до духовних переживань.

Серед інноваційних форм навчання, спрямованих на формування духовної культури майбутніх вчителів музики, можна виділити: мистецькі проекти як форму навчання, що передбачає створення творчого продукту на основі духовних цінностей; творчі майстерні як форму навчання, яка передбачає спільну творчу діяльність викладача і студентів, спрямовану на досягнення духовних цінностей; мистецькі фестивалі як форму навчання, яка передбачає презентацію творчих досягнень студентів, їх духовного зростання; духовні практики як форму навчання, яка передбачає залучення студентів до духовного досвіду людства, втіленого в різних культурних традиціях.

Наведемо порівняльну характеристику навчальних програм, розроблених викладачами музичного коледжу та університету для навчання студентів музичному мистецтву, які передбачають наявність інтеграційних зв'язків (табл. 5).

Порівняння навчальних програм традиційного навчання та навчання з поглибленим вивченням предмета, наведених у таблиці, показує, що різниця між ними полягає в впровадженні нових ефективних методів та форм навчання, що передбачає використання різних навчальних матеріалів. З таблиці видно, що викладачі коледжу у своїй професійній

діяльності застосовують, переважно аудіо- та відео-презентації, що вже не є ефективним способом навчання студентів.

Таблиця 5

Порівняльна характеристика навчальних програм традиційного навчання та навчання з поглибленим вивченням предмета

Викладач А – традиційне навчання	Викладач В – поглиблене вивчення
1	2
Направлення студентів до попереднього перегляду	Направлення студентів до попереднього перегляду
Ознайомлення з основним змістом курсу	Ознайомлення з основним змістом курсу
Відтворення навчальних матеріалів (аудіо та відео)	Запрошення народних музикантів як наочного прикладу гри на музичних інструментах
Проведення дискусії, формування думки	Наочне відтворення змісту кращими студентами
	Проведення навчальних дискусій, проведення музичних занять на сценах, у класах відео- та звукозаписів тощо
	Підкреслення думки про необхідність збереження культурної спадщини та естетичної цінності народного мистецтва

Викладачі університетів набагато ширше висвітлюють проблему поглибленого вивчення предмета, досягають більшого ефекту, запрошуючи народних митців та створюючи умови навчання на сценах, у класах відео- та звукозаписів тощо. Тільки за наявності відповідного культурного фону та естетичного мислення студентів можна спрямувати створення відкритої системи викладання, що забезпечує умови формування духовної культури.

Отже, інноваційні форми і методи навчання мають створювати умови для самореалізації студентів, для розкриття їх «духовного потенціалу», що сприяє формуванню суб'єктної позиції студентів, їх активному включенню в процес формування духовної культури [21].

4. Забезпечення міждисциплінарної інтеграції у формуванні духовної культури

Забезпечення міждисциплінарної інтеграції у формуванні духовної культури є важливою організаційно-педагогічною умовою формування духовної культури майбутніх вчителів музики. Це передбачає

встановлення зв'язків між різними навчальними дисциплінами на основі спільних духовних цінностей, створення цілісної системи формування духовної культури.

Л. Масол вважає, що «міждисциплінарна інтеграція дозволяє подолати фрагментарність знань, створити цілісну картину духовної культури людства» [21]. Вона пропонує здійснювати міждисциплінарну інтеграцію на основі таких підходів: тематичний підхід – об'єднання навчальних дисциплін навколо певної теми, яка має духовне значення; проблемний підхід – об'єднання навчальних дисциплін навколо певної проблеми, яка має духовне значення; концептуальний підхід – об'єднання навчальних дисциплін на основі спільних понять, ідей, концепцій, які мають духовне значення.

О. Щолокова підкреслює необхідність «інтеграції теоретичних і практичних дисциплін, яка дозволяє поєднати теоретичне осмислення духовних цінностей з їх практичним освоєнням» [29]. На її думку, це сприяє формуванню цілісної духовної культури майбутніх вчителів музики.

М. Ткач пропонує здійснювати міждисциплінарну інтеграцію на основі «духовних універсалій», які є «константами духовного життя людства, представленими в різних культурах, епохах, мистецьких стилях» [27]. На її думку, це дозволяє створити цілісну картину духовної культури людства, досягнути її універсальні цінності та смисли.

Прикладами міждисциплінарної інтеграції у формуванні духовної культури майбутніх вчителів музики можуть бути:

- Інтеграція музичних дисциплін (історія музики, теорія музики, аналіз музичних творів) на основі духовних цінностей, втілених у музичних творах;
- Інтеграція музичних та філософських дисциплін (філософія музики, естетика) на основі осмислення духовних основ музичного мистецтва;
- Інтеграція музичних та психологічних дисциплін (психологія музики, музикотерапія) на основі вивчення впливу музики на духовний світ людини;
- Інтеграція музичних та педагогічних дисциплін (методика музичного виховання, педагогіка мистецтва) на основі розробки методів формування духовної культури засобами музичного мистецтва.

Наведемо фрагмент програми навчального курсу «Музична освіта Орфа», який забезпечує розуміння наявності взаємозв'язку музичного та естетичного виховання у підготовці майбутніх вчителів музичного мистецтва (див. табл. 6).

Підготовка студентів на навчальному курсі «Музичної освіти Орфа» охоплює освітній процес через інтеграцію процесів «сприйняття краси», «емоційні відчуття прекрасного», «досвід розуміння краси», «сублімацію краси». Під впливом концепції музичного виховання відбувається розуміння того, що «музична освіта – це мистецтво вивчення мови музики», з іншого боку, у поглядах деяких людей поняття «музична освіта» дорівнює «розумінню елегантного мистецтва». Важливий аспект визначення якості музичної освіти – мистецький.

Таблиця 6

Фрагмент програми навчального курсу «Музична освіта Орфа»

Форма викладання	Акцент робиться на всебічній музичній освіті, що базується на рівні художньої мови та інтегрує різні художні категорії
Зміст викладання	Це вже не просто викладання музичних форм, ритму та мелодії, а багаторівнева система освіти, яка підкреслює освіту мислення. Система освіти Орфа зазвичай інтегрує музику, живопис, драматургію, танці та інші види мистецтва у навчальну діяльність
Мета навчання (мікро)	Використання локалізованих музичних елементів та високо інтерактивних музичних заходів, щоб стимулювати творчі здібності студентів та інтерес до участі; культивувати естетичну свідомість; розвивати здатності емоційно сприймати, реагувати та комунікативну тощо
Результат	Отримані знання дозволяють студентам розвинути свій емоційний досвід, художні показники та творчі здібності; безпосередня участь у різних професійних музичних заходах, що сприятиме духовному розвитку студента
Макроціль	У результаті студенти досягають мети формування духовних цінностей

5. Організація духовно орієнтованої позааудиторної роботи

Організація духовно орієнтованої позааудиторної роботи є важливою організаційно-педагогічною умовою формування духовної культури майбутніх вчителів музики. Це передбачає створення такої системи позааудиторної роботи, яка спрямована на формування духовних цінностей, на розвиток духовно-творчих якостей особистості.

О. Ростовський вважає, що «позааудиторна робота має бути органічним продовженням аудиторної, поглиблюючи і розширюючи формування духовної культури майбутніх вчителів музики» [22]. Він пропонує такі форми позааудиторної роботи: творчі студії – об'єднання студентів за інтересами, спрямовані на розвиток їх творчих здібностей; наукові гуртки – об'єднання студентів, спрямовані на дослідження проблем духовної культури; мистецькі клуби – об'єднання студентів, спрямовані на досягнення духовного змісту мистецтва; волонтерські проекти – діяльність студентів, спрямована на допомогу іншим, на реалізацію духовних цінностей у конкретних діях.

Г. Падалка підкреслює, що «позааудиторна робота має створювати умови для самореалізації студентів, для розкриття їх духовного потенціалу» [20]. На її думку, це сприяє формуванню суб'єктної позиції студентів, їх активному включенню в процес формування духовної культури.

Прикладами духовно орієнтованої позааудиторної роботи можуть бути: організація концертів духовної музики; проведення фестивалів національної культури; створення студентських театрів, хорових колективів, оркестрів; організація екскурсій до храмів, музеїв, театрів; проведення конференцій, семінарів, круглих столів, присвячених проблемам духовної культури; організація волонтерських проектів, спрямованих на допомогу дітям, людям похилого віку, людям з особливими потребами.

6. Використання потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні духовної культури

Використання потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні духовної культури є важливою організаційно-педагогічною умовою формування духовної культури майбутніх вчителів музики. Це передбачає використання сучасних технологій для залучення студентів до духовних цінностей, для їх осмислення та інтеріоризації, а саме: мультимедійні технології – технології, які дозволяють поєднувати різні форми представлення інформації (текст, звук, графіка, відео); Інтернет-технології – технології, які забезпечують доступ до інформаційних ресурсів Інтернету; віртуальні технології – технології, які створюють віртуальне середовище, в якому студенти можуть взаємодіяти з духовними цінностями; мобільні технології – технології, які забезпечують доступ до інформаційних ресурсів через мобільні пристрої.

Т. Рейзенкінд підкреслює, що «інформаційно-комунікаційні технології мають використовуватися не як самоціль, а як засіб формування духовної культури» [21]. На її думку, це передбачає розробку спеціальних

методик використання інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні духовної культури [21].

Прикладами використання інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні духовної культури майбутніх вчителів музики можуть бути:

- Створення електронних бібліотек духовної музики;
- Розробка мультимедійних презентацій, присвячених духовним аспектам музичного мистецтва;
- Створення віртуальних екскурсій до храмів, музеїв, концертних залів;
- Організація вебінарів, онлайн-конференцій, присвячених проблемам духовної культури;
- Створення освітніх порталів, сайтів, блогів, присвячених духовним аспектам музичного мистецтва;
- Розробка електронних навчальних курсів, спрямованих на формування духовної культури.

7. Забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітньому процесі

Забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітньому процесі є важливою організаційно-педагогічною умовою формування духовної культури майбутніх вчителів музики. Це передбачає організацію такої взаємодії викладача і студента, яка характеризується рівноправністю, взаємоповагою, діалогічністю.

І. Бех розглядає суб'єкт-суб'єктну взаємодію як «таку форму педагогічної взаємодії, яка характеризується рівноправністю суб'єктів, їх взаємним визнанням, повагою до особистісної гідності кожного, прийняттям індивідуальності іншого» [2]. На його думку, така взаємодія створює умови для вільного вибору духовних цінностей, для самостійного осмислення духовного змісту мистецтва [2].

О. Рудницька підкреслює, що «суб'єкт-суб'єктна взаємодія є основою духовного діалогу, який дозволяє досягнути духовний зміст мистецтва, розкрити його духовний потенціал» [24]. На її думку, така взаємодія сприяє формуванню комунікативної культури майбутніх вчителів музики, їх здатності до духовного діалогу.

А. Козир вважає, що «суб'єкт-суб'єктна взаємодія є основою духовної комунікації, яка є процесом передачі духовного досвіду від покоління до покоління» [12]. На її думку, така взаємодія сприяє формуванню духовної культури майбутніх вчителів музики, їх здатності до духовного спілкування.

Прикладами суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітньому процесі можуть бути:

- Діалогічні лекції, які передбачають активну участь студентів у обговоренні проблем духовної культури;

- Творчі майстерні, які передбачають спільну творчу діяльність викладача і студентів, спрямовану на досягнення духовних цінностей;
- Проектна діяльність, яка передбачає самостійну роботу студентів над проектами, пов'язаними з проблемами духовної культури;
- Інтерактивні методи навчання, які передбачають активну взаємодію всіх учасників освітнього процесу.

8. Забезпечення якості освітнього процесу

Управління якістю освіти на сьогодні є найактуальнішим питанням у закладах вищої освіти. Стимулювання визначення рівня задоволення навчального процесу якості освіти та створення її стандартів, які передбачають побудову відповідної моделі якості освіти.

Відповідно до вимог системи вищої освіти, кафедри в університетах, здійснюють свою діяльність у напрямках навчальної, методичної, наукової та організаційної роботи. Але кожна кафедра має свою специфіку побудови освітнього процесу. Так кафедра образотворчого та музичного мистецтва у закладі вищої освіти повинна бути орієнтованою на [14; 15]:

- планування, організацію і контроль освітнього процесу з урахуванням напрямів діяльності та завдань формування духовної культури студентів;
- кадрове та організаційно-методичне забезпечення роботи кафедри;
- створення інформаційної бази та умов кадрового забезпечення роботи з методичними підрозділами університету та спорідненими кафедрами інших закладів вищої освіти України, так і країн далекого зарубіжжя, у напрямках образотворчого мистецтва та музичної освіти, з питань формування духовної культури у майбутніх учителів музичного мистецтва;
- застосування творчого підходу до освітнього процесу у формуванні духовної культури, запровадження освітніх інновацій у викладанні навчальних дисциплін із музичного та образотворчого мистецтва, зацікавленість у розробці нових музичних та мистецьких програм підготовки студентів;
- отримання результатів освітньої діяльності студентів, що враховують знання із дисциплін загального циклу та з дисциплін образотворчого та музичного циклів, набуття вміння створювати освітні музичні та мистецькі проекти, а також бути соціально активними.

Управління якістю освіти в закладі вищої освіти на сьогодні є найактуальнішим питанням. Для цього необхідно визначити рівень забезпечення якості освіти у закладі вищої освіти й створити її стандарт, що передбачає побудову відповідної моделі якості освіти в організації. Отже, розглянемо факторно-критеріальну субмодель визначення

результативності діяльності кафедри образотворчого та музичного мистецтва у формуванні духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва у закладі вищої освіти (табл. 7).

Таблиця 7

Факторно-критеріальна субмодель визначення результативності діяльності кафедри образотворчого та музичного мистецтва у формуванні духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва у закладі вищої освіти [13; 15]

Фактор	вагомість – m	критерії	вагомість – y	коефіцієнт в ідповідності – K	значення коефіцієнта відповідності	часткова оцінка критеріїв	часткова оцінка факторів
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Організація роботи кафедри образотворчого та музичного мистецтва	0,25	1. Перспективне планування роботи кафедри з урахуванням напрямів діяльності та завдань щодо формування духовної культури	0,25	K1	0,50	0	0,00
		2. Планування, організація і контроль освітнього процесу за напрямками образотворчого мистецтва та музичної освіти з урахуванням завдань формування духовної культури	0,25	K2	0,65	0	
		3. Інформаційна база та кадрове забезпечення кафедр та методичних підрозділів у напрямках образотворчого мистецтва та музичної освіти	0,25	K3	0,50	0	
2. Робота з викладачами кафедри образотворчого та музичного мистецтва університету	0,36	4. Диференціація професійно-орієнтованих навчальних дисципліни підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва	0,20	K4	0,70	0	0,00
		5. Наявність міжпредметних інтеграційних зв'язків у професійно-практичній підготовці студентів, посилення культурної домінанти в освіті	0,20	K5	0,75	0	

Продовження табл. 7

1	2	3	4	5	6	7	8
2. Робота з викладачами кафедри образотворчого та музичного мистецтва університету	0,36	6. Творчий підхід до освітнього процесу; упровадження інновацій у викладанні навчальних дисциплін; зацікавленість у розробці нових музичних та мистецьких програм	0,25	K6	0,50	0	
		7. Уміння поєднувати у навчальному процесі традиційні та інформаційно комунікативні технології	0,30	K7	0,75	0	
		8. Активна співпраця із студентами у напрямі формування духовної культури через відвідування концертів, театральних вистав, художніх та музичних галерей; написання студентами рецензій, художніх відгуків, статей; підготовка творчих проєктів	0,30				
3. Освітня діяльність студентів	0,39	9. Оволодіння знаннями музично-педагогічної діяльності, навичками творчої та інструментально-виконавської діяльності	0,25	K9	0,50	0	0,00
		10. Оволодіння об'єктивними і стійкими критеріями оцінки розуміння музичної культури	0,25	K10	0,35	0	
		11. Результати отриманих знань з дисциплін образотворчого та музичного циклів; набуття вміння створювати освітні музичні та мистецькі проєкти, публічного виконання музичного твору на тематичних концертах тощо	0,33	K11	1,00	0	
		12. Соціальна активність: активна діяльність у студентській спільноті університету; участь у гуртковій діяльності, літературних та музичних товариствах, клубах образотворчого мистецтва,	0,30				

Продовження табл. 7

1	2	3	4	5	6	7	8
		товариствах китайської традиційної культури; участь у шоу, гала-концертах, фестивалях із власними творчими напрацюваннями					
Загальна оцінка	1,00						0,00

Виокремлені критерії рухомі, коригуються відповідно до зміни ситуації або нормативних вимог державного та університетського рівнів.

Надамо характеристику рівнів результативності (табл. 8).

Таблиця 8

Характеристика рівнів результативності діяльності кафедри образотворчого та музичного мистецтва у формуванні духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва

№ з/п	Рівень розвитку всіх підструктур	Характеристика рівня розвитку всіх підструктур кафедральної системи інститутів післядипломної педагогічної освіти	Шкала оцінювання
1	2	3	4
1	Високий рівень	Перспективне планування роботи кафедри з урахуванням напрямів діяльності та завдань формування духовної культури	від 0,76 до 1,00
		Наявність міжпредметних інтеграційних зв'язків у професійно-практичній підготовці студентів, посилення культурної домінанти в освіті	
		Активна співпраця із студентами у напрямі формування духовної культури через відвідування концертів, театральних вистав, художніх та музичних галерей; написання студентами рецензій, художніх відгуків, статей; підготовка творчих проєктів	
		Набуття вміння створювати освітні музичні та мистецькі проєкти, публічного виконання музичного твору на тематичних концертах тощо	

Продовження табл. 8

1	2	3	4
2	Достатній рівень	Планування, організація і контроль освітнього процесу за напрямками образотворчого мистецтва та музичної освіти з урахуванням завдань формування духовної культури	від 0,65 до 0,75
		Диференціація професійно-орієнтованих навчальних дисципліни підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва	
		Творчий підхід до освітнього процесу; упровадження інновацій у викладанні навчальних дисциплін; зацікавленість у розробці нових музичних та мистецьких програм	
		Оволодіння об'єктивними і стійкими критеріями оцінки розуміння музичної культури	
		Соціальна активність студентів: участь у шоу, гала-концертах, фестивалях із власними творчими напрацюваннями	
3	Середній рівень	Інформаційна база та кадрове забезпечення роботи кафедр та методичних підрозділів у напрямках образотворчого мистецтва та музичної освіти	від 0,5 до 0,65
		Результати отриманих знань студентами з дисциплін образотворчого та музичного циклів	
		Соціальна активність студентів: активна діяльність у студентській спільноті університету; участь у музичних товариствах, клубах образотворчого мистецтва, товариствах китайської традиційної культури	
4	Низький рівень	Оволодіння знаннями музично-педагогічної діяльності, навичками творчої та інструментально-виконавської діяльності	до 0,5

Продовження табл. 8

1	2	3	4
		Уміння поєднувати у навчальному процесі традиційні та інформаційно-комунікативні технології	
		Соціальна активність студентів передбачає тільки участь у гуртковій діяльності	

На підставі виділених факторів і критеріїв визначено рівні, що характеризують ступінь результативності діяльності кафедри образотворчого та музичного мистецтва у формуванні духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва: високий, достатній, середній, низький рівень розвитку, що відповідає або не відповідає очікуванням викладачів, завідувачів кафедр, адміністрації.

Для виявлення проблем у формуванні духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва кожен учасник освітнього процесу здійснює самомоніторинг та проводить зовнішній моніторинг діяльності за визначеними факторами та критеріями.

Відповідно до отриманої інформації визначається рівень сформованості духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва. За їх результатами виділяються найбільш актуальні проблеми, які не сприяють формуванню духовної культури та потребують нагального їх вирішення.

Таким чином, узагальнюючи зазначене вище, можна дійти висновку, що організаційно-педагогічні умови для підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва – це сукупність дій та взаємодій, які забезпечують внесення прогресивних змін у цілісне функціонування професійної підготовки вчителів музичного мистецтва у закладах вищої освіти, дають змогу формувати духовну культуру у студентів.

Теоретичний аналіз проблеми формування духовних цінностей та духовної культури у майбутніх вчителів музики дозволяє зробити наступні висновки:

Формування духовних цінностей та духовної культури є невід'ємною складовою професійної підготовки майбутніх вчителів музики, оскільки саме через музику, яка є унікальним феноменом людської культури, відбувається процес духовного збагачення особистості, формування її ціннісно-смислової сфери.

Духовна культура майбутнього вчителя музики являє собою інтегральну якість особистості, що характеризується ціннісним

ставленням до мистецтва, здатністю до духовного саморозвитку та творчої самореалізації.

Структура духовної культури майбутнього вчителя музики включає аксіологічний, когнітивний, емоційно-почуттєвий, діяльнісний та рефлексивний компоненти.

Формування духовних цінностей у майбутніх вчителів музики має спиратися на аксіологічний, культурологічний, герменевтичний, феноменологічний та синергетичний підходи тощо.

Організаційно педагогічними умовами формування духовних цінностей у майбутніх вчителів музики є створення духовно насиченого освітнього середовища, оновлення змісту професійної підготовки майбутніх вчителів музики з урахуванням духовної складової, впровадження інноваційних форм і методів навчання, спрямованих на формування духовної культури, забезпечення міждисциплінарної інтеграції у формуванні духовної культури, використання потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні духовної культури, забезпечення якості освітнього процесу.

Діагностика сформованості духовних цінностей у майбутніх вчителів музики представляє собою складну методологічну проблему, яка потребує комплексного підходу та використання різноманітних діагностичних методів.

Таким чином, проблема формування духовних цінностей та духовної культури у майбутніх вчителів музики є багатоаспектною та потребує подальшого теоретичного осмислення та практичного вирішення.

Список використаних джерел

1. Бердяєв М. О. *Дух і реальність*. Київ : Дух і літера, 2007. 216 с.
2. Бех І. Д. *Особистість на шляху до духовних цінностей* : монографія. Київ-Чернівці : Букрек, 2018. 296 с.
3. Бібік Н. М. Формування духовних цінностей як складова навчально-виховного процесу. *Початкова школа*. 2018. № 5. С. 8–12.
4. Біблер В. С. *Культура. Діалог культур: досвід визначення* / пер. з рос. В. Кебуладзе. Харків : Фоліо, 2015. 298 с.
5. Болдирев Р. В., Коломієць В. Т., Критенко А. П. *Етимологічний словник української мови* : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012.
6. Бондаревська Є. В. *Формування морально-ціннісної сфери особистості*. Харків : Ранок, 2015. 182 с.
7. Гадамер Г. Г. *Мистецтво і наслідування* / пер. з нім. Т. Возняк. Київ : Дух і літера, 2012. 136 с.
8. Гартман Н. *Проблема духовного буття. Дослідження до обґрунтування філософії історії і наук про дух* / пер. з нім. А. Богачов. Харків : Фоліо, 2016. 368 с.
9. Зеньковський В. В. *Проблеми виховання в світлі християнської антропології*. Київ : Освіта, 2018. 184 с.
10. Кассіпер Е. *Духовна культура як символічна система* / пер. з нім. І. Іващенко. Київ :

- Наук. думка, 2018. 224 с.
11. Коваль Л. В. Формування ціннісно-смислової сфери майбутнього вчителя музики. *Мистецтво та освіта*. 2018. № 1. С. 6–10.
  12. Козир А. В. Духовна комунікація в професійній підготовці майбутнього вчителя музики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*. 2017. Вип. 22. С. 3–8.
  13. Кравченко Г. Формування духовної культури у майбутніх педагогів. *Духовно-моральні засади розвитку особистості: філософсько-психологічні та педагогічні виміри*: кол. монографія / НАПН України ДЗВО «Університет менеджменту освіти»; за наук. ред. М. О. Кириченка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2024. 468 с. С. 368–393.
  14. Кравченко Г. Ю., Мейхуань Лю. Формування духовних цінностей та духовної культури в університетах Китаю: теоретичні аспекти. *Науковий журнал. Інноваційна педагогіка. ПУ Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій*. 2020. Т. 1. № 24. С. 209–216. URL: http://innovpedagogy.od.ua/archives/2020/24/part_1/42.pdf (дата звернення: 10 черв. 2025).
  15. Кравченко Г. Ю., Мейхуань Лю. Особливості формування професійної компетентності майбутнього вчителя музики в закладах вищої освіти Китаю. *Адаптивне управління: теорія і практика. Педагогіка*. 2021. Т. 1. № 21. С. 17. URL: <https://amtp.org.ua/index.php/journal/article/view/376/327> (дата звернення: 10 черв. 2025).
  16. Кребер А., Клакхон К. *Культура: критичний огляд концепцій і визначень* / пер. з англ. О. Ведров. Київ: Наук. думка, 2012. 358 с.
  17. Маркарян Е. С. *Духовна культура і соціальне управління*. Київ: Дух і літера, 2019. 224 с.
  18. Ніколаї Г. Ю. Творчий потенціал музичного мистецтва у духовному розвитку майбутніх учителів. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2017. № 3. С. 275–280.
  19. Олексюк О. М. Духовність як компонент цілісної особистості майбутнього фахівця мистецьких спеціальностей. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*. 2018. Вип. 1. С. 51–59.
  20. Падалка Г. М. Формування духовності особистості в контексті мистецької освіти. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. Вип. 3(59). С. 20–28.
  21. Рейзенкінд Т. Й. Духовний розвиток вчителя музики у контексті інтеграції мистецьких дисциплін. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2015. № 4. С. 155–160.
  22. Рікер П. *Сам як інший* / пер. з фр. В. Андрушко, О. Сирцова. Київ: Дух і літера, 2000. 458 с.
  23. Савченко О. Я. Духовно-ціннісний вимір особистісно орієнтованої освіти. *Педагогічна газета*. 2015. № 7. С. 4–5.
  24. Сорокін П. А. *Соціальна і культурна динаміка* / пер. з англ. М. Савчин. Київ: Український Центр духовної культури, 2009. 630 с.

25. Сухомлинський В. О. *Духовний світ школяра*. Вибрані твори: в 5-ти т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 209-400.
26. Танько Т. П. Музично-педагогічні аспекти професійної підготовки майбутніх вихователів. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 81. С. 218-221.
27. Ткач М. М. Формування духовної культури майбутнього вчителя музики засобами герменевтичного підходу. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2019. № 31. С. 72-77.
28. Шелер М. *Формалізм в етиці та матеріальна етика цінностей* / пер. з нім. О. Савченко. Київ : Дух і літера, 2014. 416 с.
29. Щолокова О. П. Осягнення духовного змісту музики у професійній підготовці майбутніх учителів музичного мистецтва. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*. 2018. Вип. 24. С. 3-7.

ЖАБЛЯК Марія / Maria ZHABLYAK

доктор педагогічних наук, професор кафедри богослов'я, філософії та гуманітарних наук; директор науково-дослідного інституту української духовної культури Карпатського університету імені Августина Волошина; відмінник освіти України; старший викладач кафедри дошкільної, початкової та інклюзивної освіти Комунального закладу «Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти» Закарпатської обласної ради. Ужгород, Україна.

<https://orcid.org/0000-0001-9294-0689>

ПАПІШ Лариса / Larisa PAPISH

заступник директора Мукачівського ліцею № 10, вчитель-методист, вчитель мистецтва. Мукачево, Україна.

larisapapish@gmail.com

ЦІНІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УРОКІВ МИСТЕЦТВА У ФОРМУВАННІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ШКОЛЯРІВ

Виховуй у собі Людину – ось що найголовніше

Василь Сухомлинський

У контексті трансформації сучасної освіти, що відбувається під впливом цифровізації, інформаційного надлишку та глобалізаційних викликів, особливої уваги набуває формування в молодого покоління здатності до самопізнання та осмислення власної індивідуальності. Сьогоднішнє інформаційне суспільство пропонує широкі можливості для самовираження, проте водночас створює передумови для розмиття духовних орієнтирів, підміни цінностей, що ускладнює молоді пошук відповідей на екзистенційні питання.

У таких умовах надзвичайно важливо переосмислити роль мистецтва як джерела духовного досвіду, як середовища, здатного не лише збагачувати внутрішній світ особистості, а й формувати ціннісну позицію, естетичне й моральне бачення світу.

Мистецтво – це багатовимірне культурне явище, яке акумулює у собі надбання релігії, філософії, моралі, науки, та постає як універсальна мова гуманізму, що здатна пробуджувати емпатію, усвідомлення краси, свободи, гідності.

У шкільній практиці мистецької освіти саме ці аспекти часто залишаються поза фокусом, поступаючись місцем формальному

відтворенню інформації, без урахування особистісного сприйняття художнього твору. Тим часом твір мистецтва має потенціал бути імпульсом до рефлексії, внутрішнього діалогу, фасилітатором пізнання.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена необхідністю розроблення таких підходів до мистецької освіти, які б забезпечили усвідомлене, рефлексивне залучення учнів до спілкування з мистецтвом, сприяли б відкриттю духовно-етичних орієнтирів, естетичному зростанню та вихованню Людини в повному сенсі цього слова.

Духовна культура – це не лише сукупність досягнень у сферах релігії, філософії, науки, моралі, мистецтва, а й внутрішній світ людини, її здатність до співпереживання, пошуку сенсу, творення краси. Вона охоплює цінності, ідеали, переконання, символи, які формують світогляд і визначають моральну позицію особистості. Саме духовна культура забезпечує неперервність культурної пам'яті, єдність поколінь, спадкоємність традицій. Її основою є ціннісні абсолюти – істина, добро, краса – що з античних часів вважаються фундаментом людської духовності.

У цьому контексті мистецтво постає як особлива форма духовної культури, що здатна не лише відображати дійсність, а й перетворювати її через образ, метафору, символ. Воно створює емоційно-ціннісний простір, у якому людина може осмислити власне буття, відчути зв'язок із вічним, з іншим, із собою. Через мистецтво особистість долучається до універсальних смислів, відкриває для себе етичні й естетичні орієнтири, що формують її внутрішню культуру.

Особливої уваги набуває український контекст духовної культури, де мистецтво тісно пов'язане з народною традицією, християнським світоглядом, філософією серця. Ікона, писанка, вишивка, поезія, музика, живопис – усе це не лише естетичні феномени, а носії духовного коду нації, в яких закладені уявлення народу про добро, любов, жертовність, гідність. У сучасному українському мистецтві ці сенси не втрачають актуальності – навпаки, вони набувають нових форм, зберігаючи ціннісне ядро.

Саме тому в умовах сьогодення, коли молодь стикається з викликами моральної дезорієнтації, мистецька освіта має стати простором духовного зростання, де учень формує власну систему цінностей. Це підводить нас до розгляду ціннісного підходу в сучасній мистецькій освіті як ключового чинника гуманізації навчального процесу.

Ціннісний підхід у сучасній мистецькій освіті

Ідея Нової української школи передбачає серед засадничих стовпів освіти майбутнього виховання, що ґрунтується на цінностях. Саме цінності є фундаментом освіти й умовою формування людини та суспільства, які у

своїй як професійній, так і повсякденній діяльності зважують морально-етичний та публічний інтереси.

У Державному стандарті базової середньої освіти (затвердженому постановою КМУ від 30.09.2020 № 898) цінності займають центральне місце як основа освітнього процесу. Вони визначають мету освіти – формування особистості, здатної до свідомого вибору, моральної відповідальності та громадянської активності.

У презентації Міністерства освіти і науки України «Ціннісні орієнтири сучасної української школи» [8] виокремлено три основні групи цінностей, а саме:

- морально-етичні, що лежать в основі людських взаємин, визначають етичну позицію особистості та культуру спілкування (гідність, рівність, справедливість, толерантність, культурне різноманіття, турбота, чесність, довіра);
- соціально-правові, що регулюють співіснування у суспільстві, сприяють правосвідомості, громадянській відповідальності та національній ідентичності (верховенство права, нетерпимість до корупції та фаворитизму, патріотизм, екологічно-етична цінність, соціальна відповідальність);
- особистісно зорієнтовані, що сприяють розвитку індивідуальності, внутрішньої свободи, само актуалізації особистості (самореалізація, лідерство, свобода).

Наведений перелік ціннісних орієнтирів та приклади їх проявів, безумовно, не є вичерпаними. Адже цінності – динамічне явище, що формується у взаємодії особистості з культурним середовищем, мистецтвом, соціальним досвідом. У кожному класі, у кожному творі, у кожному переживанні вони набувають нових відтінків і смислів.

У цьому контексті особливої уваги набуває ціннісний (аксіологічний) підхід у мистецькій освіті Нової української школи, який є одним із ключових методологічних орієнтирів сучасної педагогіки. Саме він визначає сенс мистецького навчання – не лише як засвоєння художніх знань і навичок, а як шлях до формування особистості, здатної до морального судження, естетичного переживання, духовного самопізнання.

Ціннісний підхід ґрунтується на визнанні мистецтва як носія духовних, моральних і культурних смислів, що формують в учнів особистісно значущі орієнтири, моральні уявлення, здатність до рефлексії.

Як підкреслює Л. Масол, «мистецька освіта також здійснює духовно-творчу функцію, від якої залежить самореалізація, самовдосконалення, самоосвіта особистості» [6].

У наступному розділі розглянемо сучасні підходи до викладання мистецтва, що ґрунтуються на принципах особистісного сприйняття, інтерпретації та діалогічної взаємодії з духовною культурою.

Сучасні методи, які сприяють особистісному сприйняттю мистецтва

У процесі залучення учнівства до спілкування з мистецтвом ключову роль відіграє педагог, який виступає не лише джерелом знань, а й посередником між учнем і художнім образом, між зовнішньою формою твору та його внутрішнім змістом. Саме від чутливості вчителя, його здатності до емпатії, глибини розуміння мистецтва та вміння створити атмосферу довіри залежить те, чи зможе школяр не лише сприйняти твір, а й прожити його, відчувати як особистісно значущий досвід.

Учитель у цьому контексті постає як провідник до внутрішнього світу мистецтва, що відкриває глибші смисли, допомагає інтерпретувати образи, ставити питання й шукати відповіді, які резонують із власним життєвим досвідом.

Сучасна мистецька освіта дедалі більше орієнтується на особистісно-орієнтовану модель навчання, у якій мистецтво розглядається не як об'єкт засвоєння, а як суб'єкт діалогу, що звертається до внутрішнього світу дитини. Важливо не просто передати знання про художній твір, але створити умови для його особистісного осмислення, для формування емоційного зв'язку з образом, для рефлексії.

Як зазначає Л. Масол, «треба змінити методологічний підхід до організації художньо-перцептивної діяльності учнів і побудувати відповідну педагогічну логістику, щоб оптимально управляти процесом пошуку дитиною особистісного смислу в процесі сприймання» [6]. Саме тому інтерпретація мистецьких творів набуває особливої ваги як спосіб особистісної взаємодії з духовними смислами, як форма діалогу між учнем і культурою, між внутрішнім світом дитини та загальнолюдськими цінностями, втіленими в мистецтві [7].

Інтерпретація (від лат. *interpretatio* – роз'яснення, тлумачення) – це форма відтворення художнього явища, у процесі якої відбувається його конкретизація, а також активна співучасть виконавця, слухача або глядача в розкритті смислів, закладених автором. Особливої ваги інтерпретація набуває в мистецькій освіті, адже саме вона дозволяє не лише відчувати твір, а й осмислити його духовний, етичний, культурний підтекст.

Залучення учнів до інтерпретації художніх творів – це шлях до духовного самопізнання. У цьому контексті інтерпретація перетворюється на діалог з мистецтвом, в якому кожен може знайти власну відповідь на вічні питання добра, краси, призначення людини.

Приклад інтерпретації живописного твору подано в посібнику «Навчаємо мистецтву 9 клас» (авт. Жабляк М., Папіш Л.) [4], де твір Олександра Мурашка «Благовіщення» розглядається як зразок українського імпресіонізму з елементами символізму.

Тема: Імпресіонізм. «Благовіщення» Олександр Мурашко

Метод: інтерпретація, рефлексія

Цінності: духовність, внутрішнє світло, краса

Очікуваний результат: учні розпізнають образну мову імпресіонізму, осмислюють символіку твору, виявляють емоційно-ціннісний підтекст картини.

Художник представляє мистецьку інтерпретацію зустрічі Архангела Гавриїла з Дівою Марією (Євангелія від Луки 1:26–38) не буквально, а через естетику світла, тиші, перетворюючи сакральну подію на стан душі. Така інтерпретація відкриває учням можливість пережити духовний зміст твору.

У сучасній мистецькій педагогіці активно розвиваються методи, що сприяють особистісному сприйняттю мистецтва. Вчителі активно застосовують інтерактивні методи навчання в процесі викладання мистецьких дисциплін.

Інтерактивний (від англ. *inter* – взаємний і *act* – діяти) «здатний до взаємодії, діалогу». Під інтерактивною технологією мається на увазі така організація навчального процесу, при якій відбувається міжособистісна взаємодія всіх учасників навчання, існує чітко спланований результат навчання та створюються комфортні умови для творчого росту кожної особистості.

За О. Пометун і Л. Пироженко [12] існують такі класифікації інтерактивних технологій:

- інтерактивні технології кооперативного навчання (робота в парах, ротаційні (змінювані) трійки, два-чотири-всі разом, робота в малих групах та ін);
- інтерактивні технології колективного групового навчання (мозковий штурм, навчаючи-навчаюсь, «Ажурна пилка»;
- технології ситуативного моделювання (рольова гра, інсценізація);
- технології опрацювання дискусійних питань «Метод прес», «Займи позицію», дискусія, дебати).

Структура і методика інтерактивних занять складається з таких елементів: мотивація, оголошення теми та очікуваних результатів, надання необхідної інформації, інтерактивна вправа – як центральна частина заняття, підбиття підсумку уроку (рефлексія).

Серед методичних прийомів, спрямованих на формування особистісного ставлення до мистецтва, варто звернути увагу на ті, що подані у посібнику «Навчаємо мистецтву. 8 клас» (авт. Жабляк М., Папіш Л.) [3], оскільки вони демонструють потенціал для розвитку емоційно-ціннісного сприймання мистецьких творів. Зокрема:

- Вправа «Об'єднай емоцію з образом»: учням пропонується підібрати з-поміж мистецьких зображень ті, що відповідають емоційному стану героя, епохи або особистому переживанню. Це сприяє розвитку емоційного інтелекту та емпатії.

- «Дослідження образу»: учні створюють власне бачення художнього образу через запитання: «Що в цьому образі мене вразило?», «Який сенс я у ньому відкриваю?». Метод активізує рефлексію та інтерпретацію.

- Фасилітована бесіда у стилі «трикутника змістів»: розгляд мистецького твору через взаємозв'язок особистої реакції – змісту твору – культурного контексту, що дає змогу вибудувати смислову глибину сприйняття.

З-поміж низки інтерактивних методів організації навчальних занять Л. Масол розглядає *фасилітовану дискусію* як один із ключових методів мистецької педагогіки, що сприяє особистісному осмисленню творів мистецтва. Вона підкреслює, що такий тип діалогу дозволяє учням входити в смислову взаємодію з культурним текстом [7].

Фасилітація (від лат. *facilis* – легкий) – технологія навчання, принциповою особливістю якої є опосередкована участь педагога у колегіальному самонавчанні учнів. Сутність фасилітованої дискусії полягає в колегіальному обговоренні певної проблеми, що має на меті колегіально наблизитися до результату за допомогою спеціальних стратегій, запитань, прийомів [7].

Роль вчителя передбачає складання свого алгоритму дій: ідея, задум; відбір конкретних творів та об'єктів мистецтва; вибір відповідних стратегій; підготовка питань для фасилітованої бесіди.

Спілкування, до якого ми прагнемо, вимагає не просто присутності трьох «партнерів» на уроці, а й обов'язкової участі кожного в спільному діалозі. Ця участь виражається у висловлюваннях кожного: учитель (організатор діалогу), надає слово мистецтву та організовує сприйняття учнями. Діти навчаються відкривати для себе зміст твору із самого твору без додаткової інформації.

Учитель виступає модератором процесу відкриття учнями цінностей, духовних сенсів буття. Він разом з мистецтвом формує особистісні якості дитини, розвиває здатність до співпереживання, самопізнання та морального вибору.

Наведемо приклад фасилітованої дискусії, що представлений у посібнику «Навчаємо мистецтву. 8 клас» (авт. Жабляк М., Папіш Л.) [3].

Тема: Музика класицизму. Симфонія № 5 (I частина) Л. ван Бетховена

Метод: активне слухання музики, фасилітована дискусія

Цінності: щастя, єднання, надія

Очікуваний результат: учні визначають композицію твору, усвідомлюють емоційний контраст, розкривають загальнолюдські цінності, закладені у творі.

Питання для фасилітованої дискусії:

- Чи знайомий вам цей твір? Як змінилось ваше враження після повторного прослуховування?
- Яке враження справляє ця музика? Чи можете описати її настрій лише епітетами (5 прикметників)?
- Які музичні теми ви почули? Визначте головну тему (та сама, яку Бетховен описував як «так доля стукає у двері»).
- Чи відчуваєте ви конфлікт, боротьбу, напругу – і де саме в музиці це звучить?
- Чи відчуваєте рух до світла/радості? Як це передано в музиці?
- Що, на вашу думку, хотів передати людям Л. Бетховен? Чи можна цей твір вважати гімном внутрішньої перемоги?
- На вашу думку, яке місце музика займає у житті людини, коли йдеться про складні часи?

У результаті фасилітованої дискусії учні розкривають загальнолюдські цінності, закладені композитором у музичну тканину твору, зокрема – ідею боротьби, надії та єднання. Такий досвід активного слухання і осмислення музики сприяє розвитку естетичної чутливості, емоційного інтелекту та формуванню ціннісно-світоглядної позиції учнів. Саме через залучення до особистісного прочитання мистецького змісту відбувається глибше засвоєння загальнолюдських ідеалів.

Діалогічні практики в мистецькій освіті відіграють ключову роль у формуванні особистісного ставлення до мистецтва, адже саме через діалог учень вступає у живу взаємодію з культурою, з художнім образом, з учителем і з власним внутрішнім світом.

Діалог на уроці мистецтва – це не лише обмін думками, а форма співпереживання, що активізує емоційно-ціннісний досвід, розвиває здатність до рефлексії, сприяє усвідомленню власної позиції. У такому освітньому просторі мистецтво постає не як об'єкт вивчення, а як суб'єкт діалогу, що звертається до учня з етичними, естетичними та екзистенційними питаннями.

Саме тому діалог на уроках мистецтва постає як справжній міст між особистістю й культурою – він не лише активізує особистісний естетичний

досвід, а й відкриває простір для співпереживання, розвиває здатність до рефлексії та самопізнання [2]. Такий підхід відповідає гуманістичній парадигмі Нової української школи, де мистецтво розглядається як середовище для розвитку Людини, а не лише як навчальна дисципліна.

Тема діалогу стосовно культури вперше виникла у античну епоху. Свій розвиток вона знайшла на початку XX століття в роботах К. Ясперса, О. Шпенглера, М. Бахтіна, пізніше проблема «діалогу культур» піднімалася в працях В. Біблера та інших.

У дослідженнях філософів та культурологів для нас цінним є визначення діалогічності як особливої якості культури. Діалог культур дозволяє прийняти чужі аргументи, перейняти чужий досвід, завжди у пошуку балансу [2]. Саме ця ідея – діалог як тип відносин – покладена в основу методичного прийому «діалог».

На уроках мистецтва можуть бути присутніми різновиди «діалогів». І це не тільки бесіда між педагогом і учнем або взаємодія між учнями у процесі групової дискусії на мистецькі теми – тоді говоримо про діалог учасників освітнього процесу. Під терміном «діалог» може ховатися міжвидове порівняння під час сприймання та інтерпретації творів різновидів мистецтв – лише уявіть собі діалог двох (або більше) видів мистецтв між собою: кожен з них буде «говорити» своєю мовою, але про спільне (тему, об'єкт тощо). У посібнику «Навчаємо мистецтву. 8 клас» (авт. Жабляк М., Папіш Л.) частково були описані такі мистецькі діалоги [3]:

- Діалог із мистецьким образом

Учням пропонується звернутися до зображення з відкритими запитаннями: «Що ти хочеш мені сказати?», «Чому ти мене хвилюєш?», «Який настрій ти передаєш?» Такий прийом активізує емоційне сприйняття та формує особистісну інтерпретацію.

- Діалог між учнями

Після перегляду твору учні обговорюють свої враження, порівнюють інтерпретації, аргументують власну думку. Це сприяє розвитку навичок рефлексії, критичного мислення та поваги до різних точок зору.

- Уявне «листування» з автором

Учні складають лист або короткий монолог від імені митця, пояснюючи, що він хотів передати. Це допомагає глибше зрозуміти контекст створення твору та авторське бачення.

- Діалогічне письмо

Завдання: написати відповідь на «звернення» твору – у формі есе, вірша або короткого роздуму. Такий підхід поєднує мистецтво з літературною творчістю.

Ці приклади чудово ілюструють, як діалог стає не лише методом навчання, а й формою особистісного переживання мистецтва. Застосування таких прийомів трансформує урок мистецтва з репродуктивної діяльності на простір внутрішньої роботи учня з культурними смислами, сприяє формуванню внутрішньої етичної позиції.

Пропонуємо приклади застосування методу мистецьких діалогів, що був використаний нами на уроках мистецтва у 8 класі на етапі інтерпретації мистецьких творів і передбачав взаємодію мистецького (художнього) твору і глядача (портрет – глядач), видів мистецтв (живопис – театр; архітектура – музика – скульптура), митців різних видів мистецтв (художник – композитор). Частково різновиди мистецьких діалогів описані у публікації Лариси Папіш «Діалог на уроках мистецтва» (журнал «Мистецтво та освіта», № 2, 2020) [10].

1. Діалог «Художній твір – Глядач»

Тема: Давньоримський скульптурний портрет.

Цінності: гідність, індивідуальність, толерантність.

Очікуваний результат: учні визначають цінності римської культури – гідність, патріотизм, громадянська відповідальність.

Питання для обговорення:

- Чим римський портрет відрізняється від грецького ідеалізованого образу?
- Чому римляни вважали важливим зображати зморшки, бородавки, асиметрію?
- Як правдивість, точність зображення пов'язані із цінностями римського суспільства – гідністю, досвідом, громадянською відповідальністю?
- Чи можемо ми сьогодні сприймати ці портрети як приклад толерантності до інакшості?

2. Діалог видів мистецтв «Живопис-Скульптура»

Тема: «Аполлон і Дафна» Лоренцо Берніні – скульптура як живопис у мармурі.

Тема діалогу – вислів Берніні: «Я переміг труднощі, зробивши мармур гнучким, як віск, і цим зміг у певної міри об'єднати скульптуру з живописом».

Цінності: краса, гординя, моральний вибір, повага до іншого.

Очікуваний результат: учні усвідомлюють, як скульптура може передавати емоцію, рух, драму, подібно до живопису; розпізнають барокову експресію, аналізують етичний підтекст міфу (перетворення як форма захисту), формують власне ставлення до зображеної сцени.

Питання для обговорення:

- Чи погоджуєтеся ви з Берніні?

- Як скульптор передає рух, емоцію, психологічну напругу без кольору?
- Які почуття викликає сцена перетворення Дафни? Чи є в ній краса? біль? трагізм?
- Як би виглядала ця сцена у живописі? Які кольори, світло, композицію ви б обрали?
- Чи є відмінність між залицанням та переслідуванням?
- Цей діалог дозволяє учням осмислити моральний зміст міфу, побачити в ньому ціннісні дилеми, актуальні й сьогодні.

3. Діалог «Художник-Глядач»

Тема: «Автопортрет з Ізабеллою Брандт» Пітер Пауль Рубенс

Цінності: краса, любов, сімейна єдність, довіра, гідність, партнерство.

Очікуваний результат: учні усвідомлюють портрет як особисте звернення художника до глядача, розпізнають невербальні засоби комунікації (жести, погляди, композиція), сприймають образ подружжя як втілення гармонії, рівності та взаємоповаги.

Питання для обговорення:

- Як художник «говорить» із глядачем через цю картину?
- Що промовляє до нас поза, погляд, жест Рубенса? А Ізабелли?
- Чи відчуваєте ви, що це не просто портрет, а портрет стосунків?
- Як художник поєднує урочистість і ніжність? Що вказує на щирість?
- Чи можна сказати, що це «послання любові»? Якщо так, то кому воно адресоване?
- Цей твір – візуальний діалог, у якому художник ділиться своїм щастям.
- Можна запропонувати учням виконати вправу «Лист у відповідь художнику», яка допоможе розвинути здатність до особистісної інтерпретації портрету. У листі можна подякувати за емоцію послання; поділитися тим, що найбільше вразило в образі пари; поставити запитання художнику або Ізабеллі про кохання; «намалювати» власний словесний автопортрет зі «своєю Ізабеллою, своїм Рубенсом».

4. Діалог «Художник-Музикант»

Тема: Музика та живопис європейського бароко. Й. Бах, Г. Гендель. П. Рубенс. Рембрандт ван Рейн.

Цінності: духовність, краса, гармонія, пошук істини.

Очікуваний результат: учні створюють «духовні пари» художник-музикант, обґрунтовують вибір, виявляють спільні риси емоційного настрою, тематики творів.

Питання для діалогу:

- Які риси поєднують музику Баха з живописом Рембрандта?

- У чому схожість між Генделем і Рубенсом?
- Яку музику ви уявляєте, дивлячись на «Повернення блудного сина» Рембрандта? Яку картину уявляєте при звучанні «Алілуя» Генделя?

Цей діалог допомагає учням побачити єдність мистецтв у вираженні епохи.

Діалог на уроках мистецтва стає не лише формою комунікації, а інструментом особистісного зростання, що ґрунтується на рівноправній взаємодії, повазі до думки іншого та спільному пошуку смислів. Він вимагає від учнів формулювання власної позиції, активного включення у процес пізнання, а від учителя – ролі фасилітатора, співучасника, провідника, а не лише джерела знань.

У такому освітньому контексті особливої ваги набувають методи, що сприяють глибокому емоційному зануренню в мистецтво, зокрема – *пластичне інтонування*. Цей метод передбачає вираження емоційно-образного змісту твору через рух, тілесну пластику, міміку, пантоміму, що дозволяє учням «прожити» твір зсередини, відчувши його внутрішню драматургію, ритм, настрій.

Як зазначає А. Джумеля, пластичне інтонування активізує художньо-образне сприйняття, сприяє розвитку емоційної чутливості та формує здатність до інтерпретації творів мистецтва в умовах міжвидової взаємодії – музики, хореографії, живопису [1].

На практиці цей метод реалізується через: інсценізацію образу (учні «оживляють» картину або скульптуру); рухову імпровізацію; візуалізацію емоцій. Такий підхід створює умови для особистісного діалогу з мистецтвом, де тіло стає інструментом інтерпретації. Наведемо приклад з посібника «Навчаємо мистецтву. 8 клас» [3].

Тема: Класицизм та ідеали Античності

Метод: пластичне інтонування та фасилітована дискусія

Цінності: патріотизм, громадянський обов'язок, самопожертва

Очікуваний результат: усвідомлення учнями високих моральних ідей, властивих класицизму, розвиток емпатії.

Завдання:

- роздивитись картину «Присяга Гораційів» Жака-Луї Давида,
- створити «живі сценки» за сюжетом картини,
- аргументувати вибір пози та настроїв.
- порівняти власне бачення із мистецтвознавчим аналізом картини: «В основі картини лежить розповідь давньоримського історика Тита Лівія (книга I, розділи 24–26), згідно з якою троє братів з роду Гораційів були обрані, щоб битися з трьома кращими воїнами ворожого Риму міста Альба-Лонга – братами Куріаціями. Давид зобразив момент, коли троє братів, піднявши руки в римському вітанні, клянуться

перемогти або померти, а їх батько простягає їм бойові мечі. Справа зображена група скорботних жінок: далеко мати Гораціїв схилилася над двома онуками, ближче сестра Камілла, наречена одного з Куріаціїв, і Сабіна, сестра Куріаціїв і дружина одного з Гораціїв».

Рефлексивне обговорення:

- Що в картині викликає найбільше захоплення або тривогу?
- Який сенс у жестах і позах героїв? Що вони промовляють без слів?
- Як давньоримський сюжет перегукується з сучасними уявленнями про патріотизм?
- Які цінності герої картини втілюють – чи актуальні вони для нашого часу?

Цей приклад демонструє, як естетика класицизму в поєднанні з пластичним інтонуванням активізує не лише тіло, а й духовну рефлексію учнів.

Серед методичних прийомів, що сприяють розвитку асоціативного мислення та особистісного осмислення мистецьких творів, особливе місце посідає *«ромб асоціацій»*. Цей прийом активізує не лише емоційне сприйняття, а й життєвий досвід учнів, сприяючи глибшій інтерпретації художнього образу.

Приклад застосування методичного прийому *«ромб асоціацій»* базується на публікації Лариси Папіш *«Застосування «Ромба асоціацій» на уроках мистецтва»* (журнал *«Мистецтво та освіта»*, № 3(89), 2018) [11] та узгоджується з підходами, поданими у посібнику *«Навчаємо мистецтву. 8 клас»* [3].

Тема: «Повернення блудного сина» (Рембрандт Харменс ван Рейн)

Метод: «ромб асоціацій» з подальшим обговоренням у формі фасилітованої дискусії

Цінності: прощення, милосердя, гідність

Очікуваний результат: учні осмислюють моральний вибір героїв, співвідносять із власним досвідом.

Картина *«Повернення блудного сина»* – один із шедеврів Рембрандта – створена в останній рік життя художника. В основі твору – євангельська притча, що багаторазово переосмислювалась автором впродовж життя.

Уривок, на який спирається художник, звучить так: *«І коли він був ще далеко, побачив його батько його і зглянувся, і побіг він, і кинувсь на шию і цілував його. Син же сказав йому»: «Батько, я згрішив проти неба і перед тобою і вже недостойний називатися твоїм сином». А батько рабам своїм каже: «Принесіть кращий одяг і одягніть його, і дайте перстень йому на руку і взуття на ноги...»* (Євангелія від Луки, розділ 15, вірші 20–22).

Учитель пропонує учням роздивитися картину, зауважити деталі, які привернули увагу, викликають запитання або здаються суперечливими. Далі учні виконують вправу: ліворуч фіксують помічені деталі (наприклад, червона одяга, рука на плечі, босі ноги сина, реакції інших персонажів); праворуч записують власні асоціації, гіпотези, інтерпретації щодо того, як ці деталі характеризують або розкривають тему картини (прийняття, сором, безумовна любов, милосердя тощо). Результатом такої роботи стає «ромб» як ментальна карта смислів, що дозволяє кожному учневі сформулювати своє розуміння образу та його духовної наповненості.

Рефлексія за допомогою фасилітованої дискусії

- Які деталі картини привернули увагу в першу чергу?
- Які кольори переважають і як вони впливають на настрій твору?
- Чи є щось у творі, що тебе здивувало або зворушило?
- Як ви розумієте жест батька? Що він символізує?
- Чому, на вашу думку, Рембрандт зобразив сина босим?
- Поміркуйте, чого немає в притчі, але є в картині? Що хотів сказати художник?
- Чи траплялися у твоєму житті ситуації прощення або примирення?

Ці запитання допомагають учням прожити твір, співвіднести з власним досвідом і сформулювати внутрішню позицію.

Під час обговорення учні роблять висновок, що художник не просто ілюструє євангельську притчу, а використовує її як привід замислитися над глибинними аспектами людських стосунків. Картина стає запрошенням до діалогу – не лише з образом, а й із самим собою.

Рембрандт звертається до глядача не словом, а характерними для себе художніми засобами: багатою колористикою, світлотінню, уважністю до дрібних, але промовистих деталей. Його інтерпретація наративу піднімає питання зради й пробачення, втрати й повернення, болі й любові.

Художник апелює до загальнолюдських цінностей – взаємин між батьками та дітьми, гідності, милосердя. У процесі фасилітованої бесіди ми розмірковуємо разом із Рембрандтом: що є найважливішим у людських стосунках? І відповідь постає не в словах, а в тиші образу - Любов.

Рембрандт мовою світла й кольору ставить нам запитання про зміст людських стосунків, про прощення, гідність, любов. Його картина – це тиша, у якій лунають глибокі моральні сенси. Таких саме глибин торкається й духовна музика, що, на відміну від живопису, говорить до людини через звук, гармонію, інтонацію, але з тією ж метою – проникнути в серце.

Так, як Рембрандт веде внутрішній діалог із глядачем через образ, композитор Артемій Ведель вступає у духовну бесіду зі слухачем через хорову партитуру. І якщо Рембрандт використовує світлотінь, аби відтворити милосердя батька, то Ведель – багатоголосся, щоб передати велич молитви й водночас її людську щирість.

Духовна музика – це не лише жанрова категорія, а й носій глибоких морально-етичних смислів, що апелюють до внутрішнього світу слухача. Її інтерпретація в освітньому процесі вимагає особливої педагогічної чутливості, адже йдеться про естетичне й духовне переживання.

Однією унікальною особливістю мистецтва, зумовленою його образною природою, є здатність ініціювати *дискусію* про систему цінностей, яку несе в собі той або інший твір мистецтва. Багатозначність змісту таких творів закономірно викликає різні інтерпретації, що відкриває простір для діалогу, рефлексії та особистісного осмислення.

Особливо показовим у цьому контексті є приклад роботи з твором Артемія Веделя «Херувимська» – зразком українського хорового мистецтва, що увібрав у себе моральні ідеали та духовні цінності народу.

Тема: «Херувимська» Артемія Веделя

Метод: активне слухання, фасилітована дискусія

Цінності: духовність, емпатійність

Очікуваний результат: формування емпатії, поваги до сакрального в мистецтві.

Перед слуханням учням пропонується завдання: визначити образний зміст твору, його кульмінацію, склад хору (голоси), характер виконання (а капела чи з інструментальним супроводом). Такий підхід створює умови для естетичного проживання музики.

Текст молитви, покладений в основу твору, звучить як заклик до внутрішнього очищення:

*«Ми, херувимів тайно являючи
і животворящий Тройці трисвятую піснь співаючи,
всяку нині житейську відложім печаль...»
(Євангелія від Луки, 15:20–22)*

Після слухання учитель організує фасилітовану дискусію:

- Який склад хору звучить у творі? Чи є супровід?
- Які музичні засоби (динаміка, темп, регістр) привернули твою увагу?
- У який момент, на твою думку, настає кульмінація?
- З якими життєвими переживаннями ти можеш пов'язати цю музику?
- Як ти розумієш слова молитви «всяку нині житейську відложім печаль»?
- Які моральні або філософські ідеї ти почув у цій музиці?

У процесі фасилітованої дискусії учні висловлюють різні погляди на зміст твору, обґрунтовують власне бачення, порівнюють інтерпретації. Вони доходять висновку, що композитор запрошує до роздумів про сенс життя, прощення, любов і духовне очищення. Багатоголосся у творі стає засобом втілення гуманістичних ідей, що резонують із загальнолюдськими моральними цінностями.

Таким чином, сучасні методи, що орієнтовані на особистісне сприйняття мистецтва, відкривають нові можливості для формування ціннісних орієнтирів учнівства. Вони сприяють не лише глибшому розумінню художнього образу, а й розвитку емоційної чутливості, естетичної інтуїції, здатності до рефлексії та морального вибору.

Фасилітована дискусія, мистецькі діалоги, пластичне інтонування, «ромб асоціацій» та інші інтерактивні методи навчання створюють простір для особистісного переживання мистецтва, де кожен учень має змогу не лише пізнати, а й відчувати, осмислити, співпережити. У цьому полягає гуманістичний потенціал мистецької освіти – виховувати Людину через мистецтво.

Проблеми сучасної мистецької освіти та шляхи оновлення

У сучасній шкільній практиці часто спостерігається тенденція до раціоналізації мистецтва, коли акцент робиться на технічному аналізі, історичних довідках або стилістичних особливостях твору. Водночас, духовний вимір – здатність мистецтва торкатися глибинних смислів буття, викликати моральні запитання, формувати внутрішню позицію – залишається на периферії.

Духовна культура школярів формується через пізнання цінностей, які не завжди піддаються раціональному осмисленню. Як зазначає О. Олексюк, ці цінності відкриваються через власний досвід, переживання, інтуїцію та рефлексію [9]. Саме рефлексія – здатність осмислювати внутрішні реакції на мистецький твір – є тим містком, що поєднує зовнішню форму з глибинним змістом, перетворюючи сприймання на особистісне переживання. Проте в освітній практиці цей компонент часто залишається недооціненим, що призводить до низки негативних наслідків:

- втрати сенсів у сприйнятті мистецтва, коли твір залишається лише об'єктом аналізу, а не джерелом внутрішнього діалогу;
- зниження мотивації до вивчення предмета, оскільки учень не відчуває емоційного зв'язку з матеріалом;
- відчуження учня від мистецтва, яке не «говорить» до нього особисто, не викликає відгуку, не резонує з його життєвим досвідом.

Така ситуація є наслідком ігнорування духовної сутності мистецтва, зведення його до ілюстративного або допоміжного матеріалу на уроці. У результаті втрачається головне – виховний і трансформаційний потенціал мистецтва, його здатність формувати цілісну, духовно зрілу особистість.

Саме тому одним із ключових напрямів оновлення мистецької освіти є підсилення рефлексивного компоненту в інтерпретації мистецьких творів, що відповідає загальній тенденції гуманізації освітнього процесу. У центрі такого підходу – не лише засвоєння знань, а й формування внутрішнього світу учня, його здатності до самоспостереження, емоційного аналізу, морального вибору.

Рефлексію у цьому контексті розуміємо як здатність учня осмислювати власні враження, ставити запитання, формувати внутрішню позицію щодо художнього образу, його естетичного й духовного змісту. Це не просто етап після сприйняття твору, а невід'ємна частина самого процесу пізнання, що перетворює мистецтво на особистісно значущий досвід. У цьому контексті важливими стають:

- інтерпретаційні методи, що дозволяють учням виявити власне ставлення до твору;
- рефлексивні практики, які сприяють усвідомленню внутрішніх переживань;
- діалогічні форми взаємодії, що відкривають шлях до співпереживання й морального осмислення;
- інтеграція духовних традицій і культурної спадщини, зокрема через звернення до іконопису, духовної музики, філософських образів.

Як зазначають І. Княжева та Лі. Лінї, рефлексивний підхід створює умови для збагачення внутрішнього досвіду, розвитку самосвідомості та

ціннісної орієнтації, що є основою для формування ціннісної позиції та самоусвідомлення себе як суб'єкта культури [5].

У сучасному світі, де духовні орієнтири часто розмиті, мистецтво постає як унікальний інструмент відкриття внутрішнього світу особистості. Мистецтво, на відміну від багатьох інших освітніх галузей, апелює не лише до розуму, а й до душі, відкриваючи простір для осмислення таких категорій, як добро, краса, свобода, гідність, любов.

Саме тому, сучасна мистецька освіта дедалі більше орієнтується на ціннісно-орієнтоване навчання, у якому мистецький твір розглядається як джерело духовного досвіду.

Навчити школярів не лише бачити, а й відчувати твори мистецтва – завдання, що вимагає від учителя справжньої педагогічної майстерності та духовної вмотивованості. Без сумніву, існує різноманіття методичних підходів до формування особистісного сприйняття мистецтва, проте особливої ваги набувають ті, що активізують рефлексивний компонент інтерпретації.

Саме вони дають можливість учням формувати ціннісне ставлення до дійсності, відкривати у творах мистецтва власні сенси, знаходити опори для самовираження і духовного зростання.

Мистецтво відкриває перед дітьми світ свободи мислення, допомагає сформувати багатовимірний світогляд, осягати моральну суть явищ і людей через мову образу. Це не лише шлях до естетичного розвитку, а й до особистісного зростання, де кожен твір стає дзеркалом внутрішнього «я».

Запропонована у статті система методичних рішень окреслює лише окремі підходи до залучення шкільництва до живого спілкування з мистецтвом як джерелом духовного самопізнання. Проблема глибинного ціннісного наповнення мистецької освіти залишається відкритою й потребує подальшого осмислення, практичної конкретизації та міждисциплінарного обговорення.

Список використаних джерел

1. Джумеля А. З. Діагностичне дослідження художньо-образного сприйняття майбутніх учителів музичного мистецтва та хореографії засобами пластичного інтонування. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*. 2019. Вип. 26. С. 48–52. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25189> (дата звернення: 10 черв. 2025).
2. *Діалог в освіті: порозуміння, співпраця, зміни* : посібник / Г. Касьянов, А.-Я. Крікке, Р. Міох, Ш. Тендосхат. Київ : [б. в.], 2007. 29 с. (Посібник розроблено в рамках проекту «Громадські платформи освітньої реформи в Україні»). URL: http://old.ipppo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/dialog_v_osviti/dialog_posi_bnyk.pdf (дата звернення: 10 черв. 2025).
3. Жабляк М., Папіш Л. *Навчаємо мистецтву: метод. посіб. для 8 класу закладів заг. серед. освіти*. Ужгород : Інформ. центр ЗІППО, 2023. 96 с.

4. Жабляк М., Папіш Л. *Навчаємо мистецтву: метод. посіб. для 9 класу закладів заг. серед. освіти*. Ужгород : Інформ. центр ЗППО, 2023. 230 с.
5. Княжева І., Ліній Лі. Акмеологічний і рефлексивний підходи як методологічне підґрунтя професійної підготовки майбутніх учителів мистецьких спеціальностей. *Наука і освіта*. 2024, № 1. С. 22–26.
6. Масол Л. М. *Методика навчання інтегрованого курсу «Мистецтво» в 3–4 класах на засадах компетентнісного підходу*. Київ : Генеза, 2021. 176 с.
7. Масол Л. М. *Художньо-педагогічні технології в основній школі: єдність навчання і вихованн : метод. посібник*. Харків : Друкарня Мадрид, 2015. 178 с.
8. Ціннісні орієнтири сучасної української школи. Міністерство освіти і науки України. 2019. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf> (дата звернення: 10 черв. 2025).
9. Олексюк О. М. *Мистецтво як духовний чинник формування культури особистості*. Київ : Либідь, 2009. 272 с.
10. Папіш Л. Діалог на уроках мистецтва. *Мистецтво та освіта*. 2020. № 2. URL: <https://artedu.com.ua> (дата звернення: 10 черв. 2025).
11. Папіш Л. В. Застосування «Ромба асоціацій» на уроках мистецтва. *Мистецтво та освіта*. 2018. № 3(89). URL: <https://artedu.com.ua/index.php/adm/article/view/169> (дата звернення: 10 черв. 2025).
12. Пометун О., Пироженко Л. *Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посібник / за ред. О. І. Пометун*. Київ : А.С.К., 2004. 192 с.
13. Просіна О. Художньо-педагогічна інтерпретація творів мистецтва. *Мистецтво та освіта*. 2013. № 3(69). С. 18–24.
14. Твердохлібова Я. С. Духовна культура учня як ціннісний орієнтир художньо-естетичного виховання. *Мистецтво та освіта*. 2019. № 3. С. 12–15.

КРИВЕНКО Олександр / Oleksandr KRYVENKO

*магістр освітніх, педагогічних наук, магістр права,
аспірант Інституту проблем виховання НАПН України,
член експертної групи із соціальної та
здоров'язбережувальної освітньої галузі
Міністерства освіти і науки України;
заступник голови з інформаційної політики
Громадської організації «Рух за життя та гідність людини».
Київ, Україна.*

<https://orcid.org/0000-0001-8615-1536>
krivenkokorr@ukr.net

ВИХОВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Сучасна Україна, що проходить випробування, спричинені повномасштабною збройною агресією російських військ проти неї, продовжує й трансформацію своєї освітньої галузі. У цих процесах за критерії якості освіти беруться переважно суто знаннєві, матеріально, статистично вимірювані чинники. Натомість поза належною увагою залишаються проблеми становлення духовної культури здобувачів освіти через виховання у них духовно-моральних (християнських) цінностей.

Ігнорування цього стрижневого напрямку в системі національно-патріотичного виховання спричиняє духовну кризу дітей і молоді та живить їхню асоціальну поведінку, проявами якої є типові (алко-, ігро-, наркозалежності; зневага до членів родини, педагогів і вихователів; захоплення ерзац-, субкультурою, в тому числі кримінальною; дошлюбні, невідповідні сексуальні стосунки, статеві розбещеність; лихослів'я; татування; гедонізм; бійки з однолітками; цькування інших; дрібне хуліганство) та відносно нові (ухиляння від військової служби, державна зрада та диверсії проти військовослужбовців) її види.

Описані проблеми поглибилися в умовах російсько-української війни. На їх розв'язання покликані освітяни, теоретики та практики, завдання яких – створити таке виховне середовище для здобувачів освіти, в якому кожен матиме змогу отримати якісне духовно-моральне виховання. Виховання, що, базуючись на конструктивних традиціях передусім української педагогіки та сучасних технологіях, формує в особистості, котра зростає, духовну культуру як міцний фундамент української національної та громадянської ідентичності.

За оцінками учасників *Всеукраїнського форуму «Освіта, базована на цінностях» (Другого всеукраїнського з'їзду педагогів із духовно-морального виховання)*, «ми живемо нині у період серйозних викликів, що загрожують

національній безпеці та майбутньому нашої держави внаслідок нехтування фундаментальними законами природи, суспільного життя і суспільної діяльності, при цьому ефективним рішенням для розв'язання протиріч сьогодення вбачається рішуче повернення до духовно-моральних цінностей, які завдяки вітчизняному та міжнародному досвіду продемонстрували ефективність» [40].

На виховання духовно-моральних цінностей у дітей і молоді, на становлення у них духовної культури спрямовують освітян акти законодавства, в тому числі: Конституція України (1996); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950); Декларація прав дитини (1959); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966); Конвенція про права дитини (1989); Сімейний кодекс України (2002); Закони України (далі – ЗУ) «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991), «Про вищу освіту» (2020), «Про дошкільну освіту» (2024), «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2013), «Про національну безпеку України» (2018), «Про освіту» (2017), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022), «Про охорону дитинства» (2001), «Про повну загальну середню освіту» (2020), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991); Укази Президента України «Про День Української Державності» (2021), «Про Національну доктрину розвитку освіти» (2002); Постанови та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року» (2024), «Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках» (2023) «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки» (2022), «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» (2020); Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016); Накази та Рішення Міністерства освіти і науки України «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України» від 16.06.2015 № 641 (2022), «Про Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах» (2006).

Кожен із профільних законів про освіту відповідного рівня в свій спосіб унормовує досліджуваний напрям впливу на вихованців.

ЗУ «Про освіту» (2017) визнає виховний процес є невіддільною складовою освітнього процесу у закладах освіти, що має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина, принципах, визначених цим Законом [37] (*Примітка.* Тут і далі будь-які виділення (курсив, підкреслення, жирний шрифт) є авторськими – О.К.).

За ЗУ «Про дошкільну освіту» (2024) «освітній процес має ґрунтуватися на культурних цінностях Українського народу, інших цінностях і принципах, визначених цим Законом і Законом України «Про освіту», та спрямовуватися на формування у вихованців суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, милосердя, толерантності, поваги до честі та гідності людини і результатів її праці, здорового способу життя та екологічної поведінки, цінностей постійного пізнання і розвитку».

За ЗУ «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.) «Виховний процес... має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина, принципах, визначених Законом України "Про освіту", та спрямовуватися на формування... патріотизму, поваги до державної мови та державних символів України, поваги та дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, нематеріальної культурної спадщини Українського народу, усвідомленого обов'язку захищати у разі потреби суверенітет і територіальну цілісність України».

За ЗУ «Про позашкільну освіту» (2000) серед основних її завдань – «...виховання у вихованців, учнів і слухачів патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу, а також інших націй і народів; ...шанобливого ставлення до родини та людей похилого віку; створення умов для творчого, інтелектуального, духовного і фізичного розвитку вихованців, учнів і слухачів».

За ЗУ «Про вищу освіту» (2020) серед основних завдань закладу вищої освіти – «формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та

відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах».

Наведені цитати свідчать про *брак єдиного підходу до визначення законодавцем відповідних понять, базових цінностей і цілей. В них так само не простежується наскрізний характер виховання духовно-моральних цінностей у здобувачів освіти.*

Проблеми виховання християнської духовності та моралі розкрили у своїх працях: Г. Ващенко, М. Драгоманов, Я. Коменський, П. Могила, І. Огієнко, О. Потебня, С. Русова, К. Ушинський, С. Ярмаусь й інші.

Особливості духовно-морального виховання дітей і молоді на цінностях християнської етики у закладах освіти України розглянули у своїх дослідженнях представники вітчизняної педагогіки та психології, зокрема, І. Бех, А. Богуш, Г. Васянович, О. Вишневський, Л. Гридковець, Д. Гришук, М. Євтух, В. Жуковський, К. Журба, О. Кривенко, М. Савчин, І. Сіданіч, С. Стефанюк, В. Сухомлинський.

«Всілякі чесноти й побожності є плодами Духа Святого, згідно зі сказаним: «Бо плід світла знаходиться в кожній добрості, і праведності, і правді». Однак в іншому місці визначає апостол, мовлячи: «А плід духа: любов, радість, мир, довготерпіння, добрість, милосердя, віра, лагідність, здержливість: Закону нема на таких!»», – таку відповідь на запитання «Чи багато є плодів Духа Святого?» дав український освітній, політичний і церковний діяч *П. Могила*, орієнтуючи дослідників природи духовно-моральних цінностей [18, с. 137].

«Ми бажаємо, – міркував чеський педагог, мислитель і письменник XVII ст. *Я. А. Коменський*, – аби кожна людина, що здобула правильну освіту, досягла повноти культури і не тільки в одному, або деяких, або навіть багатьох напрямках, але у всіх, що сприяють досконалості людської природи; щоб вона вміла знаходити істину та бачити брехню; любила добро та не дозволяла схилити себе до зла; здійснювала те, що повинна робити, та не робила того, чого повинна уникати; ...щоб у своєму ставленні до речей, людей і Бога вона чинила розсудливо, неупереджено і відтак ніколи не відхилялася від мети свого щастя... Найважливіше для всіх людей, щоб перш за все, в усьому, на завершення всього душі повнилися любов'ю заради милості Божої, без чийої волі немає нічого в людині. Не буде любові – при всіх наших інших працях ми залишимося просто гризунами, що залізли в нори своєї суєти» [21, с. 151, 156]

Розглядаючи тему поєднання світського та християнського підходів до виховання покоління, що зростає, вчений, психолог *І. Бех* запевняє, що «через повсякденну працю душі можна одухотворитися. Можливо не просто знати що є певна моральна якість, але й прагнути мати її... Адекватне виховання цим вищим духовним цінностям, має бути таке, яке

тримається на... механізмах не лише свідомості, а й самосвідомості... Коли зароджуються перші цінності у дитини..., зробіть так, щоб звернення дитини через рефлексію, самопізнання до цієї цінності було одночасно зверненням дитини до Бога, який персоніфікований у основних доброчинностях... Найвище виховання... – почуття віри. Якщо ми його виховали, тоді буде і надія, і любов, і всі інші цінності. Вони будуть похідними від неї» [2, с. 153, 155].

«На виховання у нашої молоді духа єдності й братерства мусять звернути особливу увагу школа, церква, громадські організації і преса – писав 75 років тому критик більшовизму вчений, педагог і психолог *Г. Ващенко*. – Велику роль в цьому має відіграти Церква. Найміцніше об'єднання, що може існувати між людьми – це об'єднання на ґрунті релігії, себто об'єднання на ґрунті вірувань, моралі, участі в службі Божій, під час якої віруючі переживають спільне релігійне піднесення... Молодь треба виховувати так, щоб для неї на першому місці стояли обов'язки, а потім уже права; щоб кожна молода людина в першу чергу мала задоволення не з того, що вона посідає в суспільстві те чи інше керівне становище, а з того, що вона чесно виконала свої обов'язки. Таку свідомість слід виховувати в молоді ще з дитинства» [4, с. 178, 179].

Учений, педагог *Д. Гришук* доводить, що «духовно-моральне виховання – це формування та розвиток жертвовної Любові, яка пронизує буттєвість особистості». Він запевняє, що «така любов дієво протистоїть егоїзму. Саме егоїстичні почуття живлять той довгий перелік соціальних проблем, з якими намагається боротися освічене суспільство. Без власного усвідомлення жертвовності та рішення про жертвовність у житті не може бути і мови про розв'язання таких загальних суспільних проблем як нігілізм, гедонізм, космополітизм, аномія, невігластво, комунізм, шовінізм, фундаменталізм, рашизм та все інше. Джерела духовно-морального виховання, в нашому випадку цінності християнської етики, побудовані на багатому досвіді поколінь розбудови та розвитку екологічних, творчих та дієвих взаємовідносин особистості з самою собою, з її оточенням та навколишнім світом. Ці історії здатні завдати необхідний людському розвитку розумово-емоційний поштовх, що ляже в основу цілісних та ціннісних перетворень в особистісному та суспільному житті» [10, с. 213].

Про співвідношення духовності та моральності розмірковує учений, психолог *М. Савчин*: «Духовно здорова особистість усвідомлює морально-ціннісний смисл реальних подій життя. Вона прагне керуватися нормами духовної моралі, виявляє надію, любов, віру, здатність діяти за сумлінням незалежно від зовнішніх обставин. Духовні цінності відображають екзистенційну потребу особистості в пошуку сенсу життя, вони є основою для інших типів потреб. Моральні цінності сприяють зовнішньому

самовираженню і самоствердженню особистості, становленню та підтриманню її внутрішньої цілісності, гармонізують психічні процеси, стани, узгоджують їх з часом та актуалізують відповідно до умов діяльності» [42, с. 178].

На думку вчених, педагогів К.Журби й О.Докукіної, духовно-моральна Я-концепція особистості реалізується через свободу, любов, гідність і терпимість як базові смисложиттєві цінності [16].

За результатами проведеного нами аналізу наукових і правових джерел щодо сутності ключових категорій духовно-морального виховання, з урахуванням авторських підходів до нього, пропонуємо таке визначення: *виховання духовно-моральних цінностей у дітей і молоді в Україні* – це наскрізний процес національно-патріотичного виховання духу й моралі, формування досвіду (моделі) поведінки людини у духовній та соціальній сферах, а також у її стосунках з природою, що:

- має випереджувальний характер, відповідає віковим і чутливим періодам розвитку людини та особистісним її характеристикам;
- ґрунтується на усвідомлених вихованцем цінностях християнської етики як плодів Духа Святого, багатому досвіді поколінь із розбудови творчих взаємовідносин особистості з самою собою, з її оточенням та навколишнім світом;
- становить пріоритет національних інтересів України та забезпечення її національної безпеки;
- спрямований на формування та розвиток духовно-етичних і моральних якостей відповідальної, з усвідомленням балансу між обов'язками та правами, гармонійної, цілісної, правдивої та справедливої, працьовитої та скромної особистості з високорозвиненими почуттями власної гідності та поваги до гідності іншої людини, жертвової любові до батьків, сім'ї, України, поваги до української мови, української духовної культури, традицій Українського народу, його історико-культурної спадщини, шляхетного ставлення до всіх учасників освітнього процесу;
- базується на принципах верховенства права, моральної та соціальної відповідальності, здорового способу життя й усвідомлення його сенсу, цінування життя від зачаття до природної смерті людини, здатності до чесної співпраці, готовності боронити слабших, турбуватися про молодших і немічних, виконувати обов'язок із захисту незалежності та територіальної цілісності України.

Практична історія впровадження виховання духовно-моральних цінностей у дітей і молоді в закладах освіти почалась у 1990-х роках за ініціативою вірних Богу й Україні педагогів-ентузіастів, які в такий спосіб стали учасниками національного духовно-національного відродження.

Нашу увагу привернув досвід Львівської області, про який голова Львівського педагогічного товариства ім. Григорія Ващенка *О. Гентош* розповіла на шпальтах газети «Слово Просвіти» у 2006 р. [7]. За її словами, у Львівській області ентузіасти ініціювали запровадження християнської етики як шкільного предмета ще на початку 1990-х, створили перші програму та методичний посібник (1997), започатковували курси для вчителів, а обласна рада ухвалила перші рішення. У 1996 при обласному управлінні освіти Львівщини запрацювала комісія з питань християнської етики, завдяки чому на громадських засадах видали дві Програми «Християнська етика для 1-11 класів» у 1997, 2004 рр.

Щоправда, створення програм, посібників і підготовка вчителів з обласного бюджету не фінансувалися. Педагогів навчали лише за кошти церкви. За рішенням Львівської облради від 30.06.2005 року № 382, у кожному класі загальноосвітньої школи мали виділити 1 годину щотижнево на вивчення християнської етики, запровадити заняття з християнського виховання у дошкільних закладах освіти, розробити систему українського виховання на християнських засадах за відповідними програмами. Втім через брак штатного спеціаліста, який би аналізував стан викладання християнської етики, реалізація згаданого документа була неналежною: у деяких школах цей предмет вивчали факультативно та лише 1 годину на два тижні; педагогів не забезпечили методичними посібниками, кваліфікація багатьох недостатня.

26.07.2005 р. на виконання *Доручення Президента України щодо подолання морально-духовної кризи суспільства, поєднання зусиль держави, громадянського суспільства і Церкви у створенні високодуховного виховного середовища, забезпечення морально-етичного виховання учнівської молоді в загальноосвітніх навчальних закладах країни* Міністр освіти і науки С. М. Ніколаєнко видав наказ № 437 «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства» (далі – Наказ МОН 437 (2005)) [34].

У цьому документі констатовано, що: починаючи з 1992 р., у загальноосвітніх навчальних закладах Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей рішеннями органів місцевого самоврядування було введено експериментальний предмет за вибором «Основи християнської моралі»; станом на 26.07.2005 р. предмети духовного спрямування («Християнська етика», «Християнська культура», «Основи православної культури Криму», «Основи мусульманської культури Криму» тощо) за даними обласних та міських управлінь освіти вивчаються в Автономній Республіці Крим, 17 областях України, містах Києві та Севастополі загалом у 4020 загальноосвітніх навчальних закладах, що становить 19,4 % від

загальної кількості. Відповідно, вивченням цих предметів охоплено близько 356 000 учнів, що складає 7 % від загальної кількості.

Наказом МОН 437 (2005) було: а) затверджено склад спеціальної комісії для розроблення змісту факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства, до якої увійшли науковці, представники церков, релігійних організацій, закладів освіти та МОН України; б) окреслено низку заходів щодо експертизи наявних і розробки змісту нових факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства, їхнього навчально-методичного забезпечення, надання грифів МОН відповідним матеріалам, упровадження згаданих курсів за принципом вільного вибору, організації широкого обговорення цих питань, проведення роз'яснювальної роботи серед батьків і педагогічних працівників, а також якісної підготовки та перепідготовки відповідних педагогічних кадрів [34].

Водночас у Наказі МОН 437 (2005) у супереч згаданому вище дорученню глави держави зазначена «Етика» як предмет альтернативний *етиці віри та релігієзнавству*, але, на відміну від останніх, не факультативний. «Посилаючись на ст. 35 Конституції України щодо права кожного на свободу світогляду і віросповідання, надати батькам право вибору вивчення дітьми починаючи з 2005/2006 навчального року предмета *етика* у 5–6 класах або *факультативних* курсів морально-етичної проблематики, що апробуються в регіонах, за умови кадрового та навчально-методичного забезпечення з відповідним грифом міністерства» [34].

Як уточнив нині вже покійний тодішній заступник Міністра освіти і науки В. Огнев'юк у своєму листі від 18.08.2005 р. № 1/9-436 «Про вивчення етики у 2005/2006 навчальному році» (далі – Лист МОН 1/9-436 (2005)), «у загальноосвітніх навчальних закладах може одночасно вивчатися предмет «Етика» та факультативний курс морально-етичного спрямування. Факультативні заняття – це *додаткові* заняття, що організовуються для розширення та поглиблення знань з певної галузі, відповідно до інтересів школярів та бажання батьків. При цьому батьками на ім'я директора загальноосвітнього навчального закладу пишеться заява щодо вибору факультативного курсу.

Мінімальна наповнюваність груп при проведенні факультативних занять та курсів за вибором у загальноосвітніх навчальних закладах міської місцевості становить 8 учнів, сільської місцевості – 4 учні (Наказ МОН № 128 від 20.02.02). Групи комплектуються з одного або паралельних класів. Факультативні курси, як правило, *короткотривалі* і розраховані на 30 – 35 годин на рік. Рівень навчальних досягнень учнів з факультативних курсів морально-етичної проблематики *не оцінюється*. Навчальні програми та посібники факультативних курсів погоджуються відповідною

науково-методичною комісією Міністерства освіти і науки України, у даному випадку – комісією з етики».

Конструктивній критиці піддав цей наказ *Д. Рудюк* (на той час архієпископ, ректор Духовної академії і семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату, настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря, а нині голова Комісії з міжхристиянських відносин ПЦУ, Митрополит Львівський і Сокальський) в ході круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» (2005). Він зауважив, що церква має високий рівень довіри в українців, більшість яких є вірянами. Проте державна школа не відповідає настроям суспільства. Це розмежування чітко проявилось за радянської доби, а почалося ще тоді, «коли ідеї просвітництва, гуманізму, що їх проповідували антропоцентристи, спричинили поступовий відхід від тих релігійних принципів, якими керувалося суспільство приблизно до XVIII століття». За його словами, нині школа дає лише секуляризовану освіту і мало звертає уваги на духовне виховання, а її випускники не знають, як у цьому світі жити. «Президент України, глава держави дав доручення – натомість, ми бачимо відповідь Міністерства освіти: у п'ятих-шостих класах впроваджуємо етику. Ми ж прекрасно знаємо, що це за етика. Причому, вона впроваджується як обов'язковий предмет, не «або етика, або Християнська етика», а етика – обов'язково, а Християнська етика – додатково, факультативно, в позаурочний час, коли діти втомлені, коли вони вже хочуть іти додому.

Тобто, в зовсім інших умовах можна вивчати Християнську етику, якщо цього захочуть батьки... якби ми починали з розгляду питання теології і реабілітації духовної освіти в Україні, то сьогодні ми б не говорили про проблеми викладання основ християнської етики в українській культурі... ми наполягаємо, що це – культурологічний предмет. Якщо вже так боятися наші чиновники християнської етики та загалом релігійного виховання», – резюмував *Д. Рудюк* [41].

Стратегічне бачення з порушеної проблематики висловив Глава Української Греко-Католицької Церкви, кардинал *Л. Гузар*: «Ми говоримо про релігійну освіту для дітей, для молоді. На жаль, не говоримо про релігійну освіту для дорослих, якої б також не зашкодило мати... ми не з'ясували собі, що ми, власне, хочемо. Бо остаточно релігійного навчання нам ніхто заборонити не може, і це не є проти Конституції... Можна не старатися щось видумувати. Така підозра є, що, власне, ті підручники і ті етики, які сьогодні приписуються, – то, власне, рукотворні фантазії: як би щось дати людям, але без якоїсь бази. І тому люди реагують негативно...

Мова, мені здається, про те, щоб українці, незалежно від того, з якої області України вони є, могли один з одним говорити... на підставі тих

самих моральних вартостей..., які формували наш народ протягом тих тисячі років, які зберігали наш народ, які той народ тримали разом, які робили нас українцями, – і ми один одного, думаю, сьогодні можемо пізнати як українця... Факт є, чи хтось хоче, чи не хоче, що це було головним чином на підставі християнської моралі... Воно було побудовано народом, і це є великий скарб, який ми маємо. Та так звана Християнська етика, радше, християнські корені української культури – то є власне спосіб кожній дитині в Україні представити ті принципи, на яких ця культура, цей народ, ця держава вирости. Щоб ті діти, виростаючи, могли, незалежно від того, чи вони на Заході, чи на Сході, на Півночі чи на Півдні, щоб вони могли один одного розуміти і відчути ту спільноту» [12].

Ми вважаємо, що *Наказ МОН 437 (2005) дезорієнтує батьків школярів*, адже вказана в ньому *загальнофілософська етика*, на відміну від *етики віри* та *релігієзнавства*, не містить духовного складника й, отже не слугує подоланню морально-духовної кризи суспільства й іншим указаним у цьому документі цілям. Крім того, «Етика» має статус основного предмета, не обтяженого тими умовами запровадження, що встановлені для *етики віри* та *релігієзнавства*.

Отже, 20 років тому посадові особи МОН учинили діяння, що містять ознаки недобросовісної конкуренції, корупції та дезінформації батьків школярів, утворили ризики позбавити останніх доступу до морально-етичного, духовно-ціннісного виховання, діяння, що й досі негативно впливають на всю систему відповідної галузі освіти та науки.

У листопаді 2005 року представники християнської освітнянсько-наукової громадськості у взаємодії із церквами узгодили *Проект концепції викладання «Основ християнської етики»* (далі – *Проект концепції ОХЕ*). Про цей ще й досі мало досліджений факт розповіла О. Гентош [7].

«Входженням України в новий період становлення всіх сфер соціального, економічного, політичного, духовного розвитку, коли відбувається відновлення державності, багатогранне відродження українського народу, активізується проблема національного, духовного та морально-етичного виховання учнівської молоді.

Духовно-моральна криза українського суспільства потребує термінового повернення до духовних джерел. Україна історично була християнською державою, і повернення до християнських норм моралі та етики допоможе їй відродитися і зайняти відповідне місце серед європейських країн.

Відродження християнської моралі може змінити суспільство і перш за все на це потребує молодь. Тому ми вбачаємо як один із засобів духовного відродження нації введення у загальноосвітніх школах України виховного факультативного курсу «*Основи християнської етики*», –

йдеться у преамбулі створеного відповідно до Наказу 437 (2005) неурядового Проекту концепції ОХЕ [22].

Як пояснили його розробники, при визначенні змісту факультативного курсу з Основ християнської етики вони виходили з уявлення, що *моральне вчення Святого Письма містить в собі найвищі духовно-моральні цінності, перевірені в науково-педагогічній практиці минулого* (П. Песталоцці, Я. Коменський, К. Ушинський, М. Павлов, В. Зеньківський, Г. Ващенко, С. Русова та інші), які *відповідають духовним потребам виховання сучасної людини*. Цей курс є *виховним факультативним і не має за мету релігійне виховання, що належить винятково родині та недільній школі, а являє собою духовно-моральну просвіту, дає змогу підліткам сформувати християнську систему цінностей, якою вони будуть керуватися упродовж всього життя*.

Мета зазначеного курсу – *повернення до духовних цінностей християнства, заснованих на Святому Письмі, як основи відродження справжнього духовного і морального виховання*. Єдність базового і додаткового факультативного компонентів у змісті освіти складає *реальні передумови для здійснення духовного виховання, компенсує відсутність в учбових програмах найвищих духовних цінностей, значущих для особистісного духовного становлення підлітків та сприяє самоактуалізації і самореалізації їх особистостей*.

На жаль, ці актуальні й донині, ґрунтовні за змістом, формою та механізмами реалізації напрацювання неурядової професійної спільноти християн, що базовані на науково-практичній спадщині духовних і моральних візирів української нації, посадові особи МОН проігнорували. Натомість вони взяли паралельний курс на створення штучних перешкод викладанню релігійно орієнтованих курсів у закладах загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) та надання переваг позбавленим інформації про релігійні основи духовності та моралі навчальним дисциплінам.

29.06.2006 р. колегія МОН ухвалила *«Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах»* (далі – Концептуальні засади. Курсив – авт.) [35]. В такий спосіб уперше на офіційному державному рівні вжили евфемізм *«предмети духовно-морального спрямування»*, охопивши ним три (за вибором) факультативних предмети: *загально-філософську етику, основи християнської етики й основи релігійної етики*.

Концептуальні засади описують особливості програм курсів:

«Основи християнської етики» – акцентування у вивченні предмета на традиційних для України християнських духовних, моральних і культурних цінностях, поглиблене вивчення Біблії як однієї з

фундаментальних основ християнського світогляду; інформування учнів про *основи духовності, моралі та культури інших світових релігій*.

«Етика» – вивчення на науково-філософських засадах загальнолюдських цінностей, духовних, моральних і культурних надбань українського народу та світової цивілізації *без конкретного акцентування на жодній із релігій*.

«Основи релігійної етики» – акцентування у вивченні предмета на визначених (*християнських, мусульманських, юдейських тощо*) духовних моральних і культурних цінностях, поглиблене вивчення першоджерел відповідних релігій, інформування учнів про *християнські* духовні, моральні і культурні цінності.

На нашу думку, *Концептуальні засади поглибили проблеми, створені зазначеним вище та прийнятим роком раніше Наказом МОН № 437*, адже: по-перше, не включили до відповідного переліку загальноосвітніх дисциплін курс із *релігієзнавства*, підмінивши його курсом значно вужчого змісту – «Основи релігійної етики»; по-друге, включили до цього переліку предмет «Етика», в рамках якого (на відміну від предметів «Основи християнської етики» й «Основи релігійної етики») не передбачено висвітлення християнської й іншої релігійної тематики.

Отже, Концептуальні засади заклали підґрунтя для створення умов, за яких ті школярі, що вивчатимуть загально-філософську етику, *не матимуть уяви ні про релігію взагалі, ні про Біблію передусім як основне джерело становлення духовної культури українців*.

«10 років Педтовариство ім. Г. Ващенка наполягає на створенні цілісної системи національного виховання молоді, дотримуючись думки, що повернення школи до християнства не може обмежуватись лише викладанням одного релігійного предмета. 10 років говориться про кризові явища не тільки у впровадженні християнської етики, а й в освіті загалом. Та влада, що часто імітує «бурхливу» діяльність, скеровує багатозначні погляди «нагору», звідки нібито й перепони», – так *О. Гентош* відреагувала на Концептуальні засади.

Вони стали поштовхом для *сумнівної освітньої політики держави*, що триває вже понад 20 років і полягає в *утворенні тематичних блоків, у яких як альтернативні, інваріантні та варіативні присутні одночасно різні за цілями та філософією, а також порядками запровадження освітні програми*.

З одного боку, йдеться про створені професійними, відповідальними та досвідченими освітянами (науковцями та практиками) високоякісні навчально-виховні програми з основ християнської етики й інших аналогічних предметів, які спираються на найкращі традиції української, високодуховної педагогіки, орієнтовані на біблійні цінності та відповідні

ним національно-патріотичний, духовний і моральний розвиток особистості, що зростає.

Наочним прикладом упровадження християнських цінностей в освіті є *Модельна навчальна програма «Духовність і мораль в житті людини і суспільства» для 5-6 класів закладів загальної середньої освіти*, яка спрямована передусім на «утвердження людської гідності, чесності, милосердя, доброти, справедливості, співпереживання, взаємоповаги і взаємодопомоги, поваги до прав і свобод людини, здатності до конструктивної взаємодії учнів між собою та з дорослими; формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови; плекання в учнів любові до рідного краю, відповідального ставлення до довкілля» [31].

З іншого боку, мовиться про продуковані зазвичай непрофільними фахівцями та не завжди належної якості освітні програми, навчальну та виховну літературу, в яких релігійна духовність і духовна культура – теми табу. В них якщо й згадується, наприклад, Біблія, то відповідна інформація сфальсифікована чи сфабрикована, подана поверхово, не відповідає ціннісним орієнтирам, визначеним у державних стандартах освіти, містить науково неперевірені знання, які не відповідають сучасному рівню розвитку науки.

До числа таких належать й грифовані МОН освітні програми, відповідні посібники та підручники, в яких пропагуються згубні для здобувачів освіти атеїзм, гендеризм, мультикультуралізм, фемінізм й інші деструктивні ідеології, шкідливі для учнів.

Наочним прикладом такої практики є *наскрізний курс «Культура добросусідства»*, що, формально належачи до блоку «Етика та предмети морального спрямування» так званої здоров'язберезувальної галузі, містить інформацію з ознаками псевдодуховності, антинауковості, невідповідності зазначеним вище актам законодавства (загального та з національно-патріотичного виховання), популяризує деструктивні ідеї гендеризму та мультикультуралізму (див.: 26, с. 413–429).

Ще одним негативним прикладом так званої альтернативи основам християнської / релігійної етики вважаємо рекомендований МОНом і виданий у 2022 р. підручник *«Етика» для 5 класу ЗЗСО* [29], автори яких *О. Мартинюк* й *О. Гісем* учителі з історії в школі, проте створюють освітні програми та навчальну літературу не лише з цього напрямку освіти, а й з етики та громадянської освіти. Коментоване ж видання містить два суттєвих і шкідливих недоліки.

Перший із них полягає в тому, що в тексті підручника неприродно фемінізовані іменники: «однокласник» «п'ятикласник», «учень»,

«співрозмовник», хоча Український правопис 2019 р. такої вимоги не містить. Як це виглядає, покажемо на прикладах: *дослідник / дослідниця; п'ятикласниці та п'ятикласники; однокласник / однокласниця; учні та учениці; учень / учениця; приємним співрозмовником / співрозмовницею; ваш співрозмовник / співрозмовниця, своєму співрозмовнику/співрозмовниці* [29, с. 3, 8, 11, 12, 17, 21, 37, 57, 60, 61, 85, 122, 140].

Ідеться не лише про невідповідність цієї ситуації сучасним мовним нормам, але й про свідоме нав'язування підліткам ідеологем, які деформують у них розуміння статевої, національної та громадянської ідентичності. Відома науково обґрунтованими працями з викриття людиноненависницької ідеології «гендеру» соціолог Г. Кубі трактує такі дії як «феміністичне згвалтування мови» й описує його так: «Важливим інструментом зміни основних уявлень про цінності в певній культурі є мова. Зміни в мові відбуваються на двох рівнях: по-перше, через втручання в граматику, а по-друге, через інакше тлумачення понять... Вживання форм чоловічого роду для позначення обох статей (громадяни, друзі, християни) таврується як «сексистське вживання мови». Нав'язується вживання подвійних форм: громадяни – громадянки, друзі – подруги, християни – християнки» [27, с. 13]. Фахово негативну оцінку цьому явищу дала й світлої пам'яті І. Фаріон [див.: 43].

Другий недолік полягає в тому, що в частині висвітлення релігійних аспектів етики автори коментованого підручника не забезпечили дотримання такого критерію, як системність, науковість, доступність навчальної інформації. Інформація подана не об'єктивно, не відповідно до сучасних наукових теорій, концепцій і без урахування різноманітних поглядів на питання, що порушені. Між поняттями та фактами відсутні логічні зв'язки, що не забезпечує розуміння навчального матеріалу як складника єдиної системи, а не окремих, незв'язаних фактів.

Так, зокрема, автори підручника стверджують, що «Біблія, яка містить християнське розуміння унікальності людини, називає її "образом Божим". Проте богослови по-різному описують і пояснюють, що саме є образом Божим» [29, с. 18]. В чому полягають відмінності поглядів теологів на порушене питання? Як п'ятикласники мають розуміти його суть? Запитання, на які автори коментованого підручника не дали відповіді, а лише створили ситуацію невизначеності.

На нашу думку, розкриваючи описану тему, вони повинні були: а) процитувати Святе Письмо; б) дати компетентне роз'яснення, базоване на фахових джерелах. Ось як, наприклад, це мало б виглядати: «І створив Бог людину за образом Своїм, за образом Божим створив її; чоловіка й жінку створив їх» (Буття. Перша книга Мойсеєва 1:27) [3]. Як пояснюють Д. Гудінг і Дж. Леннокс, «Біблійна істина про те, що чоловіки і жінки були

створені за образом і подобою Божими, означає, що ми також є особистостями; ми здатні підтримувати особисті стосунки не лише один з одним, а й з нашим особистим Творцем у тих рамках, які Він окреслив у Своїх Заповідях» [11, с. 64].

Не витримує критики й твердження авторів: *«На основі праць давньогрецьких філософів християнські богослови склали новий перелік чеснот, до якого увійшли доброчесність, стриманість, щедрість, старанність, терплячість, лагідність та покірливість. Саме ці якості вважали головними позитивними рисами людини»* [29, с. 18, 33]. Авторам слід було б знати та відповідно донести до п'ятикласників інформацію про те, що: *«в основу духовно-морального виховання особистості покладені християнські чесноти Віра, Надія, Любов»* [20, с. 6]; *«чотири чесноти відіграють визначальну роль. Тому їх називають «головними»; усі інші чесноти групуються навколо них. Це: розсудливість, справедливість, мужність, стриманість. «Коли хтось любить справедливість, то плоди її трудів – чесноти, бо вона навчає поміркованості, розсудливості, справедливості й мужності»* (Муд. 8:7). Під іншими назвами ці чесноти оспівані в численних місцях Святого Письма», – навчає Катехизм католицької церкви [17], і саме джерелом такого рівня експертності повинні були послуговуватись автори коментованого підручника.

Наведені приклади доводять, що такі предмети, як «Культура добросусідства», «Етика» та їм подібні, не містять науково обґрунтованої інформації про життєво важливі в умовах України релігійні основи духовності, а тому не мають підстав слугувати альтернативою предметам «Християнська етика», «Релігійна етика» та їм подібним. Водночас вважаємо за доцільне доповнити зміст «особливостей програми курсу «Етика» Концептуальних засад текстом: *«обов'язкове інформування учнів про християнські духовні, моральні і культурні цінності Українського народу»*. Наша пропозиція обумовлена тим, що переважна частка громадян України ідентифікують себе як християни. Зокрема, за результатами всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус», Київський міжнародний інститут соціології провів у липні 2022 року, 85 % учасників дослідження вважають себе християнами [13].

Наведені вище приклади поєднання в одній галузі «Етика та предмети морального спрямування» освітніх програм християнського й атеїстичного (секулярного) спрямування є віддзеркаленням ситуації, описаної провідними у царині християнської педагогіки науковцями та практиками, до числа яких належать О. Вишневський, О. Кислашко, І. Сіданіч.

«Сьогодні стоїмо перед вибором одного із трьох можливих варіантів стратегії виховання, – пише О. Вишневський. – Вони такі:

а) *християнсько-ідеалістична стратегія*, що ґрунтується на вірі в Бога, в абсолют Добра. Вона визнає гріховну слабкість людини і ставить собі за мету допомогти їй стати морально кращою. Головним предметом уваги тут є розвиток сумління людини, що застерігає її від зла, вказує їй на вчинений проступок щодо моралі, який трактується як гріх. Зразком вихованості в цій стратегії є людина, яка служить Богові і Батьківщині і яка в своїй діяльності вічно прагне до добра на землі і відповідно визначає свої вчинки...

б) *антихристиянсько-ідеалістична стратегія*, що... своїм божеством обирає класову чи расову ідею і вірі в неї підпорядковує всі інші цінності. З моральних вимог, зокрема, знімається печатка недоторканості й божественності, які оголошуються категоріями релятивними («класовими» тощо). Категорія гріха, як, зрештою, і сумління, в традиційному сенсі заперечуються. Людині дозволено робити зло, якщо це веде до реалізації Головної Мети. Згадаймо слова Гітлера: «Солдати, я звільняю вас від химери моралі!» і л на: «Моральне все, що відповідає інтересам робітничого класу». Зразком такого виховання є людина, яка готова сліпо вірити у вище призначення свого класу, своєї партії чи своєї нації задля цього вбивати інших і самій загинути, якщо виникає потреба. Боротьба стає культом відповідне поняття і термін переносяться навіть на іноді несподівані сфери життя («боротьба за мир», «боротьба за врожай», «боротьба за чистоту», «боротьба за збереження природи» тощо).

в) *прагматична (антропоцентрична) стратегія* виховання... також ґрунтується на вірі, але предметом її є не Бог, а Людина, що розглядається як «вінець» сліпої, ніким не керованої еволюції, як цар і володар Всесвіту. Філософським підґрунтям цієї стратегії є теорія Дарвіна, біхевіоризм і споріднені з ним філософські доктрини, а в педагогіці – концепція Дьюї.

Людина сприймається тут такою, якою вона є, а мета виховання – допомогти їй вижити в цьому шаленому світі. Віра в Бога не заперечується, але права людини ставляться, як правило, вище будь-яких цінностей. Поняття сумління, що покликане обмежувати демонічні гони в людині, відсувається на периферію уваги.

Зразок вихованості в річищі такої стратегії передбачає соціальну коректність, підприємливість, високе почуття гідності, життєвий успіх, силу. Прагматична стратегія виховання позбавляє людину залежності від Вищого Авторитета. Вона сама собі господар, а звідси – має право сама собі й усе дозволяти. Цей антропоцентризм породжує образ супермена, який все може і якому все дозволено. Людина більше не орієнтується на волю Бога, а тому дозволяє собі робити зло, потурає своїм матеріальним і сексуальним інстинктам. Зрештою, як це характерно для сатанізму, нерідко герой (супермену вбиває людей і руйнує все навколо себе нібито

для торжества добра на землі. Проте, все тут є: і культ сили, і зневага до слабшого, і нестриманість нищих інстинктів людської натури, і зневага до ідеалів добра, і знецінення духовних вартостей» [6, с. 37–38].

На ідеях антропо- чи людиноцентризму будується *теорія гуманізму*, що, як зазначають *О. Кислашко й І. Сіданіч*, «є антихристиянським напрямком: Гуманізм обожнює людину, поклоняється творінню замість поклоніння Творцю» [19, с. 46].

За усталеною традицією 30.08.2024 р. МОН видало *«Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році»* (далі – ІМР 2024/2025), підготовлені спільно з Державною науковою установою «Інститут модернізації змісту освіти», Державною установою «Український інститут розвитку освіти», Інститутом педагогіки Національної академії педагогічних наук України й адресовані Департаментам (управлінням) освіти і науки обласних, Київської міської (військових) державних адміністрацій, закладам післядипломної педагогічної освіти [36].

У ІМР 2024/2025 предмети духовно-морального спрямування (далі – ДМС) згадані як належні до галузі «Курси соціального, емоційного та етичного спрямування».

З-поміж рекомендованих МОН для використання в освітньому процесі – модельна навчальна програма для ЗЗСО *«Духовність і мораль в житті людини і суспільства. 5-6 класи»* (авт. Жуковський В. М., Сіданіч І. Л., Гришук Д. Г., Губеня І. І., Лахман Н. М.). Навчальне навантаження на тиждень для вивчення відповідних їй курсів передбачає 0,5 години. Заклад освіти може планувати вивчення певного навчального предмета або інтегрованого курсу концентровано, протягом одного семестру. МОН вважає за доцільне включати ці курси у розклад саме в першому семестрі, ураховуючи їхню адаптаційну спрямованість.

Згідно з ІМР 2024/2025 навчальні заняття з предмета «Духовність і мораль в житті людини і суспільства» можуть бути схожі на дослідницьку лабораторію, дискусійний клуб, де кожен кожна учень має змогу індивідуально чи в групі дослідити ті чи інші проблеми, висловитися, поміркувати вголос, поділитися враженнями та власним досвідом. Варто якнайширше залучати життєвий досвід учнів, спонукаючи їх до активного спілкування з родиною, близькими та оточенням.

Один-два уроки в навчальному році можна проводити як родинні / шкільні свята, під час яких діти не просто демонструють власні досягнення в царині навчального матеріалу, а спілкуються зі своїми батьками / представниками родини / близькими дорослими та представниками сімей однокласників, учителями, запрошеними особами.

Це відкриває перспективу позаурочної діяльності учнівства, наприклад у реалізації групових проєктів.

Викладати курси морального спрямування можуть педагогічні працівники за умови проходження ними відповідної методичної підготовки.

Як зазначено в ІМР 2024/2025, освітньою метою курсу «Духовність і мораль в житті людини і суспільства» є розкриття змісту духовності та моралі, особливостей і цінностей духовної і моральної поведінки особистості в сім'ї, класі, громаді, державі, природі та формування відповідних компетентностей.

Інші курси ДМС можуть вивчатися за рахунок варіативного складника в початковій школі, а також у 8-11 класах.

Такі курси мають світоглядне, культурне та освітньо-виховне спрямування й не є вченням віри, не ставлять за мету залучення до певної конфесії, не включають релігійних обрядів. Зміст курсів ДМС не передбачає катехизацію, неприпустимим є нав'язування вчителем дітям власних поглядів у ставленні до тих чи інших Церков, примусу дітей до молитви під час уроків, відвідування церковних служб тощо.

Вивчення зазначених курсів у ЗЗСО потребує письмової згоди батьків учня та відповідної підготовки вчителя.

Відповідно до чинного законодавства України викладати такі курси можуть особи, які мають педагогічну освіту та документ про проходження відповідної курсової підготовки. Курси ДМС потрібно викладати в тісній співпраці з батьками, інформувати батьківську громадськість, надавати їй можливість відвідувати навчальні заняття й позакласні заходи з курсу.

Суттєвою проблемою ІМР 2024/2025 щодо предметів ДМС є наявний в них деструктивний складник.

Йдеться про те, що МОН рекомендує ЗЗСО використовувати в організації викладання предметів ДМС створений Європейським Центром імені Вергеланда спільно з Радою Європи і перекладений українською мовою посібник «Дороговкази. Політика і практика вивчення релігій і нерелігійних світоглядів в інтеркультурній освіті» (далі – «Дороговкази»). МОН декларує, що мета цього посібника – допомогти розробникам освітньої політики, школам, педагогічним навчальним закладам, а також усім іншим учасникам освітнього процесу втілити в життя в конкретних державних, регіональних та місцевих контекстах Рекомендації СМ/Rec(2008)12 Комітету Міністрів для держав-членів Ради Європи про релігійний вимір і нерелігійні переконання в інтеркультурній освіті від 10.12.2008 р. (далі – Рекомендації СМ/Rec(2008)12).

Проаналізувавши зміст Рекомендацій СМ/Rec(2008)12 і «Дороговказів» українською, виданих українською мовою та в оригіналі, зазначаємо таке.

По-перше, назви Рекомендацій СМ/Rec(2008)12 і «Дороговказів» вказують на те, що вони стосуються інтеркультурної освіти. Натомість українське законодавство, в тому числі освітнє, не визначає своїм складником інтеркультурну освіту. Відповідно не є інтеркультурною освітою і викладання предметів ДМС як складова національно-патріотичного виховання. Воно спрямоване на впровадження в систему освіти традиційних для України християнських цінностей і виховання учнів як громадян, які ідентифікують себе з українською державою, історією, культурою та традиціями українського народу та водночас виховання в них поваги до свободи совісті, релігійних і світоглядних переконань інших людей.

По-друге, Рекомендації СМ/Rec(2008)12 передбачають, що освітньою умовою є визнання прав людини як цінностей, що стоять за межами релігійного й культурного різноманіття. Ми вважаємо це твердження науково некоректним, адже саме «завдяки християнству сформовано основоположні принципи моральності й етичності, які в умовах громадянського суспільства та соціальної держави є головними гарантами дотримання особистих прав і свобод громадянина, а також морально-духовного розвитку суспільства» [28, с. 110].

По-третє, Рекомендації СМ/Rec(2008)12 і відповідно «Дороговкази» передбачають міждисциплінарний підхід до освіти в галузі релігійних, моральних і суспільних цінностей повинен підтримуватися з метою розвитку сприйнятливості до проблем прав людини (зокрема гендерної рівності)». У «Дороговказах», з одного боку стверджується, що учителі повинні підтримувати права людини». З іншого боку, ставиться запитання: як вони можуть зробити клас «безпечним простором» для тих учнів і їхніх батьків, які не згодні з деякими ліберальними поглядами... на гомосексуальність, гендерну нерівність, відображеними в законодавстві про права людини? У таких випадках, – стверджується в «Дороговказах», – слід розрізняти право дотримуватися певних поглядів, які можуть не відповідати деяким принципам прав людини, і обов'язок / відповідальність діяти згідно з правилами чи законами, що стосуються прав людини. На нашу думку, в такий спосіб Рекомендації СМ/Rec(2008)12 і «Дороговкази», пропагуючи гендерну (ЛГБТ) ідеологію, дезорієнтують учнів, їхніх педагогів і батьків щодо буцімто здатної до мінливості статевої ідентичності людини та гомосексуальної практики як нормальної.

Усе це ми вважаємо неприпустимим в діяльності закладів освіти. У своєму рішенні Конституційний Суд України констатував, що принцип

правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності [44]. Цьому принципу відповідають слово «стать» і правові норми, які його містять, а евфемізм «гендер» і похідні від нього поняття – ні. Як зазначила провідний український вчений, психолог (теоретик і практик) Л. Гридкевець, «*під приводом «гендерної рівності» розробляються і впроваджуються програми андрогінного виховання особистості, що попри декларацію «відкритості» щодо своєї і протилежної статі, є вихованням безстатевим, егоцентричним*» [9].

Звертаємо також увагу на те, що за фактом всі рекомендовані МОН програми ДМС («Духовність і мораль в житті людини і суспільства»; «Основи християнської етики» й інші) базуються на *християнському світогляді*, відносно якого *гендерна ідеологія є ворожою*. Варто так само враховувати, що *Угодою про співпрацю між МОН України та ВРЦіРО від 25.08.2021 р. передбачено «недопущення закладення у навчальну літературу та навчальні програми положень, що суперечать традиційним сімейним цінностям українського народу, несуть загрозу знецінення інституту сім'ї, материнства і батьківства та позбавляють сім'ю, відповідальне материнство і батьківство значення виховного ідеалу»* [39].

По-четверте, «Дороговкази» стверджують, що вони можуть використовуватися для: початкової та безперервної підготовки вчителів; цільової консультації учнів, батьків, учителів, розробників освітньої політики; співпраці на європейському рівні, включно з програмами підготовки вчителів, координованими *Європейським Вергеланд Центром*. За результатами проведеного нами моніторингу контексту сайту Європейського Центру імені Вергеланда, встановлено, що він містить низку публікацій на кшталт «ми підтримуємо спільноту ЛГБТК+ у всьому світі. # гордість» (Переклад з оригіналу англійською «we stand with the LGBTQ+ community around the world. # pride». – Авт.) [46; 47], якими *пропагується гендерна (ЛГБТ) ідеологія, відтак пропонувати українським освітянам співпрацю зі згаданим центром не варто*.

У зв'язку з цим рекомендуємо ЗЗСО, їхнім педагогічним радам і педагогічним працівникам, користуючись академічною автономією у питаннях організації виконання освітньої програми, навчального плану й освітнього процесу:

- відкинути пропозицію МОН використовувати у для викладання предметів ДМС «Дороговкази», бо останні суперечать вимогам українського законодавства та принципу правової визначеності, викривляють науково встановлене співвідношення між християнською релігією та правами людини, пропагують гендерну ідеологію й відтак несуть загрозу вихованню дітей;

- звернутися до МОН із пропозицією не включати «Дороговкази» до змісту Методичних рекомендацій на подальші навчальні роки;
- врегулювати діяльність МОН із підготовки Методичних рекомендацій, які стосуються навчальних програм ДМС, так, аби вони враховували найкращі практики впровадження відповідних навчальних предметів й убезпечили б результат такої підготовки від описаних вище й інших можливих недоліків.

Слушною видається нам думка, яку висловив *Д. Гришук*: «перед освітянами вимальовується вкрай важливе завдання – захистити на високому теоретичному та практичному рівнях фундаментальні основи українськості». Воно, зокрема, полягає «у доведенні на теоретичному та практичному рівнях антинародної, антидержавницької, ворожої до подальшого особистісного та національного поступу суті неомарксизму (фемінізм, гендерна ідеологія, космополітизм, комуністична економіка, абсолютна роль держави в житті особистості).

Перед освітянським середовищем стоїть завдання на доступній широкому загалу мові довести небезпеку західних ліберальних цінностей, які по своїй суті є на руку московії, бо результатом їх є творення «м'якого та безхребетного» народу, без внутрішніх цінностей, з відривом від свого роду та своєї унікальної національної історії, який неспроможний захищати свою країну, бо «його країна – увесь світ» та «його тіло – це його діло» [10, с. 210].

Високого рівня якості виховання духовно-моральних цінностей на християнських цінностях можна досягти, озброївшись належною навчальною літературою, створеною для реалізації певних освітніх програм. Якщо це забезпечення низькопробне, то годі очікувати на вагомні результати.

У 2025 році на грифування до МОН *Г. Красікова й Н. Красікова* як автори подали проєкт видання «Християнська етика в українській культурі: мир, злагода та спільна праця : навч. посіб. для учнів 7 класу» (далі – Посібник ХЕУК2025). На виконання доручення Українського інституту розвитку освіти, відповідального за організацію роботи щодо здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам, організацію розгляду об'єкта грифування, ми провели первісну та повторну (після доопрацювання) експертизу згаданого об'єкта грифування.

Згідно з нашими експертними висновками [24; 25], наданими відповідній комісії МОН ми рекомендували їй *відхилити заявку щодо грифування Посібника ХЕУК2025 через його невідповідність усім 9-м із 9 груп критеріїв*, склад яких: «академічна доброчесність в інтелектуальних творах»; «відповідність державним стандартам освіти»; «системність,

науковість, доступність навчальної інформації»; «мова текстів (відповідність сучасним мовним нормам, як-то: точність; логічність; лаконічність; чистота; виразність; доступність)»; «система завдань»; «візуальні засоби»; «наявність додаткових матеріалів і ресурсів».

У експертних висновках йдеться, зокрема, про таке:

- у змісті посібника виявлені чужі ідеї, розробки, твердження, відомості, але посилання на відповідні джерела інформації не завжди наявні. Здебільшого джерела плагіату не належать до фахової, наукової педагогічної літератури, що понижує професійну якість посібника;

- безапеляційне твердження авторів посібника про те, що «дружба завжди буде найважливішою цінністю», спотворює уяву здобувачів освіти про ієрархію цінностей у християнстві, де першість належить любові;

- автори посібника не розкрили такі визначені державними стандартами освіти ціннісні орієнтири, як: академічна доброчесність становлення вільної особистості та самостійність; патріотизм;

- посібник містить окремі твори авторів української літератури, але ця інформація розмита надмірними прикладами взірців іноземної культури на тлі ігнорування творів духовних взірців й інтелектуалів української нації;

- посібник, гіперболізуючи евфемістичне поняття «толерантність», не формує у здобувачів освіти інформаційно-комунікаційну компетентність;

- наявне в змісті посібника речення «Не можливо в похилому віці починати вчитися» суперечить такому складнику компетентнісного потенціалу соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі, як «навчання впродовж життя»;

- посібник надто широко ілюструє навчальний матеріал зразками зарубіжного мистецтва, ігноруючи водночас інформацію про українських корифеїв музики. Практично не представлений християнський погляд на внесок в українську національну культуру представників педагогіки, мистецтва храмової архітектури та театального мистецтва;

- автори посібника не забезпечують 7-класників установленими Державними стандартами освіти щодо освітньої галузі посібника базовими знаннями про цінність життя, вікові зміни організму як ознаку дорослішання, репродуктивне і сексуальне здоров'я, культуру і сексуальність; джерелами для аналізу впливу народних традицій, інших (окрім літератури) видів українського мистецтва на формування власної й інших осіб здоров'я, безпеки, добробуту;

- посібник містить оповідання К. Паустовського «Старий кухар» попри те, що висновок Українського інституту національної пам'яті дає підстави віднести цю інформацію до такої, що стосується Російської Федерації та не має бути використана в об'єкті грифування;
- навчальний матеріал посібника переважно розрахований не на підлітків, а на учнів початкових класів і відповідно в його змісті бракує врахування емоційного і соціального розвитку 7-класників на відповідних етапах навчання;
- автори не адаптували навчальний матеріал посібника до викликів російсько-української війни, що суттєво знижує здатність формування української національної та громадянської ідентичності у 7-класників.

З поміж численних (близько 50) наших експертних зауважень і рекомендацій, які були належно обґрунтовані та не спростовані ні відповідною Комісією, ні авторами Посібника ХЕУК2025 останні врахували лише поодинокі з них. Зокрема, прибрали цитати та твори, що є джерелами пропаганди рашизму: «Святителя Ігнатія Бренчанінова», «Святого Севастіана Карагандинського», Антона Параскевина.

Здійснюючи експертизу Посібника ХЕУК2025 як об'єкта, заявленого на грифування, ми ознайомились і з аналогічними, грифованими МОН програмами та посібниками тих самих авторів Г. Красікової і Н. Красікової, які видані 5 і більше років тому. Констатуємо: їхній зміст без суттєвих змін повторюється в так званих нових програмі та посібнику, рівень їхньої якості незадовільний. У цих виданнях так само наявні численні випадки плагіату, пропаганди «руського міра», мовних норм, невідповідності навчального матеріалу віковим особливостям підлітків, брак інформації національно-патріотичного спрямування тощо.

Описана ситуація потребує консолідації батьків учнів, науковців і освітян, педагогічних працівників, представників церков, релігійних організацій і відповідних неурядових організацій, компетентних і відповідальних експертів. Ми не маємо сліпо радіти підручнику з назвою, що тішить наше християнське серце. Варто ретельно досліджувати зміст видань, які пропонуються для виховання духовно-моральних (християнських) цінностей у дітей і молоді та вживати належних заходів, аби витвори недоброчесних і некомпетентних авторів не потрапляли на освітній ринок. Це важливо для захисту школярів і їхніх батьків від неякісних освітніх послуг. Це потрібно для ефективного розвитку справжньої християнської педагогіки як ціннісно-виховної та науково-навчальної галузі.

Досвід процесу організації та впровадження предметів ДМС на християнських цінностях відносно повно щодо закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної, післядипломної освіти та частково

щодо вищої школи представлений у працях, М. Євтуха, В. Жуковського, С. Стефанюк [14, Жуковський В. Духовно-моральне].

Водночас у науковій, педагогічній літературі *бракує*, на жаль, *творів із експертного, критичного, об'єктивного, ретельного аналізу змісту освітніх програм, навчальних і методичних посібників і підручників з предметів ДМС*. Брак таких досліджень уможливив появу на вітчизняному українському ринку поряд з якісними програмами та літературою продукції, що за своїм змістом не відповідає задекларований цілі: духовно-моральному вихованню дітей і молоді на християнських цінностях як стрижневою наряду національно-патріотичного виховання покоління, що зростає.

Описана ситуація стосується не лише рівня загальної середньої, але й *вищої освіти*. Проаналізувавши зміст освітніх програм і методичних рекомендації із предмета «Основи християнської етики і моралі», що їх оприлюднили на своїй сайтах Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Тернопільський національний педагогічний університету імені Володимира Гнатюка, Харківський національний медичний університет, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, ми виявили, зокрема, такі типи, притаманні окремим із них *недоліки*:

- порушений принцип поза- або міжконфесійності змісту об'єкта аналізу, акценти зміщені в бік православ'я;
- наявність у переліку рекомендованих джерел інформації, яка стосується Російської Федерації;
- невиховна спрямованість. Студентам запропонований огляд історії виникнення та розвитку християнства на українських землях замість розкриття сутності біблійних цінностей, оскільки автори відповідних програм і методичних рекомендацій і викладачі – фахові історики, а не педагоги, що пройшли належну підготовку.

Для зміцнення позицій усіх освітян, зацікавлених у вихованні покоління, що зростає, на християнських цінностях, варто, на нашу думку, розглядати цю справу з позицій *виховання української духовної культури у дітей і молоді, в якому християнський аспект посідає чільне місце*.

У зв'язку з цим нашу увагу привернула дисципліна «Основи духовної культури» (далі – ОДК), автором і викладачем-лектором якої значиться д-р екон. наук, проф. *В. Компанієць* [Силабус]. Її вивчають як предмет ДМС майбутні економісти – першокурсники Українського державного університету залізничного транспорту (далі – УкрДУЗТ).

У ОДК декларується, що вони націлені на: формування у молоді високоморальних національних та загальнолюдських якостей, патріотичної та громадянської свідомості, ціннісних орієнтирів, які ведуть людину шляхом пізнання Істини, Добра, Справедливості, Краси»; формування та розвиток компетентностей студентів, які сукупно відносяться до загальнокультурних, ціннісно-сміслових, особистісного самовдосконалення, навчально-пізнавальних, творчих, інформаційних, комунікативних.

ОДК мають 3 змістові частини: 1-ша присвячена вивченню взаємозв'язків між релігією та духовною культурою людства у межах соціокультурної (цивілізаційної) парадигми, розкриттю особливостей світових релігій, питанням пошуку сенсу життя з позиції релігійного та нерелігійного світоглядів, філософських систем думок; 2-га – вивченню питань історії становлення та особливостей духовної культури *нашого* народу, впливу біблійних цінностей на розвиток духовної культури людства, взаємозв'язку людської діяльності (у т.ч. науки) та релігії; 3-тя – вивченню змісту та дії духовно-морального закону, основ антропології людини з позиції християнського світогляду, закономірностей духовно-морального життя людини, формуванню сімейних цінностей та стосунків, осмисленню викликів сучасної культури та тактики духовної безпеки.

Силабус ОДК породжує запитання: чому в ньому 5 разів ужили словосполучення «нашого народу» та жодного разу – «українського народу». Суттєвий недолік ОДК – *порушення засади позаконфесійності* через надання переваг одній конфесії, на що вказують ось ці фрагменти в змісті його Силабусу: «здатність обґрунтовувати значення православної віри для розвитку культури, нашого народу і держави»; «вплив біблійних, у т.ч. православних цінностей на формування духовної культури людства»; «православ'я як культуuroстворююча релігія»; «духовна культура православної цивілізації»; «вплив православ'я на культуру Русі»; «перерахуйте властивості і потреби: тіла, душі, духу людини (відповідно до православної антропології)»; «види любові або як проявляється любов на різних рівнях (відповідно до православної психології)»; «які обов'язки існують у чоловіка і жінки в православній родині?».

Ми виявили, що деякі з цих фрагментів мають *російське походження*. Наприклад, «православие как культуuroобразующая религия» («православ'я як культуuroстворююча релігія») – в активному обігу *О. Осипова*. Цей «російський православний богослов, педагог і публіцист, доктор богослов'я, заслужений професор Московської православної духовної академії і семінарії» *внесений до санкційного списку* «церковних діячів, які системно й активно підтримують війну проти України,

легітимізують військове вторгнення та геноцид Українського народу збройними силами Російської Федерації» [38].

Стосовно таких персон існує й чітка *позиція Парламентської Асамблеї Ради Європи*: «Ієрархія Московського патріархату Російської православної церкви, включаючи Патріарха Кирила, пропагує ідеологію «Руського міра», оголошуючи війну проти України та «сатанинського» Заходу «священною війною всіх росіян», закликаючи православних вірян пожертвувати собою за свою країну.

Асамблея обурена таким зловживанням релігією та спотворенням християнської православної традиції режимом Володимира Путіна та його посередниками в ієрархії Московського патріархату. Асамблея засуджує таку риторику та наголошує, що підбурювання до злочину агресії, геноциду та воєнних злочинів саме по собі є злочином. Асамблея закликає всі держави ставитися до Патріарха Кирила та російської православної ієрархії як до ідеологічного продовження режиму Володимира Путіна, співучасника воєнних злочинів і злочинів проти людяності, скоєних від імені Російської Федерації та ідеології «Руського міра».

Ми виявили також, що закладені автором у Силабусі ОДК *елементи пропаганди ідеології «Руського міра»* під виглядом «православ'я» реалізуються у підготовлених нею ж *Методичних вказівках до практичних занять і самостійної роботи з ОДК* [30]. У них, зокрема, рекомендують: подивитися лекцію вже згаданого професора О. Осипова та проаналізувати відеобесіди нині так само підсанкційного протоієрея Андрія Ткачова», почитати їхні книги, та скористатися низкою інших зареєстрованих у РФ і в Україні електронних і друкованих ресурсів, чимало з яких нині заборонені за рішеннями суду, Ради національної безпеки і оборони України, інших державних органів. Студентам пропонують як джерела духовної культури твори О. Пушкіна, Ф. Достоевського та низки західноєвропейських митців, але оминають увагою духовних взірців української нації.

Отже, за нашими оцінками, *зміст і методичне забезпечення курсу ОДК містять ознаки невідповідності державним стандартам освіти, завдання шкоди вихованню першокурсників УкрДУЗТ як громадян України та загрози інтересам національної безпеки української держави.*

Варто, спираючись на дані науки, розширити межі пізнання історії про формування духовної культури українців, аби мати уявлення про її джерела та традиції, що передували події Хрещення Руси-України.

В зв'язку з цим вважаємо актуальною пропозицію *І. Беда* про відмову від терміна «язичництво» в українській науковій традиції [1]. Вона суголосна з позицією провідників української церкви, освіти та науки, авторів ґрунтовних досліджень дохристиянських вірувань, звичаїв і

традицій українців Івана Огієнка та Степана Ярмуса, з результатами яких доцільно, на наш погляд, ознайомлювати здобувачів освіти.

С. Ярмусь вважав, що ми «повинні віддати належне великому Генієві наших предків за всю дохристиянську культуру, за їхню духову спадщину і то в усьому її об'ємі, змісті і формах. Не можна бо забувати, що цей наш первісний духовий Геній – це віковичний дар Божий нашому народові, даний нам для життя, для здорової орієнтації, для розвитку, – для ущасливлення дочасного і блаженства – вічного» [45, с. 37].

Водночас *маємо нині пильнувати*, щоб в систему вітчизняного навчання та виховання не проникали ідеї поширених на теренах сучасної України псевдорелігійних утворень, які називають себе єдиними патріотами, носіями єдино української віри, виразниками інтересів української нації та безпідставно ототожнюють себе зі згаданим, дохристиянським періодом становлення духовної культури українців. Про це застерігав на сторінках газети «Наша Віра» її головний редактор, політв'язень радянської доби *Євген Сверстюк*: «Це велика біда для народу, коли є велика кількість напівосвічених людей, що можуть прийняти декларативний, по суті, гротескний патріотизм за справжній, а антирелігійність і войовниче антихристиянство за нову релігію» [8].

Згідно з *І. Огієнком* культура буває потрібна: духовна; соціальна; матеріальна. Літературу; науку; мистецтво він вважав трьома найважливішими ділянками української духовної культури, що розвивалася під надзвичайно великим впливом християнства передовсім зусиллями Української церкви [32, с. 203].

Давню й середньовічну українську літературу створили представники духовенства, а місцем її постання були найчастіше монастирі та кафедральні собори як осередки тодішньої української духовної культури. *І. Котляревський*; *І. Нечуй-Левицький* і багато інших українських письменників є вихідцями з духовного середовища.

Натомість *російська література*, як пише *І. Огієнко*, пересякнена виразним презирством до всього духовенства, непошаною до церкви. Ці спостереження набувають особливої актуальності в умовах нинішньої російсько-української війни як характеристика людиноненависницької сутності рашизму.

Він виокремив такі найважливіші форми «старшої нашої літератури» як: *церковна проповідь; стара українська лірика; українська драма*.

Описуючи другу ділянку української духовної культури, якою є наука, *І. Огієнко* звертає увагу на такі її складники, як: *граматики словники, правопис; історія; філософія, бібліотеки, школи та школи вищого типу (академії)*.

Описуючи ж третю ділянку української духовної культури, якою є мистецтво, він звертає увагу на такі її складники, як: церковний *спів*, українська народна пісня, українські народні думи; церковні *малярство*, *різьбарство* й *зовнішня оздоба*; *українська книжка*.

«Отож, як бачимо, головним творцем української культури за всі віки аж до віку XIX була церква в особах її служителів. Й нема такої ділянки в духовній українській культурі, де б не попрацювали найбільше особи духовного українського середовища. Більше того, увесь культурно-національний рух в Україні в XVI–XVII віках був головно церковного характеру, а зміст йому надавали найбільше діячі духовного стану. Цієї заслуги нашої церкви перед своїм народом ніколи не забуде історія», – зазначив І. Огієнко. На його думку, «кожний громадянин мусить виховуватись тільки на всенациональних культурних надбаннях, бо вони дадуть йому найбільше духових цінностей» [32, с. 14].

Невичерпним джерелом для ефективного впровадження чинних і майбутніх програм, які базуються на християнських цінностях у закладах освіти, в тому числі підготовки кадрів (вихователів, методистів і вчителів), організації відповідного навчально-виховного процесу, комунікації між усіма його учасниками й убезпечення від шкідливого впливу на нього з боку деструктивних ідеологій, є науково-педагогічна спадщина *Григорія Ващенка* [23, с. 120-121].

Г. Ващенко вважав культуру одним із визначальних чинників у формуванні виховного ідеалу як мети виховання: «виховний ідеал того чи того народу залежить від його державного устрою, світогляду, релігії й моралі, від рівня розвитку культури, від його національних властивостей» [4, с. 11]. Виховний ідеал він розглядав як образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління, як складову етики – про норми поведінки людини [4, с. 41].

Описуючи взаємини між християнством, з одного боку, і наукою й мистецтвом, з іншого, Г. Ващенко доводить, що *розвиток творчих здібностей людини є однією з важливих передумов поширення, поглиблення та вірного розуміння високого вчення Христа*. Про це свідчить ставлення до науки Отців Церкви, богословів середньовіччя і нових часів. «Вони не тільки вивчали Святе Письмо, а й твори старовинних філософів, поетів та істориків, і це допомогло їм сформулювати високі істини християнської науки... Мало того, християнство, як жодна з релігій, сприяло розвитку науки й мистецтва. Без християнства не можливі б були ті великі досягнення, які має людство не тільки в філософії, а і в галузі т.зв. стислих наук. Те ж саме треба сказати й про мистецтво. Данте, Сервантес, Шекспір, Мільтон, Шілер, Гете, Шевченко й Франко в літературі, Рафаель, Мікель Анджело, Леонардо до Вінчі в малярстві і скульптурі, Гайдн, Бах, Бетговен

в музиці, – всі вони в своїй творчості перебували під великим впливом християнства. Нарешті, треба відзначити, що ніде так високо не стоїть шкільництво, як в християнських країнах, і цьому великою мірою сприяє Церква», – резюмує Г. Ващенко [4, с. 68-69].

Водночас актуальними, на нашу думку, є міркування Г. Ващенка про згубну дію, яку завдає особистості наука матеріалістична й атеїстична. «Вона знижує гідність людини, зводить її до стану матеріальної речі, позбавляє її високих ідеалів, матеріалізує життя, робить людину бездушною й жорстокою, а разом з тим і нещасною. Такий же вплив на суспільство має й література, пройнята духом матеріалізму, атеїзму й аморальності. Вона вносить розклад в суспільство. Розпалює в ньому найбрудніші пристрасті, ставить людину нижче тварини. Церква і взагалі християнське суспільство не можуть байдуже ставитись до такої науки й до такого мистецтва. Вони мусять всіма силами боротися з ними, як з великою перешкодою до розвитку Царства Божого на землі», – зауважив Г. Ващенко [4, с. 69].

«Система освіти має відповідати перш за все соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям. У всьому цьому український народ має свої відмінності, що відрізняють його від інших народів», – зазначав Г. Ващенко у своїй праці «Проект системи освіти в самостійній Україні» [5, с. 5].

Автор критикує дореволюційну російську школу за її формалізм і інші хиби та пропонує використовувати досвід організації української школи в період 1917-1923 рр. і західних систем освіти, застерігаючи водночас від сліпого копіювання іноземних зразків.

Відаючи належне фундаторам національної культури та школи: письменнику Б. Грінченку, філологу О. Потебні, педагогам М. Дем'яновському, С. Русовій, К. Ушинському, він рішуче виступає на захист українських мови й інших чинників української національної ідентичності у вітчизняній освіті: «нормальний розвиток культури народу може відбуватися лише на основі національної мови. Коли ж народ губить свою мову, він розкладається»; «школа мусить бути національною не тільки за мовою викладання, а й за його змістом: вона мусить бути зв'язана з народним побутом, традиціями, світоглядом. Тому учитель мусить не тільки давати знання учням і виховувати їх у школі, а повинен також тримати зв'язки з місцевим населенням»; «школа мусить бути для дитини рідною оселею, тим осередком, починаючи з якого учні під керівництвом учителя поступово знайомляться спочатку з рідним селом, його природою і мешканцями, а потім з повітом, губернією, цілою Україною і нарешті цілим світом» [5, с. 10, 12, 13].

Розбудову української школи Г. Ващенко розглядає у контексті боротьби з більшовизмом на фронті військовому, економічному й ідеологічному, де останній є основним. Автор наголошує, що після перемоги не тільки освіта, а й інші царини життя в самостійній Україні можливі лише на засадах християнської ідеології як повній протилежності більшовизму, й окреслює її *основні риси*: «1) визнання Бога як Абсолютної Істини, Добра і Краси, як Творця і Промислителя всесвіту, 2) віра в безсмертність душі людини і перевага духа над тілом, вічного над тимчасовим, 3) визнання абсолютної вартости особистости людини як образу і подоби Божої, 4) визнання, як основи моралі, любови до Бога і ближнього, любови до окремих людей і до своєї батьківщини» [5, с. 10, 12, 13].

Особливу увагу приділив Г. Ващенко питанню *навчання релігії в самостійній Україні*, зазначивши, що в СССР заборона її викладання та переслідування поза школою спричинили розпади родин і неповагу дітей до батьків, поширення розпусти та шпигунства. З вилученням релігійних уроків зі шкіл автор пов'язує і зростання злочинності та розпусти серед молоді й у Франції і США. «Мораль міцно зв'язана з релігією.

Без віри в Бога, як Абсолютну Правду і Добро, мораль губить ґрунт, тоді закони її втрачають абсолютний, категоричний характер, а основним правилом поведінки стає особистий інтерес людини. Отже, при розбудові освітньої системи в Україні все це треба взяти до уваги і включити релігію в шкільний навчальний план, як головну й обов'язкову дисципліну», – резюмував Г. Ващенко [5, с. 39]. Ці слова мотивують до праці сучасного християнина-педагога, позаяк «у своїй викладацькій діяльності вчитель предметів ДМС неодмінно провадить просвітництво через призму християнського світогляду та має бути готовим виконати настанову: «Господа ж Бога святиті у серцях ваших; і будьте завжди готові дати відповідь із лагідністю та благоговінням усякому, хто вимагатиме у вас звіту про ваше уповання» (1Пет 3: 15).

Серед «найважливіших умов доброї постави освіти» Г. Ващенко виокремлює «високий рівень *наукової роботи в галузі теоретичної педагогіки*» [5, с. 40], для чого, за його словами, слід організувати українську академію педагогічних наук, широко залучаючи до участі у її роботі вчителів і досліджуючи продукти праці учнів, що сприятиме й вдумливому ставленню педагогів до дітей.

Водночас Г. Ващенко вважав, що в самостійній Україні варто розгорнути *видавництво педагогічних творів, шкільних підручників, літератури для молоді різного віку*. При цьому, посилаючись на негативний досвід Німеччини, США та Франції, він наголосив на зобов'язанні нашої держави *попереджувати появу літератури та фільмів*

аморального, розкладницького змісту. «Це не буде порушенням свободи, як одної з основ нашої держави. Свобода не може бути необмеженою. Коли вона використовується для злочинів, її треба обмежити», – пояснював Г. Ващенко [5, с. 42].

Неординарними є педагогічні погляди Г. Ващенка на виховання та навчання дошкільнят у самостійній Україні, піклуватися про яке варто, на його думку, ще до народження дитини. Консультації для жінок, що мають стати матерями, – це справа медиків, але після пологів у них «беруть участь і педагоги, або вони провадяться лікарями, що обізнані з педагогікою», – зазначав Г. Ващенко.

Ніщо не здатне замінити малечі материнської любові, втім, як зауважував Г. Ващенко, виховання дошкільнят вимагає ще й знань у галузі педагогіки та дитячої психології. Величезне значення у формуванні характеру дитини дає, на його думку, *співпраця родини й дитячого садочка*, в якому діти засвоюють українські пісні, удосконалюють свою мову, знайомляться з природою й традиціями своєї країни, навчаються українських танців, і в такий спосіб зберігається єдність у напрямках і методах національного виховання [5, с. 43].

Ідею про міцний зв'язок і дії в одному напрямку педагогів і родини Г. Ващенко поширює на всі рівні освіти, кажучи: «Школа мусить виховувати в дітей пошану до батьків і старших, а батьки мусять знати, чого навчаються діти в школі, і створювати їм відповідні умови для виконання шкільних завдань» [5, с. 45]. Він вважав, що *«співробітництву між школою і родинами учнів* мусять в першу чергу сприяти батьківські комітети, що мають існувати при всіх початкових і середніх школах. Крім того, в справі контакту між школами й родинами велику роль можуть відіграти шкільні літературні вечірки, концерти, вистави» [5, с. 46].

Велику роль відводив Г. Ващенко *молодечим організаціям*, вважаючи, що вони мають входити в навчально-виховну систему як одна з важливих її ланок, працювати при кожній школі під керівництвом досвідчених, належно підготовлених і ініціативних педагогів, робити те, що іноді не під силу закладу освіти, спільно розбудовуючи всі галузі культури духової і матеріальної. Їхнє виховне значення він вбачав у активній співпраці молоді, що виховує дух товаришськості, солідарності, дисциплінованості, любов до Батьківщини, прагнення до боротьби за її волю. З цим пов'язаний розвиток ініціативи, здібності орієнтації, сміливості й рішучості.

Г. Ващенко пропонував улаштовувати при таких організаціях: майстерні, де молодь набуватиме технічних навичок у різних галузях праці та матиме змогу розвивати дух винахідництва; дослідні агрономічні станції, де молодь могла б провадити дослід з вирощуванням і

акліматизацією рослин; літературні й мистецькі гуртки для розвитку відповідних здібностей у школярів; музеї для системного зберігання дитячих і юнацьких виробів, газет і малюнків. Крім того, задля зацікавлення суспільства творчою діяльністю молоді Г. Ващенко висунув ідею про систематичне проведення виставок продуктів молодечої творчості у Києві, й інших великих містах України [5, с. 45-47].

Пропонуючи власне бачення на систему освіти в Україні, Г. Ващенко застерігав: «обов'язком українців є *підготовка* не тільки до збройної боротьби з ворогами нашого народу, а й до *розбудови національної культури після перемоги над ними*. Може статися так, що вороги будуть переможені, а коли прийде справа до мирного будівництва на Україні, наш народ виявить повну невідповідність і це кінець-кінцем може призвести до того, що нами знову опанують якісь спритні чужинці» [5, с. 48]. Для освітян ці слова набувають особливої ваги в умовах повномасштабної війни України з Росією і викликів, спричинених небезпекою прийняття «законів, що підривають основи морального і фізичного здоров'я особистості, сім'ї, суспільства, пропагують гендерну ідеологію, сприяють поширенню аморальності, несуть загрозу збереженню інституту сім'ї та засадничим цінностям українського народу» [40].

Подальші перспективи виховання духовно-моральних (християнських) цінностей у здобувачів освіти всіх рівнів убачаємо в розширенні сфери його охоплення через розробку й упровадження національної освітньої програми виховання духовної культури, що бере свої витоки з дохристиянських часів, творчо розвиває ідеї духовно-моральних взірців української науки, освіти минулого та сучасності й убезпечена від ідеологічно деструктивних впливів на цей процес.

Ідеться про *створення наскрізного й універсального науково-освітнього напрямку «Духовна культура України», інтегрованого в освітні процеси закладів дошкільної, загальної середньої, передвищої та вищої освіти, а так само в дослідницьку діяльність закладів науки та освіти, покликаною забезпечити відповідне виховання здобувачів усіх рівнів освіти, а так само вихователів, методистів, учителів і викладачів, адміністративних працівників і науковців.*

Список використаних джерел

1. Бедь В. Про некоректність терміна «язичництво» та відновлення гідності дохристиянської духовності українського народу (богословське есе-роздум). URL: <https://is.gd/lm0HRE> (дата звернення: 01.08.2025).
2. Бех І. Д. *Особистість на шляху до духовних цінностей* : монографія. Київ – Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.
3. Біблія або Вічне Євангеліє. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Київ, 2022.
4. Ващенко Г. *Виховний ідеал*. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 191 с.

5. Ващенко Г. *Проект системи освіти в самостійній Україні*. Мюнхен, 1957. 48 с.
6. Вишневський О. І. Система вартостей і стратегія виховання (тезовий виклад). *Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського; упоряд. О. М. Павліченка*. Київ, 1997. С. 35-39.
7. Гентош О. Християнська етика – необхідність чи камінь спотикання. «Слово Просвіти», ч. 44 (369), 02-08.11.2006 р. с. 11. URL: <https://is.gd/r6lb6Z> (дата звернення: 01.08.2025).
8. Григоренко В. Інтерв'ю з головним редактором «Нашої Віри» Євгеном Сверстюком. *Наша Віра. Всеукраїнське видання УАПЦ*. 1992. № 9(24). С. 1.
9. Гридковець Л. М. Гендерорівнісний екстремізм як фактор руйнації родини. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. ст. НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2011. Вип. 27(30). С. 301-311.
10. Гришук Д. Духовність як складова виховного ідеалу особистості. *Духовно-моральні засади розвитку особистості: філософсько-психологічні та педагогічні виміри*: монографія / за наук. ред. М. О. Кириченка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2024. С. 201-214.
11. Гудінг Д., Леннокс Дж. *Людина та її світогляд: у пошуках істини і реальності*. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2007. Т. 3. 480 с.
12. Гузар Л. Стараймося мати загальноукраїнську підставу моральної поведінки, де ми можемо справді знайти один одного, не блукаючи. Релігійне навчання і виховання в Україні: проблеми і шляхи розв'язання. *Національна безпека і оборона*. 2005. № 8. С. 28.
13. Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. *КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1> (дата звернення 01.08.2025).
14. Євтух М. Б., Стефанюк С. К. Духовно-моральне виховання – надійний заслін соціально-психічним девіаціям. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка*. 2014. Вип. 27. С. 48-55. URL: <https://is.gd/SOLjGC/> (дата звернення 01.08.2025).
15. Жуковський В. Духовно-моральне виховання на християнських цінностях у закладах освіти незалежної України. *Духовно-моральні засади розвитку особистості: філософсько-психологічні та педагогічні виміри*: монографія / за наук. ред. М. О. Кириченка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2024. С. 177-199.
16. Журба К., Доукина О. Педагогічні умови виховання підлітків змістових життєвих цінностей у сім'ї. *Теоретичні та методичні проблеми виховання дітей та молоді*. 2021. № 25 (1). С. 110-123. URL: <https://is.gd/CGmGuy> (дата звернення 01.08.2025).
17. *Катехизм Католицької Церкви*. URL: <https://is.gd/yUYHpP/> (дата звернення 01.08.2025).
18. *Катехизис Петра Могили / упоряд.: А. Жуковського; пер. В. Шевчука*. Київ: Воскресіння, 1996. 288 с.
19. Кислашко О. П., Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*: навч. посібник. Київ: Східноєвропейська гуманітарна місія, 2018. 480 с. Бібліогр.: с. 468-480.
20. Кислашко О. П., Сіданіч І. Л. *Християнські чесноти особистості*: навч. посібник. Київ: Духовна вісь, 2017. 448 с.
21. Коменський Я. А. Пампедія. *Філософія освіти: хрестоматія*: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / уклад.: В. О. Огнев'юк, О. М. Кузьменко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 151-158.

22. Концепція курсу «Основи християнської етики» (проект). Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 36. С. 348-357. укр. URL: <https://is.gd/u0Qxec> (дата звернення: 01.08.2025).
23. Кривенко О. (2023b). Актуальність ідей Григорія Ващенка у змісті викладання предметів духовно-морального спрямування у закладах освіти: *Виховання громадянина-патріота в умовах реалізації завдань концепції «Нова українська школа»*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 145-й річниці від дня народження Г. Ващенка, 15.03.2023 / уклад. О. Е. Жосан. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2023. – с. 118-125. URL: <https://tinyurl.com/25wtv5l9> (дата звернення: 01.08.2025).
24. Кривенко О. (2025a). Експертний висновок (комплексна експертиза об'єкта грифування) «Красікова Г., Красікова Н. *Християнська етика в українській культурі: мир, злагода та спільна праця*: навч. посіб. для учнів 7 класу загальноосвітніх навч. закладів». Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 202. с.». URL: <https://is.gd/d8Feym/> (дата звернення 01.08.2025).
25. Кривенко О. (2025b). Експертний висновок про доопрацювання об'єкта грифування (комплексна експертиза об'єкта грифування) «Красікова Г., Красікова Н. *Християнська етика в українській культурі: мир, злагода та спільна праця*: навч. посіб. для учнів 7 класу загальноосвітніх навч. закл. Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 202. с.». URL: <https://is.gd/ywfsdl> (дата звернення 01.08.2025).
26. Кривенко О. Системний підхід до забезпечення якісного впровадження курсів духовно-морального спрямування у закладах загальної середньої освіти. *Духовно-моральні засади розвитку особистості: філософсько-психологічні та педагогічні виміри*: монографія / за наук. ред. М. О. Кириченка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2024. С. 408-434.
27. Кубі Г. *Гендер – нова ідеологія руйнує сім'ю* / пер. з нім. Софії Матіяш, Петра Гусака. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 32 с.
28. Луцький І. Християнство як світоглядне джерело Української держави й права. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2014. Вип. 8. С. 108-113. URL: <https://is.gd/PldqnF> (дата звернення: 01.08.2025).
29. Мартинюк О., Гісем О. *Етика: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків: Вид-во «Ранок». 2022. 143 с.
30. *Методичні вказівки до практичних занять і самостійної роботи з дисципліни «Основи духовної культури»* / уклад. В. В. Компанієць; кафедра економіки та управління виробничим і комерційним бізнесом. Харків: УкрДУЗТ, 2020. 122 с. URL: <https://is.gd/MlR7ev> (дата звернення: 01.08.2025).
31. *Модельна навчальна програма «Духовність і мораль в житті людини і суспільства» для 5-6 класів закладів загальної середньої освіти* (авт.: Жуковський В. М., Сіданіч І. Л., Гришук Д. Г., Губеня І. І., Лахман Н. М.). URL: <https://is.gd/ZAXBeA> (дата звернення: 01.08.2025).
32. Огієнко І. (митрополит Іларіон). *Ідеологія української церкви* / упоряд., авт. передм. і комент. Микола Тимошик; Фондація ім. митрополита Іларіона (Огієнка). Київ: Наша культура і наука, 2013. 448 с. мал., фот. (Запізніле вороття. Серія 2, Зарубіжні першодруки; Т. 11).
33. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / Іван Огієнко. – Київ: Ярославів Вал, 2014. – 56 с.

34. Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігійства: *Наказ Міністерства освіти і науки України від 26.07.2005 № 437*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0437290-05#Text> (дата звернення: 28.05.2025).
35. Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування: *Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 29.06.2006 р. Протокол № 8/1-2*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr8_1290-06#Text (дата звернення: 28.05.2025).
36. Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році: *Лист Міністерства освіти і науки України від 30.08.2024 № 1.1/15776-24*. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffc4c92d2958213439.pdf> (дата звернення: 01.08.2025).
37. Про освіту: *Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 28.05.2025).
38. Про схвалення пропозицій щодо застосування персональних спеціально-економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до представників Російської православної церкви. *Постанова Верховної Ради України від 31.05.2022 р. № 2288-IX*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2288-IX#Text> (дата звернення: 28.05.2025).
39. Рада Церков і Міносвіти підписали угоду про співпрацю з метою виховання дітей і молоді. *Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій*. 2021. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/uccro-and-ministry-of-education-signed-cooperation-agreement> (дата звернення: 28.05.2025).
40. Резолюція Всеукраїнського форуму «Освіта, базована на цінностях» (Другого всеукраїнського з'їзду педагогів із духовно-морального виховання). *Християнська педагогіка в Україні та за кордоном Christian pedagogy in Ukraine and Abroad*. 2021. URL: <https://christianpedagogyukraineabroad.blogspot.com/2021/05/051926obc.html> (дата звернення: 01.08.2025).
41. Рудюк Д. Сьогодні державна школа не відповідає запитам суспільства. Релігійне навчання і виховання в Україні: проблеми і шляхи розв'язання. *Національна безпека і оборона*. 2005. № 8. С. 27.
42. Савчин М. *Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри* : монографія. Дрогобич : ПП «Посвіт», 2019. 232 с.
43. Фаріон І. Фемінітиви: правда про правопис. Youtube.com. URL: https://youtube.com/shorts/t14cM8pw_-w?si=W-Z9xTaXK10mxxgK (дата звернення: 28.05.2025).
44. У справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту»: *Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2017 р. № 2-р/2017*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> (дата звернення: 28.05.2025).
45. Ярмусь С. *Духовність українського народу*: короткий орієнтаційний нарис. Вінніпег-Канада : Волинь, 1983. 227 с.

46. 22 July and Democratic Citizenship Report of Results 2021. *The European Wergeland Centre*. URL: <https://theewc.org/resources/22-july-and-democratic-citizenship-report-of-results-2021/> (дата звернення: 28.05.2025).
47. Reinforcing the role of education in preventing extremism. *The European Wergeland Centre*. 2022. URL: <https://theewc.org/reinforcing-the-role-of-education-in-preventing-extremism/> (дата звернення: 28.05.2025).

ГЛОСАРІЙ / GLOSSARY

Аксіологічний підхід – методологічний підхід, що базується на визнанні цінностей як основи формування духовної культури особистості.

Виховання духовно-моральних цінностей у дітей і молоді в Україні – це наскрізний процес національно-патріотичного виховання духу й моралі, формування досвіду (моделі) поведінки людини у духовній та соціальній сферах, а також у її стосунках з природою, що:

- має випереджувальний характер, відповідає віковим і сенситивним періодам розвитку людини та особистісним її характеристикам;
- ґрунтується на усвідомлених вихованцем цінностях християнської етики як плодів Духа Святого, багатому досвіді поколінь із розбудови творчих взаємовідносин особистості з самою собою, з її оточенням та навколишнім світом;
- становить пріоритет національних інтересів України та забезпечення її національної безпеки;
- спрямований на формування та розвиток духовно-етичних і моральних якостей відповідальної, з усвідомленням балансу між обов'язками та правами, гармонійної, цілісної, правдивої та справедливої, працьовитої та скромної особистості з високорозвиненими почуттями власної гідності та поваги до гідності іншої людини, жертвової любові до батьків, сім'ї, України, поваги до української мови, української духовної культури, традицій Українського народу, його історико-культурної спадщини, шляхетного ставлення до всіх учасників освітнього процесу;
- базується на принципах верховенства права, моральної та соціальної відповідальності, здорового способу життя й усвідомлення його сенсу, цінування життя від зачаття до природної смерті людини, здатності до чесної співпраці, готовності боронити слабших, турбуватися про молодших і немічних, виконувати обов'язок із захисту незалежності та територіальної цілісності України (О. Кривенко).

Духовна ідентичність – внутрішнє самовизначення, зовнішнє сприйняття особистості іншими людьми. Духовна ідентичність людини формується під впливом культури, національних цінностей, релігії, традицій (І. Отамась).

Духовна культура – система цінностей, переконань, моральних принципів та світоглядних орієнтирів особистості, що визначають її

внутрішній світ та проявляються у творчій діяльності та взаємодії з іншими.

Духовна культура – універсальний психосоціальний механізм пробудження до дії сутнісних сил суспільства. Культура як центральна нервова система єднає, збалансовує, гармонізує духовну й біологічну сфери індивідуального людського істота й соціальних утворень, формує волю до життя. *Духовна культура* створює особливий світ цінностей, формує і задовольняє наші інтелектуальні та емоційні потреби. *Духовна культура* – це продукт суспільного розвитку, її основне призначення полягає у продукуванні свідомості. *Духовна культура* як складова загальної системи культури, включає в себе духовну діяльність та її продукти. Характеризується внутрішнім багатством свідомості, ступенем розвитку особистості на основі вищих соціальних цінностей. До складу духовної культури входять пізнання, мораль, виховання, освіта, право, політика, філософія, етика, естетика, наука, мистецтво, література, міфологія, релігія (І. Сіданіч).

Духовна культура – не лише сукупність досягнень у сферах релігії, філософії, науки, моралі, мистецтва, а й внутрішній світ людини, її здатність до співпереживання, пошуку сенсу, творення краси. Вона охоплює цінності, ідеали, переконання, символи, які формують світогляд і визначають моральну позицію особистості. Саме духовна культура забезпечує неперервність культурної пам'яті, єдність поколінь, спадкоємність традицій. Її основою є ціннісні абсолюти – істина, добро, краса – що з античних часів вважаються фундаментом людської духовності (М. Жабляк).

Духовна культура визначається за різними ознаками – як сфера духовної діяльності, яка включає систему освіти, виховання, духовної творчості (заняття наукою, політикою, етикою, мистецтвом, філософією, релігією, правом тощо); як система цінностей та переконань, зразків, стандартів та норм поведінки; як засіб самореалізації особистості або групи у соціальному житті. Крім того, ми також повинні розуміти, що «духовна культура» формує особистість, її погляди, світогляд, ціннісні орієнтації, настанови (Г. Кравченко).

Духовна культура особистості – основа життя, життєве осердя й система орієнтирів у саморозвитку людської особистості, нації, людства, це еволюційна програма, за якою людина самореалізовує себе в часі й просторі, отримуючи випромінювання Всеєдиного Духу і складається, у першу чергу, з ментальної і рефлексивної частин, причому ментальна частина передує рефлексивній. Становлення духовної культури особистості розпочинається з її, культури, ментальної частини, яка

виступає в якості базової, а продовжується рефлексивною частиною, яка є похідною від ментальної і надбудовується над нею. Людинотворча сутність духовної культури особистості визначається не тільки впливом зовнішніх факторів, а й через саморозвиток, самовдосконалення, через комунікацію та спілкування зі світом. Особистість людини та її духовна культура формується в процесі повсякденного спілкування з навколишніми (І. Сіданіч).

Духовна культура українського народу – багатокомпонентний феномен, складниками якого є: загальна та історико-національна обізнаність з етнографією українського народу (національна культура), мовно-мовленнєва грамотність з української мови, мовленнєвий етикет українського народу (мовленнєво-етична культура); позитивна емоційна налаштованість на спілкування нормативною українською мовою, випромінювання душевності; емоційне сприйняття й емоційне переживання взаємовідносин у спілкуванні з іншими людьми; радість спілкування, радість пізнання, емоційно-позитивний стан, емоційна чутливість, емоційне захоплення й емоційне задоволення (емоційна культура); сформовані вищі моральні почуття, чесність, справедливість, дружба, доброзичливість, взаємодопомога, співчуття, непримиренність до зла, ввічливість, скромність, Доброта, Радість, Краса (моральна культура); віра в Абсолют, звернення до християнських чеснот і заповідей Божих, випромінювання їх у своїй поведінці: (Доброти, Радості, Краси, Щирості (духовно-християнська культура)), реалізація громадянсько-патріотичного почуття «Я-громадянин (-ка) України (громадянська культура) (А. Богуш).

Духовна культура – як стратегія спротиву, довела, що Церква та духовна культура стали важливими чинниками національного спротиву. Вони формували моральну платформу ненасильницького, духовного опору агресору; викривали антиєвангельську сутність російської церковної пропаганди війни; роз'яснювали світові суть релігійного геноциду проти української ідентичності; ставали інструментом культурної дипломатії, надії та внутрішнього зцілення. Духовність перестала бути суто обрядовою традицією – вона стала внутрішньою опорою для мільйонів людей у час зневіри, страху і втрат (В. Бедь).

Духовний потенціал – внутрішні ресурси особистості, спрямовані на самовдосконалення, творчу самореалізацію та духовне зростання.

Духовність – інтегративна якість особистості, спрямована на вищі духовні цінності (істину, добро, красу), що виражається у прагненні до самовдосконалення та служіння іншим.

Духовність – це індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: 1) ідеальної потреби пізнання; 2) соціальної потреби жити й діяти «задля інших». Під духовністю переважно розуміється перша з цих потреб, а друга – під душевністю. З категорією духовності співвідноситься потреба пізнання – світу, себе, сенсу й призначення свого життя. Людина духовна настільки, наскільки замислюється над цими питаннями і прагне отримати на них відповідь.

Духовність в екзистенціально-ціннісній орієнтації освіти, що вдалося втілити в зазначеному курсі, можна визначити наступні змістовні грані:

- Духовність як внутрішня орієнтація особистості в системі пріоритетних життєвих цінностей: векторна спрямованість на рівні нормативних ідеалів; значущість і доступність цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів.

- Духовність як наближення до вищих сенсів людського буття: індивідуальна значущість і статус категорії «сенси життя» для дітей у просторі людської життєдіяльності; суб'єктивне визначення мети особистого буття як індивідуальної довготривалої мети щодо майбутніх перспектив життєдіяльності.

- Духовність як система уявлень про принципи організації реального індивідуального буття людини: індивідуально-змістовне наповнення категорії «благо» як вищої абстракції позитивних прагнень і процесуальний аспект духовності.

- Духовність як суб'єктивне відчуття задоволеності чи незадоволеності насиченістю та продуктивністю власного життя: внутрішні переживання щодо співвідношення суб'єктивної значущості і реалізації засвоєної аксіосфери особистості (О. Рогова).

Духовні цінності – система особистісно значущих і особистісно прийнятих смислів, які визначають спрямованість і зміст діяльності вчителя музики.

Духовно-ціннісна освіта – складний конструкт, який не може бути зведений до єдиного способу його розгляду. Внаслідок цього необхідна не конкуренція ідей, а інша методологія, орієнтована на інтегральне бачення проблеми, на багатовимірний простір ідей духовно-ціннісної освіти. Духовно-ціннісні орієнтації освіти визначають основним джерелом розвитку людини її духовність. Основна спрямованість духовно-ціннісних орієнтацій – конституювання людини як вищої цінності буття, розробка і запровадження філософських, соціальних та морально-правових

конструктив збереження людської цінності за будь-яких умов. Об'єднуючим аспектом трьох духовно-ціннісних орієнтацій посткласичної освіти: екзистенціальних, культуроцентричних та релігійних, можуть стати наступні принципи духовно-ціннісної освіти:

- розвивальний, що передбачає обов'язковість співвідношення загальної мети із завданням розвитку духовності особистості;
- сенсонароджувальний (індивідуально-особистісний), що передбачає вихід на систему образів, в яких учень знаходить особисті сенси;
- природовідповідний, що інтегрує індивідуальні душевно-психічні та тілесно-фізичні можливості дітей з духовною орієнтацією;
- аксіосферний, що передбачає змістовне насичення свідомості особистості ціннісними уявленнями для надання можливості вибору з багатьох світоглядних позицій;
- культурологічний, що забезпечує розв'язання проблем на основі зразків світової і вітчизняної духовної культури, задля відкриття духовних сенсів буття;
- трансцендентний, який означає інтеграцію розуму та віри, що дозволяє відчувати гармонію фізичного і духовного способів існування (О. Рогова).

Духовно-ціннісна сфера особистості – система духовних потреб, інтересів та цінностей, що визначають спрямованість її діяльності.

Емпатія – здатність співпереживати, розуміти емоційний стан інших людей, що є важливою складовою духовної культури вчителя музики.

Естетичне виховання – цілеспрямований процес формування здатності особистості сприймати, переживати, оцінювати прекрасне у мистецтві та дійсності.

Культура – сфера існування людини у притаманному лише їй людському середовищі, соціумі, специфіка якого визначається специфікою професійної діяльності особистості як фахівця. Культура пронизує всі види людської діяльності, різновиди культури утворюють єдине ціле як форма існування та розвитку людської природи та суспільства, впливає на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності – працю, побут, дозвілля, мовлення, поведінку, етикет, етику, красномовство тощо) (О. Пономаренко).

Культуровідповідність – принцип, що передбачає відповідність освітнього процесу національній та світовій культурі, її традиціям та цінностям.

Мистецька освіта – система підготовки фахівців у галузі мистецтва та формування художньо-естетичної культури особистості.

Музична культура особистості – інтегративна якість, що включає музичні знання, вміння, навички, музичні здібності, ціннісні орієнтації та творчу активність у сфері музичного мистецтва.

Музична педагогіка – галузь педагогічної науки, що вивчає закономірності та принципи музичного виховання, навчання та розвитку особистості.

Музичне сприйняття – процес і результат осмислення, переживання музичних творів та їх інтерпретації.

Музично-виконавська культура – складова професійної культури вчителя музики, що відображає рівень його виконавської майстерності.

Музично-естетична свідомість – форма суспільної свідомості, пов'язана з осмисленням музичного мистецтва та його впливу на особистість.

Музично-педагогічна рефлексія – процес самопізнання, самоаналізу та самооцінки вчителем музики своєї професійної діяльності.

Організаційно-педагогічні умови – це сукупність зовнішніх обставин реалізації функцій управління і внутрішніх особливостей навчально-виховної діяльності, які забезпечують збереження цілісності, повноти освітнього процесу, його цілеспрямованості та ефективності.

Педагогіка мистецтва – галузь педагогічної науки, що вивчає особливості виховання особистості засобами мистецтва.

Педагогічні умови – сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних форм та матеріальних можливостей її здійснення, що забезпечують успішне вирішення поставленого завдання.

Професійна компетентність викладача музичного мистецтва, орієнтує формування професійної компетентності молодшої особи, передбачає наявність музичної освіти; знання теорії та методології викладання предметів музичного мистецтва; знання методів викладання, серед яких наявні методи естетичного виховання та емоційного впливу, що впливають на духовний розвиток студентів, розвивають безліч талантів, серед яких інноваційні здібності та лідерські якості.

Професійна компетентність вчителя музики – інтегративна якість, що відображає готовність і здатність педагога-музиканта ефективно здійснювати музично-педагогічну діяльність.

Професійна компетентність студента – майбутнього вчителя музичного мистецтва включає в себе прагнення молоді до майбутньої професійної діяльності, наявність здібностей майбутнього вчителя до професійної діяльності, які стосуються здатності використовувати теоретичні знання та технічні музичні навички у педагогічній діяльності; передбачає розвиток здібностей до викладання предметів музичного мистецтва, що забезпечується здійсненням дослідницької та організаційної освітньої музичної діяльності, наявністю комунікативних навичок, знанням сучасних методів викладання предметів музичного мистецтва, сучасних концепцій та передового практичного досвіду.

Результат освіти – духовність особистості як абсолютна цінність людського життя, як основа внутрішньої цілісності й духовного здоров'я людини, а в сучасних обставинах – і як умова виживання людини без втрати людської гідності (О. Рогова).

Релігійно-ціннісна освіта, що будується не на ідеологічній, а на предметній підставі, передбачає залучення до освітнього процесу екзистенційно-значущих та естетично-культурних переживань. У наслідок цього процес ознайомлення з релігією цілком сумісним з принципами та ідеалами загальноосвітньої школи, за рахунок того, що нерелігійна інтерпретація додається як одна з точок зору в діалоговий освітній простір, а також за рахунок того, що завдання осмислення релігійних цінностей внутрішньо пов'язане із загальноосвітньою метою розвитку критичного мислення в процесі знайомства з релігійною етикою та естетикою, життям і мотиваціями релігійних людей.

Самоактуалізація – процес особистісного духовного зростання, виявлення і реалізації власних можливостей актуальних і потенційних, їй відповідає динамічність, готовність до змін, розвиток, наявність творчого підходу до життя. Основою самоактуалізації є особистісне світосприйняття, розуміння екзистенційальної цінності актуального моменту (життя «тут і зараз»). Самоактуалізація припускає ідентифікацію з вищими духовними цінностями-сенсами. Самоактуалізація – це процес самотворчості особистості, результатом якої є особистісно-психологічний стан людини, стан переживання духовності. Як відомо духовну реальність ми переживаємо, цінностям ми не можемо навчитися – цінності ми повинні пережити (О. Рогова).

Соціалізація – процес і результат засвоєння і відтворення людиною соціально-культурного досвіду, цінностей, традицій, норм поведінки на підґрунті її активної діяльності, тобто відбувається як соціальна адаптація особистості, так і її інтеріорізація моральних норм, етичних правил і культури поведінки. Соціалізація особистості є двобічним процесом взаємодії людини і соціального середовища. У залежності від етапів становлення і розвитку особистості змінюється і вплив соціуму, соціального середовища на формування культури поведінки, збагачення духовного досвіду людини в різні періоди її життя (А. Богуш).

Соціалізуюча функція релігійно-ціннісної освіти полягає не у формуванні конфесійної визначеності, а в цілеспрямованому вдосконаленні суспільно значущих аспектів індивідуальної релігійності. Духовно-ціннісна шкільна освіта – двоєдиний процес соціалізації та індивідуалізації, перед релігійною освітою постає завдання поєднання цих функцій. Якщо при вивченні релігії в центрі розгляду опиняться не характеристичні елементи традиції, а релігійність людини, тоді духовно-ціннісні завдання соціалізації можуть бути пов'язані із загальними законами розвитку ціннісної свідомості, не залежними від конфесійної приналежності.

Творча самореалізація – процес і результат втілення особистістю своїх потенціальних можливостей, здібностей, талантів у практиці музично-педагогічної діяльності.

Українська Греко-Католицька Церква впевнена – митрополит Андрей Шептицький є святою особою, учителем і свідком Христової віри та взірцем досконалого християнського життя. Працюймо і молимося, щоб його прославила славою святих Вселенська Церква, бо цього велетня духу повинні пізнати всі народи. Є докази про чудесні оздоровлення, отримані за його посередництвом. Але чи не найбільшим його чудом є саме відродження УГКЦ, про яке він на смертному ложі пророкував. Саме на порозі своєї смерті – у той момент, коли Бог відкриває перед праведником Небо й усі тайни майбутнього, – наш Праведник побачив відродження нашої країни: «Україна увільниться зі свого упадку та стане державою могутньою, з'єднаною, величавою, яка буде дорівнювати другим високо розвинутим державам. Мир, добробут, щастя, висока культура, взаємна любов і згода будуть панувати в ній. Все те буде, як я кажу, тільки треба молитися, щоби Господь Бог і Мати Божа опікувалися все нашим народом, який стільки витерпів, і щоби ця опіка тривала вічно» (Г. Зварич).

Українська духовна культура – самостійний багатокомпонентний науковий феномен, у змісті якого віддзеркалюються національні компоненти життєдіяльності українського народу, українського соціуму, в

його історико-генетичному ракурсі, які вводять у мовно-літературний обіг Василь Сухомлинський: духовний світ особистості українця, духовне багатство української нації, українського народу, який вирізняється з-поміж інших національностей своїм світосприйнянням, душевністю, чутливістю, емоційно-позитивним станом, доброзичливістю, готовністю прийти на допомогу іншим людям, релігійністю, вірою в над-індивідуальне, в Абсолют, скромністю й поміркованістю, зверненням до християнських чеснот і заповідей Божих, непримиреним ставленням до зла, ворогів, готовністю до захисту своєї країни, свого українського народу (А. Богущ).

Українська духовна культура – явище унікальне, багатовимірне і глибоко історично вкорінене, є результат багатотисячолітнього безперервного розвитку, який бере свій початок від палеолітичних святилищ Кам'яної Могили, проходить крізь духовну спадщину Трипілья, Скіфії, Сарматії, Великої Білої Хорватії, Київської Русі, Руського королівства, Литовсько-Української (Литовсько-Руської) держави, України доби гетьманського правління, Української Народної Республіки, Карпатської України, Української Держави – і сягає сучасної доби незалежної України. Ця культура органічно базується як на сакральних традиціях дохристиянської доби, так і на багатовіковому власному церковному будівництві. Її структура охоплює світоглядні, релігійно-філософські, моральні, обрядові, літературні, мистецькі та богословські складники, що формують цілісну традицію української духовної ідентичності та буття (В. Бедь).

Українська духовна культура – складне, багатооб'ємне поняття, яке потребує уточнення в сучасному психолого-педагогічному контексті у відповідності до нової системи освіти НУШ. У дослідженні ми розглядаємо українську духовну культуру як головну умову і основу життя суспільства і кожної людини, як сукупність традицій, звичаїв, цінностей і норм, що регулюють життя людини, її ставлення до себе, до інших людей, до світу загалом. У взаємодії з духовністю вона характеризує розвиток людської індивідуальності, який втілює загальнолюдські цілі, прагнення, вселюдську сутність (І. Сіданіч).

Українська козацька духовність – історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, яка виробила і в своєму бутті, способі життя відобразила найвищі цінності національної душі, характеру, світогляду та ідеології. Козацька педагогіка, її культурно-національний зміст, ідейно-моральні цінності повною мірою відображали національну психологію, характер, світогляд та духовність як основні компоненти свідомості нашого народу, формування його морально-

духовних орієнтирів. Українська козацька духовність постійно поглиблювалася завдяки творчому використанню досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, а також народної мудрості, яка впливала на широкі верстви населення, надихала їх на боротьбу за свою свободу (І. Отамась).

Українська національна ідея – системоутворювальна в козацькій духовності і посідала найвищий статус у ієрархії духовних цінностей. Козаки дотримувалися верховенства лицарських моральних цінностей, у них на високому рівні була козацька естетика, яка утверджувала культ краси досконалої людини, найвищу красу вірності рідній землі, своєму народу, Батьківщині – Україні. Висоти козацької духовності, які розвивала в собі елітна частина козацтва, переймають підростаючі покоління нашого народу. Нерідко йдучи на самопожертву в боях із ворогами України, козаки гинули самі, але завдавали ворогові значних втрат, прискорювали перемогу над ним. Козаки прагнули звеличити славу України серед інших народів, розвиваючи себе фізично і духовно, вони прагнули якнайбільше корисного зробити для свого народу.

Художньо-педагогічна інтерпретація – творче тлумачення музичного твору педагогом з метою передачі його змісту та цінностей учням.

Ціннісні орієнтації – елементи мотиваційної структури особистості, що визначають спрямованість її діяльності та поведінки.

Ціннісно-необхідне буття розглядається моральною свідомістю як мета та сенс життя людини. Ідеально-досконалий, цілісний образ майбутнього, в якому існує можливість подолання протиріч та недосконалості людського життя зазвичай в релігійній традиції отримував назву морального ідеалу, який є не стільки предметом пізнання, скільки морально-вольового прагнення (над ідеями міркують, до ідеалів прагнуть) (О. Рогова).

Відомості про авторів / Information about the authors

БЕДЬ Віктор / Victor BED, доктор богословських наук, доктор юридичних наук, професор, академік. Державний службовець першого рангу. Член Національної спілки журналістів, Асоціації адвокатів України, Асоціації правників України президент Карпатського університету імені Августина Волошина. Ужгород, Україна.

БОГУШ Алла / Alla BOGUSH, доктор педагогічних наук, професор Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, Україна.

ЖАБЛЯК Марія / Maria ZHABLYAK, доктор педагогічних наук, професор кафедри богослов'я, філософії та гуманітарних наук Карпатського університету імені Августина Волошина; директор науково-дослідного інституту української духовної культури Карпатського університету імені Августина Волошина; відмінник освіти України старший викладач кафедри дошкільної, початкової та інклюзивної освіти Комунального закладу «Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти» Закарпатської обласної ради. Ужгород, Україна.

ЗВАРИЧ Ганна / Ganna ZVARYCH, доктор філософії, заступник директора департаменту-начальник управління загальної середньої, дошкільної, позашкільної, спеціальної освіти та цифрової трансформації департаменту освіти і науки Тернопільської обласної військової адміністрації. Тернопіль, Україна.

КРАВЧЕНКО Ганна / Hanna KRAVCHENKO, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної роботи Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

КРИВЕНКО Олександр / Oleksandr KRYVENKO, магістр освітніх, педагогічних наук, магістр права, аспірант Інституту проблем виховання НАПН України, член експертної групи із соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі Міністерства освіти і науки України; заступник голови з інформаційної політики Громадської організації «Рух за життя та гідність людини». Київ, Україна.

ОТАМАСЬ Інна / Inna OTAMAS, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри освіти дорослих та цифрових технологій Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

ПАПІШ Лариса / Larisa PAPISH, заступник директора Мукачівського ліцею № 10, вчитель-методист, вчитель мистецтва. Мукачево, Україна.

ПОНОМАРЕНКО Олена / Olena PONOMARENKO, методистка НМЦ з виховної роботи та культури здоров'я Комунального закладу «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області». Чернівці, Україна.

РОГОВА Олена / Olena ROGOVA, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри філософії КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР». Дніпро, Україна.

СІДАНІЧ Ірина / Iryna SYDANYCH, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної роботи Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти»; голова Експертної ради з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями у сфері освіти; віцепрезидент ГО «Християнська академія педагогічних наук України»; співавтор навчальних програм підручників духовно-морального спрямування з грифом МОН України. Київ, Україна.

о. СІЧКАРИК Іван / Ivan SICHKARYK, доктор біблійного богослов'я, завідувач кафедри богослов'я Приватного закладу вищої освіти «Тернопільська богословська академія імені Патріарха Йосифа Сліпого». Тернопіль, Україна.

Наукове видання

УКРАЇНЬСЬКА ДУХОВНА КУЛЬТУРА

Монографія

**За науковою редакцією професора,
єпископа Віктора Бедь**

Матеріали подано за авторською редакцією

Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А
тел: +38 (044) 481-38-00; факс: +38 (044) 484-10-96
www.umo.edu.ua

Підписано до друку 25.08.2025. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Умов. друк. арк. 19,18. Обл. вид. арк. 20,6.
Тираж 150 прим. Замовлення № 250825_1

Надруковано в ТОВ «Видавництво «Юстон»
01034, м. Київ, пр. Перемоги, 62-Б, оф. 2 тел.: (044)360-22-66
www.yuston.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія дк № 4973 від 09.09.2015 р.